Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor
Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret
Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links
Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

HISTORIE

Den jyske proprietærfejde 1790–91

En debat om krigshistoriens lære

National udvikling og borgerliggørelse. Hovedlinier i Gottlieb Japsens forfatterskab

Socialdemokrati og dansknational bevægelse 1902

De frisindede og Nordslesvig 1902–14

Partiidentifikation og nationalt tilhørsforhold

Den sociale forsorg og reformationen i Danmark

Grønlandsk nationalisme

Anmeldelser og litteraturnyt

JYSKE SAMLINGER · NY RÆKKE XIII, 1–2 · 1979

HISTORIE

Jyske Samlinger

udsendes i reglen to gange om året. Abonnement tegnes ved indmeldelse i:

Jysk Selskab for Historie,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

Selskabet udgiver også kvartalsskriftet *Nyt fra historien* samt selvstændige skrifter, som tilbydes medlemmerne til særpriser.

Abonnementspris for de to tidsskrifter under et: 86 kr.

Manuskripter til HISTORIE og bøger til anmeldelse sendes til redaktøren

arkivar, cand.mag. Ib Gejl

Erhvervsarkivet,
Vester Allé 12,
8000 Århus C.

Den jyske proprietærfejde

En studie over godsejerpolitik og bondeholdninger omkring 1790

Af *Claus Bjørn*

De mest forbitrede modstandere af 1780'ernes landboreformer var nogle jyske godsejere, hvis fremmeste talsmænd var F.C. Tønne Lüttichau til Åkjær og Dybvad samt F.L.C. Beenfeldt, Serridslevgård. Begge var kammerherrer, tidligere officerer, og aldeles frygtløse i kampen mod reformerne og Colbjørnsen. Om de to nævnte godsejere, der på 103 jyske jordbesidderes vegne overrakte et »tillidsskrift« til kronprinsen og dennes svigerfar, Karl af Hessen, skriver lektor, mag.art. Claus Bjørn *i denne afhandling. Endvidere om Colbjørnsens skarpe svar i en pjece, formet som en kommentar til tillidsskriftet, om bondeutilfredsheden i slutningen af 1780'erne som baggrund for situationens tilspidsning i sommeren 1790, og endelig om denne såkaldte proprietærfejdes konsekvenser.*

Tidsrummet i dansk historie fra statskuppet 14. april 1784 og frem til A.P. Bernstorffs død i 1797 betegnes normalt som en i politisk henseende sammenhængende, afgrænset periode, hvor monarkiet styredes efter hovedsagelig de samme hovedlinier igennem de 13 år og af en og samme kreds af ledende personer, støttende sig på og støttet af kronprins Frederik i faderens, den sindssyge Chr. VII's sted. Dansk historieskrivnings vurdering af de centrale politiske skikkelser og den indsats, de ydede, har stedse været meget positiv – såvel hvad angår hele det komplekse begreb »reformpolitikken« som de enkelte reformlove. Dette til trods kan man endnu i dag savne en dyberegående analyse af »reformpolitikken«, dens forudsætninger af hjemlig og international art, dens gennemførelse og konsekvenser. Ikke engang på et af dansk historieforsknings og -skrivnings klassiske felter, landboreformerne, er der en samlet, bredt accepteret tolkning af baggrund, motiver, iværksættelse og resultater.[1]

1. Hovedværket om periodens politiske historie er fortsat Edvard Holm: Danmark–Norges Historie fra den store nordiske Krigs Slutning til Rigernes Adskillelse (1720–1814), her bd. VI, 1-2 (1907–09) suppleret med samme: Kampen om Landboreformerne (1888) og Den offentlige Mening og Statsmagten i den dansk-norske Stat i Slutningen af det 18de Aarhundrede, Indbydelsesskrift til Københavns Universitets Fest i Anledning af Hans Majestæt Kong Christian IX's Regeringsjubilæum, (1888). Holms interesse for alle aspek-

Af påtrængende undersøgelser for en dybere indsigt i de 13 reformårs politiske historie kan nævnes en analyse af sammensætningen og funktionen af den regerings*kreds*, der stod i spidsen for styrelsen. Man har traditionelt tillagt A.P. Bernstorff en placering som »primus inter pares« – og de ligestillede var Chr. D. Reventlow og E.H. Schimmelmann. Disse mænds sociale placering, fødsel, rang og formue tilligemed ubestridelig faglig kompetence, som de viste på de centrale poster i statsstyrelsen, har samlet en stor del af den politiske magt i denne kreds, om hvilken der grupperer sig en række personer, hvis indflydelse i afgørende henseender var betinget af deres forhold til den førnævnte kreds. Som den mest fremtrædende af disse »funktionærer« er det indlysende at fremhæve Chr. Colbjørnsen, men også en rentekammerembedsmand som W.A. Hansen og akademikere som C.U.D. v. Eggers og Reventlow-brødrenes mentor, Carl Wendt.[2]

Den lange periode, regeringskredsen styrede, og den oftest høje vurdering af periodens reformarbejde, der er kommet til orde i historieskrivningen, har utvivlsomt bidraget meget til, at man i mindre omfang har belyst den modstand, regeringskredsen mødte, de situationer, hvor dens synspunkter ikke blev gennemført og i det hele taget tidsrummets politiske opposition.[3] Det er et af formålene med denne undersøgelse at uddybe billedet af reformårenes politiske historie ved en nærmere gennemgang af et af de mest markante udslag af politisk opposition – de 103 jyske proprietærers protest mod landboreformerne i 1790 og den efterfølgende »proprietærfejde« i vinteren 1790–91 – at belyse

---

ter af samfundslivet, herunder ikke mindst »stemninger« og »meningsdannelse« i forskellige befolkningslag, gør hans arbejder til det selvfølgelige grundlag for videre undersøgelser, jfr. Jens Arup Seip: Teorien om det opinionstyrte enevelde, (Norsk) Historisk tidsskrift bd. 38, 1958 s. 397-464, hvor forfatteren i vid udstrækning bygger videre på Holms universitetsfestskrift fra 1888.

2. For perioden efter 1797 har Axel Linvald: Kronprins Frederik og hans Regering 1797–1807, I (1923) søgt at give en analyse af styreformen, s. 1-96, hvori der naturligvis indgår tilbageblik på den tidligere periode. Edv. Holm: Danmark–Norges Historie, VI-1, s. 2ff., 42ff., 179ff. VI-2, s. 94ff., 207ff., 645ff. (således i følgende henvisninger) har afsnit om den øverste statsstyrelse uden dog at bringe en samlet vurdering, jfr. Axel Linvalds kritiske bemærkninger om Holms værk, Fortid og Nutid VI, 1926–27 s. 217f. Af kredsens hovedpersoner har kun Chr. D. Reventlow fået sit liv og sin politiske indsats mere udførligt behandlet i hhv. A.F. Bergsøe: Geheime-Statsminister Greve Christian Ditlev Frederik Reventlows Virksomhed som Kongens Embedsmand og Statens Borger, I-II (1837) og Hans Jensen: Chr. D. Reventlows Liv og Gerning (1938), hertil en for adskillige bidrags vedkommende nærmest myteskabende litteratur af mere populær karakter, jfr. E&K, III nr. 11746ff., Henry Bruun: DHB V nr. 47075ff.
3. Her dog F. Skrubbeltrang: Husmand og Inderste (1940) s. 279ff., samme: Det danske Landbosamfund 1600–1800 (1978) s. 372ff. og Thorkild Kjærsgaard: Konjunkturer og afgifter – C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet (1979). Også Edvard Holm belyser naturligvis under »stemninger« de mod regeringen fjendtlige synspunkter, der kom til-orde i den offentlige drøftelse eller inden for selve statsstyrelsen.

dens sammenhæng med den stadige politiske opposition, der eksisterede i perioden og at pege på, hvilken rolle bøndernes politiske tilkendegivelser spillede for regeringskreds og opposition samt endelig drøfte de politiske konsekvenser af »proprietærfejden«.[4]

Den politiske opposition efter 1784

De personer og de kredse, der efter kuppet i 1784 opfattede sig som værende i opposition til den nye politiske kurs og de mænd, der var kommet til styret, kunne knytte forhåbninger om et fremtidigt magtskifte til en række muligheder. Den sindssyge konge var som selvstændig politisk faktor forlængst ude af billedet, selv om kontrollen over hans person og underskrift var nødvendig for en legitim udøvelse af politisk magt. Det illustreredes om bekendt ved den kortvarige fysiske kamp om Chr. VII's person under kuppet i 1784 mellem kronprins og arveprins. Hvad den sidstnævnte angår, så var han tilligemed sin moder Juliane Marie ligeledes uden politisk betydning, og der knyttedes næppe nogetsteds forventninger om, at de kunne genvinde indflydelse.[5]

Derimod måtte kronprins Frederik stå meget centralt i forbindelse med overvejelser og forhåbninger om en politisk forandring. Og man kunne knytte disse til hans egen person eller til hans nærmeste omgivelser. Ved kuppet i april 1784 var kronprins Frederik kun 16 år, og selv om hans optræden i de afgørende situationer var fast og dygtig, kunne der ikke herske nogen tvivl om, at magtens tyngdepunkt lå andetsteds, og at prinsen så at sige handlede på andres vegne. Det ville ikke være unaturligt, om kronprinsen med årene i stigende grad ville søge at flytte den egentlige magtudøvelse fra kredsen bag ham til sin egen person og herigennem eventuelt komme i en konflikt med sine rådgivere. Her kunne også personer i kronprinsens umiddelbare nærhed få betydning, og Johan Bülows efterladte papirer viser, at i hvert fald nogle oppositionelle søgte at påvirke hofmarskallen i den retning.

---

4. Den jyske proprietærfejde er mere indgående behandlet i Edv. Holm: Kampen om Landboreformerne (1888) s. 197-225, mens den juridiske side er fremstillet af Troels G. Jørgensen: Sagen mellem Chr. Colbjørnsen og C.T.F. Lüttichau, i Povl Bagge og Harald Jørgensen (red.): Smaaskrifter tilegnede Aage Friis (1940) s. 161-84. En kortfattet skildring af proprietærfejden ud fra samme synspunkter, som ligger til grund for nærværende studie er givet i Claus Bjørn: The Peasantry and Agrarian Reform in Denmark, Scand. Ec. Hist. Rev., vol. XXV, 1977, s. 124ff. Af utrykte undersøgelser har jeg særlig haft nytte af Susanne M.R. Vogt: Christian Colbjørnsens landbopolitiske indsats 1785–1800 (Kbh. univ. 1977) og Svend Møller og Ib Olsen: En analyse af de forhold, der motiverede 103 jyske proprietærer til i 1790 at overbringe kronprinsen et klageskrift. – Med udgangspunkt i den samtidige litteratur søges motiverne til klageskriftet afdækket, og på baggrund af oplysninger om de jyske godsers jordtilliggender omkring 1790 placeres de 103 proprietærer i forhold til den resterende del af Jyllands jordbesiddere (Århus univ., 1977).
5. Edvard Holm: Danmark-Norges Historie VI-I s. 2 ff., jfr. Axel Linvald: anf. arb. s. 3 f.

Med kronprins Frederiks giftermål i sommeren 1790 med Marie Sophie Frederikke, datter af prins Carl af Hessen, fik denne, der allerede besad høje militære poster, nære relationer til svigersønnen og formentes almindeligt at kunne øve indflydelse på ham.[6]

Afgørende for at det kunne lykkes at fremme en forståelse af, at en politisk kursændring var nødvendig og en personudskiftning uomgængelig var en form for krise for den politik, regeringskredsen stod for. Det var betydningsfuldt, hvis konsekvenserne af reformpolitikken skabte oplagt uheldige følger eller på en eller anden måde for betydelige og betydende dele af den offentlige opinion kom til at fremstå som forfejlet. Hvilken vægt, man for alvor tillagde den offentlige mening, er vanskeligt at bestemme. Det må imidlertid ikke overses, at der efter 1784 fra de styrendes side var tolereret en endog på visse punkter meget fri debat, f.eks. om landbospørgsmålet, og at regeringskredsen selv ønskede at påvirke meningsdannelsen på forskellig vis. Når man på forhånd bekendtgjorde, at landbokommissionens forhandlinger ville blive publiceret, og når man offentliggjorde beretninger om reformerne på krongodset i Nordsjælland og fremlagde en oversigt over den i 1786 oprettede Kreditkasses virksomhed, var den offentlige drøftelse af i hvert fald adskillige politiske spørgsmål indirekte sanktioneret.[7]

Naturlige modstandere af de nye magthavere var den kreds af personer, der blev styrtet ved kuppet i 1784 – Ove Høegh-Guldberg, C.L. Stemann, M.G. Rosencrone. Og hertil kom senere J.O. Schack-Rathlou og Fr. Chr. Rosenkrantz, der trådte tilbage i protest mod den førte politik i 1788. Høegh-Guldberg og Stemann var som amtmænd forpligtet til officielt at være loyale støtter for regeringens politik, Schack-Rathlou opretholdt fortsat et nært venskabeligt forhold til A.P. Bernstorff, mens Fr. Chr. Rosenkrantz hurtigt gav sig i kast

6. Edvard Holm: Danmark–Norges Historie VI-1 s. 2ff., 28ff., 366ff., jfr. samme: Den offentlige Mening og Statsmagten, (1888) s. 7ff., 84ff. Om Johan Bülows placering se Edvard Holm: Johan Bülows Forhold til Kronprins Frederik efter 1784 – Bülows Fald, Historisk Tidsskrift 8. rk. I s. 337-59, især s. 341ff. Om Carl af Hessens indflydelse på kronprinsen, se Memoirer og Breve XXI (1905) s. 179.
7. Edv. Holm: Den offentlige Mening og Statsmagten.. (1888), især s. 29ff., Jens Arup Seip: anf.arb. s. 399ff. Det er et i øvrigt ikke uproblematisk forhold ved Seips analyse, at han, anf.arb. s. 404, noterer, at »Fra vårt synspunkt hvor interessen er samlet om dyptgående og varige tankestrukturer, er de fem årene fra 1785 til 1789, etter Guldbergs fall og før utbruttet av den franske revolusjon, særlig viktige«, mens den overvejende del af de udsagn, der inddrages i undersøgelsen til belysning og diskussion af »teorien« stammer fra 1790'erne. Om en kritisk vurdering af regeringskredsens bestræbelser for at påvirke den offentlige mening se Albert Olsen: Samtidens Syn paa den stavnsbundne danske Bonde, Scandia XII, 1939, s. 99ff. og Jens Holmgaard: De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne. En skitse, Erhvervshistorisk årbog 1954 s. 66.

med intriger og forskellige former for anslag mod regeringskredsen.[8] Mod slutningen af 1780'erne talte man – i private meddelelser – om et dansk parti, mindre reforminteresseret, i den centrale styrelse som værende i modsætning til det herskende tyske, og mere reformstræbende, parti. Statsrådets udvidelse i efteråret 1789 med Gregers Chr. Haxthausen og Jørgen Erik Skeel blev almindeligt opfattet som en styrkelse af det første på det andets bekostning.[9] Rygter om intriger mod den herskende regeringskreds, forventninger om eller frygt for – alt efter synspunkterne – forandringer i statsledelsens top var ikke ualmindelige i 1780'ernes slutning, således som følgende uddrag af en »postmesteravis«, en privat organiseret nyhedstjeneste, viser:

24.11.1789 Diejenigen die die Kabale wissen (?) sezen den antiministeriellen Plan so zusammen: durch die Vorspiegelung des Getraidemangels sollte die Regierung bewogen werden den freien Getraidehandel gänzlich aufzuheben; dadurch wäre unser Wechselkours noch mehr verschlimmert geworden. Durch ersteres hätte Reventlow sich bei der Nation verhasst gemacht, oder sich aus patriotischer Depit entfernt; letzterwähnte Folge hätte Schimmelmann beigemessen und ihn gestürzt. Ich erzähle Erzähltes. Oster, Rosenkrantz und Rosenkrone machten das Kleeblatt aus und Madame Juell Vind ist die Amme ...

31.11.1789 Diejenigen, die sich über die Vermehrung des Staatsraths nicht wundern, sagen: zu einem verfallnen Hause gehören viele Stolpen. Die Allgemeine Meinung überhaupt ist dass diese Regierung denjenigen die so sehr wider die alleinige deutsche Partei schrien hat nachgeben wollen; in Haxthausens Ernennung sehen Andre den Finger des Prinzen Karls.[10]

---

8. Vedr. Ove Høegh-Guldbergs stilling se J.H. Bang (udg.): Breve fra Ove Høegh-Guldberg til Joh. v. Bülow, Historisk Tidsskrift 4. rk. I 1869 s. 125-466, J.O. Bro-Jørgensen (udg.): Ove Høegh-Guldbergs og arveprins Frederiks brevveksling med Peter Christian Schumacher 1778–1808 (1972), Th. Thaulow og J.O. Bro-Jørgensen (udg.): Udvalgte Breve, betænkninger og optegnelser af J.O. Schack-Rathlous Arkiv 1760–1800 (1936), s. 239ff. J.O. Schack-Rathlous situation er behandlet af Th. Thaulow i: En dansk Statsminister fra sidste Halvdel af det 18. Aarhundrede (1932) s. 237ff. Ang. Rosenkrantz' intriger se Edv. Holm: Johan Bülows Forhold.. s. 339, jfr. Bülows samlinger (Sorø, Film i Rigsarkivet, 70 A 24), D. Hansens pro memoire vedr. forholdene i Rentekammeret, dat. 12. jan. 1790 med Rosenkrantz' påtegninger.
9. Edv. Holm: Danmark–Norges Historie VI-I s. 335ff., 373ff., jfr. Chr. B. Reventlow: En dansk Statsmands Hjem omkring Aar 1800 I (1902) s. 141, 143, grevinde S.H. Schulin til Fr. Carl von Warnstedt 8. dec. 1789, 12. og 28. jan. 1790, Schulinske familiepapirer, Frederiksdal. J.P. Rosenstand-Goiske: Maanedlige Efterretninger (Det kgl. Bibl., Ny kgl. saml. 4° 2100h), der for årene 1785–91 giver en indgående og velunderrettet skildring af forholdene i København og omkring statsstyrelsen. Efterretningerne har utvivlsomt tjent som en form for privat nyhedstjeneste, jfr. følgende note.
10. Sigurd Jensen: En Københavnsk postmesteravis fra det 18. århundrede, Historiske meddelelser om København 1977 s. 145-63, citat s. 157.

Flere sider af den politik, der blev ført fra 1784 og i de efterfølgende år, gav anledning til stærk meningsbrydning, men særlig delte landbospørgsmålet vandene. Modsætningen kom som bekendt dels stærkt frem i selve kommissionsforhandlingerne, dels i den akkompagnerende litterære debat. Mens det var embedsmænd og akademikere med et stærkt københavnsk islæt, der støttede gennemførelsen af reformlovene, så fremgår det tydeligt, at modstanden kom fra godsejere og ikke mindst fra jyske godsejere.[11]

Godsejerne og landboreformerne 1786–90

I et i denne artikel flere gange citeret brev fra stiftamtmand Ove Høegh-Guldberg, Århus, til Johan Bülow af 19. december 1790 fastslog førstnævnte i anledning af det opkomne røre om landbospørgsmålet, at de foregående års lovgivning alene havde bekræftet henholdsvis godsejere og bønder i deres rettigheder, og at ikke en tøddel af denne lovgivning burde ændres. Men det er unægtelig et spørgsmål, om denne opfattelse blev delt af godsejere, forpagtere og godsfunktionærer omkring på kongerigets henved 800 hovedgårde.

De love, der var resultatet af landbokommissionens virksomhed – eller som naturligt knyttede sig hertil – og som var udkommet frem til og med 1790, var vel ganske rigtigt ikke dybtgående indgreb i forholdet mellem gods og fæstere. Selve den både da og siden så berømmede stavnsbåndsløsning var alene en tilbagekaldelse af en kriselov med godt et halvt århundrede på bagen, og udskiftningsforordningen af 23. april 1781, som altså fremkom under Guldbergs regeringstid, var i sine konsekvenser anderledes epokegørende ved at give retningslinier for den fuldstændige opbrydning af dyrkningsfællesskabet. Det stod imidlertid til lodsejeren, dvs. normalt til godsejeren at bestemme, hvornår og under hvilke omstændigheder, udskiftning skulle ske, mens forordningerne af 8. juni 1787, 11. juni 1788, 20. juni 1788, 16. januar 1789 og af 19. marts 1790 etablerede nye tilstande i relationerne mellem godsejer og fæstebønder at føre ud i livet og acceptere øjeblikkeligt. Og det er værd at hæfte sig ved, i hvilket omfang disse love greb ind i de muligheder, godsejerne traditionelt havde for at nyttiggøre sig deres ejendomme bedst muligt.

Den store fæstereform af 8. juni 1787, egentlig to forordninger, tilsigtede i kort begreb at give fæstebonden større sikkerhed ved til- og fratræden af fæstet, at fratage godsejeren skiftemyndigheden i fæstebønders dødsbo, hvor godsejeren kunne gøre krav gældende, hvad der gjaldt langt de fleste, og at fratage godsejeren de hidtil brugte straffemidler over for bønderne – halsjernet, hundehullet og den berømte træhest. Indførelsen af synsforretning ved fæste-

11. Fortegnelse over debatindlæggene i Ole Karup Pedersen (udg.): Dansk landbrugsbibliografi I (1958) nr. 2128ff., jfr. Edv. Holm: Kampen om Landboreformerne (1888) s. 167ff.

overtagelse, bestemmelserne om godsets forpligtelser til at sikre den nye fæster de nødvendige redskaber, vogne m.m. og fritagelsen for hoveri, eventuelt også landgilde, hvis besætningen af heste på gården ikke var tilstrækkelig, giver kun mening som værende rettet mod godsejerens muligheder for at udnytte sin magtstilling over for fæsteren. At forordningens § 16 yderligere fratog godset autoritet til og muligheder for at håndhæve disciplinen blandt bønderne ved forbuddet mod de nævnte afstraffelsesformer, har landet over utvivlsomt givet anledning til betænkelighed hos forvaltere og fogeder.[12]

Med stavnsbåndsløsningen bortfaldt godsets forpligtelse til at udskrive soldater. Tilsyneladende en lettelse i administrativ henseende, men reelt også en fratagelse af et effektivt afpresnings- eller belønningsmiddel over for bønderne. Truslen om at udtage en karl eller søn til soldat kunne være et virksomt våben, og salget af fripas kunne på den anden side være en betragtelig indtægtskilde, ikke mindst da der efterhånden var rigeligt med ungt mandskab på godserne.[13]

Forordningerne af 16. januar 1789 og 19. marts 1790, der yderligere sikrede fæsternes stilling, var direkte foranlediget af konkrete tilfælde ude i landet, hvor opfindsomme godsejere under indtryk af loven af 8. juni 1787, stigende jordpriser og øget lyst blandt bønderne til selvejerkøb søgte at komme uden om livsfæstet.[14]

Der er næppe tvivl om, at disse forordningers udstedelse inden for en ganske kort årrække har været opfattet som ret dybtgående og generende indgreb i godsejernes traditionelle muligheder for at disponere over deres ejendom – og en forvalter under grevskabet Scheel beretter, at nabogodsejerne på Djursland ikke retter sig efter forordningen af 8. juni 1787, men fortsætter med at handle på de pågældende punkter, som de altid havde gjort.[15]

Det manglede heller ikke på indsigelser fra godsejerside – foruden dem, der kom til orde i landbokommissionen og i den pjecelitteratur, som væsentligst knyttede sig til O.L. Bangs *Afhandling om Bondestanden i Danmark,* 1786.[16] Allerede i efteråret 1786 måtte Chr. D. Reventlow i et privatbrev berolige kammerherre Th. Adeler, Sohngaardsholm, med hensyn til, at kommissionen

---

12. Historisk Tidsskrift 4. rk. I, 1869, s. 302f. Om fæstereformen se Hans Jensen: Dansk Jordpolitik, I (1936) s. 139ff., F. Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund 1500–1800 (1978) s. 327ff.
13. Hans Jensen: anf.arb. s. 144ff., F. Skrubbeltrang: anf.arb. s. 307ff. Om misbrugerne se K.C. Rockstroh: Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede, III (1926) s. 28f., 131ff., 175f., 329, O.F.C. Rasmussen: Gisselfeldt (1868) s. 256.
14. Hans Jensen: anf.arb. s. 158ff., F. Skrubbeltrang: anf.arb. s. 337f.
15. Forvalter Jespersen, Scheel, til Jørgen Scheel 24. dec. 1787, Gl. Estrup godsarkiv, LA Nørrejylland.
16. Edv. Holm: Kampen om Landboreformerne (1888) s. 167ff., Svend Møller og Ib Olsen: anf.arb. s. 18ff. Jfr. Memoirer og Breve XXI (1905) s. 173.

ville respektere godsejernes rettigheder, og andre jordbesiddere nærede samme frygt.[17] Til selve kommissionen indløb efterhånden anmodninger og klager. Godsejerne i Skivehus amt bad 26. oktober 1786 om stramning af stavnsbåndet, mens H.H. Lüttichau, Tjele med flere godsejere i Dronningsborg-Mariager amter året efter ønskede forordningen af 8. juni 1787 ændret i mere godsejervenlig retning. Fire fynske adelige godsejeres protest tidligt på året 1788 endte med trussel om tiltale fra generalfiskalen og underdanig undskyldning fra de implicerede.[18] Ikke mindre end 20 navngivne godsbesiddere i Lundenæs-Bøvling amter indgav 9. juni 1789 en ansøgning om, at forordningen af 16. januar 1789 måtte ændres således, at den ikke kom til at gælde for fremtidige fæsteforhold.[19] Disse godsejertilkendegivelser var naturligvis virkningsløse, og man skal til de konkrete klager over de allerede udkomne forordninger lægge frygten for videre indgreb. I landbokommissionens arbejdsplan var der endnu uløste problemer tilbage, herunder først og fremmest hoveriet. Lige så tilfreds stiftamtmand Høegh-Guldberg var over de love og forordninger, der var udstedt, lige så megen frygt gav han udtryk for i samme brev, når man snart kom til at skulle lovgive for tiende og hoveri – »den sygelige ejendomsmaterie«.[20]

Ekstrasessionen, Colbjørnsen og godsejerne

Stavnsbåndsforordningen af 20. juni 1788 indebar som foran nævnt, at udskrivningen af landsoldater ikke længere skulle være baseret på godsernes hartkorn og administreres af godsejerne, men overgå til nye, på folketallet byg-

17. Chr. D. Reventlow til Th. Adeler 21. nov. 1786, koncept, 1784–1813 Korrespondancesager for Chr. Ditlev Fr. Reventlow.., Rtk., RA, jfr. Edv. Holm: Kampen om Landboreformerne (1888) s. 147ff. og Chr. B. Reventlow: anf.arb. s. 106f. Jfr. ligeledes Chr. D. Reventlows egen opfattelse i L. Bobé (udg.): Efterladte Papirer fra den reventlowske Familiekreds I (1895) s. 94ff. og C. Wendts mere bekymrede syn på modstanden, sammesteds VI (1903) s. 268ff.
18. Den for Landbovæsenet nedsatte Commissions Forhandlinger I (1788) s. VII, Landbokommissionen af 25. aug. 1786, bilag til forhandlingsprotokollen, nr. 89b, Rtk., RA, jfr. Den Viborg Samler 1788 nr. 5 (28. juni). Edv. Holm: Kampen om Landboreformerne (1888) s. 154.
19. Indlæg og koncepter til breve 1789 nr. 2351, Danske kanc., RA, jfr. M. Skov, Volstrup til F.L.C. Beenfeldt 9. aug. 1790, Bilag til jysk missive af 1790 12. novbr. angaaende en af jydske proprietærer indgiven klage over nogle udkomne forordninger, nr. 11, Danske kanc., RA. (I det følgende henvises til denne pakke: Bilag til jysk missive af 1790 12. novbr.).
20. Arbejdet med forberedelse af lovgivning vedrørende hoveriet var allerede indledt inden Landbokommissionen sluttede sin første møderække i maj 1788, se Thorkild Kjærgaard: anf.arb. Da møderne i kommissionen genoptoges 4. februar 1790, tog man fat på at behandle spørgsmålet om udarbejdelse af en forordning om politivæsenet på landet, der resulterede i forordn. af 25. marts 1791, og senere samme år behandledes problemerne omkring nedlæggelsen af bøndergårde, ligeledes forordn. af 25. marts 1791, Landbokommissionen af 25. aug. 1786, Rtk., RA.

gende lægd – i alt 1656 – og administreres af udskrivningsmyndighederne alene. Til afviklingen af det gamle udskrivningssystem skulle der ifølge forordningens § 12 afholdes ekstrasessioner, der dels skulle gennemgå og kontrollere den hidtidige administration af udskrivningsvæsenet, dels skulle forestå nyinddelingen af lægderne, udpege lægdsmænd og udskrive det fornødne mandskab.[21]

Denne afvikling skulle være påbegyndt allerede i 1788, men dels hindredes man af konflikten med Sverige, dels søgte godsejerne at trække iværksættelsen af ekstrasessionerne ud, og først i 1789 tog man fat på det meget omfattende arbejde.[22] Som de to regeringskommissærer, der skulle stå i spidsen for ekstrasessionens virksomhed, udpegedes generalkrigskommissær Wildenradt og Chr. Colbjørnsen. Sessionen begyndte i Fredericia 3. august 1789 med sognene i Koldinghus amt, og i løbet af efteråret arbejdede man sig nordpå gennem Østjylland for at afslutte dette års virksomhed i det senere Randers amt. Colbjørnsen underskrev protokollen sidste gang 18. november, og der kan næppe være tvivl om, at han i kraft af sin placering i centraladministrationens hierarki – generalprokurør og deputeret i Danske kancelli – og sine egenskaber har domineret ekstrasessionens arbejde indtil da.[23]

Selv om opgaven først og fremmest var rettet fremad – nye lægd og lægdsmænd og udskrivning – så betød kontrollen med overdragelsen fra godserne et nærgående indblik i disses administration af de seneste års landbolove. I Koldinghus amt, hvor de fleste bønder var selvejere, var problemerne ikke så store, og Ove Høegh-Guldberg beretter til amtmand Schumacher i Fåborg, at hans Havreballegård og Stjernholm amter heller ikke havde voldt problemer.[24] Men efterhånden som man kom længere nordpå, begyndte »sagerne« at melde sig i stort tal. For at undgå udskrivning til soldatertjeneste var det ikke ualmindeligt, at en fader mere eller mindre pro forma – og med godsets samtykke – overdrog fæstet til en søn, der så med fæstebrevet i hånden påstod sig slettet af rullen. Ekstrasessionen afslørede adskillige af disse arrangementer.

Forvalteren på Sødringholm måtte tilstå, at det var »uoverensstemmende med Sandhed«, at en ung bonde på godset havde fæstet sin faders gård, og under Clausholm gods stødte man på følgende:

---

21. K.C. Rockstroh: anf.arb. s. 339ff.
22. K.C. Rockstroh: anf.arb. s. 355ff.
23. Extrasessionsprotokol for Synderjyske Nationaldistrikt 1789–91, Generalkrigskommissærens arkiv, RA, jfr. Susanne M.R. Vogt: anf.arb. s. 46ff., K.C. Rockstroh: anf.arb. s. 355f.
24. Extrasessionsprotokollen s. 5ff., Ove Høegh-Guldberg til P. Chr. Schumacher 10. okt. 1789, J.O. Bro-Jørgensen (udg.): anf.arb. s. 464.

Dernæst fremlagde Reserven No 74 Anders Petersen af Hallendrup, 22 Aar, et Fæstebrev paa den halve Deel i sin Faders Gaard i Hallendrup, udstedt af Geheimraad Hvitfeldt under 27. Mai 1788. Men da Præstens Attest viser, at han ikke holde Dug og Disk paa Gaarden, ligesom der ei heller er særskilte Bygninger til den halve Gaards Brug for sig selv; saa kan dette Fæstebrev ikke anses uden som proforma Værk i Hensigt at fritage ham for Kongens Tieneste og Landets Forsvar.[25]

Forskellige steder var der ikke ved fæsteskifter foretaget den forordnede synsforretning i medfør af loven af 8. juni 1787. Colbjørnsen påtalte dette skarpt, og forvalter Jespersen, Scheel, berettede herom:

Var jeg overværende ved Sessionen, da Forvalter Sommer paa Meylgaard presenterede Fæstebreve, hvorved ingen Syn fulgte, og aldtsaa ey heller i Fæstebrevet reserveret nogen Godtgiørelse eller tilsvaar for Gaard fæld og videre. Men derpaa fik ham den naadige Hilsen til sit Herskab, at Kongen kom til at udgive en anden Lov, der kunde befale Herskabet til at opfylde Forordningen.[26]

Det kan ikke undre, at man på jyske godser fulgte sessionens arbejde med frygtblandet nysgerrighed. Skern og Karmark godser under grevskabet Scheel slap nogenlunde fra at møde for sessionen i Randers, men forvalteren kunne tilskrive grev Jørgen Scheel:

... af alle som jeg saae og hørte, havde Thiele den værste Skiebne, thi nogle Fæstere, som dels klaged for Sessionen, og deels ey var leverede Gaarden ved Syn, sagde Colbjørnsen: at de ikke skulde svare enten Skatter eller Landgilde, førend de bleve alt tilbørligt Syn leveret. En Karl af Thiele Gods havde for 1 ½ Aar siden betalt 107 Rdl. for sin Pas, men ej erholdt Passet. Han klagede derover for Sessionen, og vilde have sine Penge igien benægtende at modtage Passet. Colbjørnsen truede med Generalfiskalens Tiltale i mangel af mindelig Afgjørelse. Forvalteren fra Thiele betalte derfor strax Karlen sine 107 Rdl.[27]

Netop udstedelsen af fripas blev hyppigt underkendt af sessionen, og hvor der bag protokollens kortfattede indførelser kan spores konflikter i lighed med den

25. Extrassessionsprotokollen s. 141, citat s. 123.
26. Chr. Colbjørnsen: Betragtninger i Anledning af endeel jydske Jorddrotters Klage til Hs. Kgl. Høihed Kronprindsen. (1790) s. 27ff. (udgaven i 4°), jfr. F.T.C. Lüttichau: Fuldkommen Beviis, at Hr. Etatsr. Chr. Colbiørnsen paa en forhen ubekiendt lovstridig Maade, ved hans Betragtninger over de jydske Proprietairers Tillids-Skrivt til Hs. Kgl. Høihed Kronprindsen, har fornærmet den oplyste Menneskelighed... (1791) s. 70, 117ff. samt (citat) forv. Jespersen, Scheel til Jørgen Scheel 22. dec. 1790. Gl. Estrup godsarkiv, LA Nørrejylland.
27. Forv. Jespersen, Skern, til Jørgen Scheel 24. aug. 1789 (rygter om extrassessionens arbejde i Vejle), 16. nov. (citat) og 10. december 1789. Forv. Jespersen, Scheel, til Jørgen Scheel 30. sept., 12. dec. 1789, Gl. Estrup godsarkiv, LA Nørrejylland.

i brevet omtalte, lød afgørelsen uvægerlig på mindelig overenskomst inden for en kort tidsfrist »og i mangel af sammes erholdelse derom at indkomme til det Kgl. danske kancelli«.[28]

Også efter at Colbjørnsen var fratrådt arbejdet, fortsatte man i tilsvarende spor, og kammerherre Lüttichau, Åkjær, fik således ved sessionens gennemgang af Saksild by, hvor han havde ejendom, underkendt ikke mindre end syv fripas, udstedt til gårdmandssønner i alderen fra tre til atten år. Wildenradt noterede videre i en indberetning året efter, at et stort antal godsejere før og umiddelbart efter forordningen af 20. juni 1788 »paa mange og underfundige Maader søgt at tilvende sig Indtægter ved Passers og Fæsters Udstedelse«.[29]

Satte ekstrasessionens virksomhed skræk i godsejere og forvaltere, så satte den til gengæld mod i bønderne. Colbjørnsens optræden forfejlede ikke sin virkning. Grev Jørgen Scheels forvalter på Scheel, det nuværende Sostrup, beretter:

> Forinden jeg reiste til Sessionen, kom Bonderygtet og for mine Ører, at Etatsraad Colbjørnsen var grov, saavel imod Proprietærerne, som deris udsendte Forvaltere, og aldt hvad som blev forevist af Fæstebreve eller andet, blev agtet for proforma verk, der af de sidste som deris lydige tjenere og desuden var en ardt af Mennesker, der ei besad nogen Education eller videnskab i Lovene og Pligterne, var forfusket ...[20]

Under proprietærfejdens ivrige rygtedannelse i vinteren 1790–91 kunne man i Colbjørnsen-venlige kredse i København glæde sig ved en beretning gående ud på, at bønderne i Jylland ønskede, at Colbjørnsen også i fremtiden skulle tage del i ekstrasessionernes arbejde, der for Nørrejyllands vedkommende fortsatte til 1792. Da man havde foreholdt bønderne, at Colbjørnsen havde fjender blandt de jyske godsejere, havde bønderne erklæret, at de under hans ophold ville optræde som hans livvagter![31]

Med eller uden Colbjørnsen greb ekstrasessionen afgørende ind i, hvad godsejerne og deres funktionærer traditionelt havde regnet for områder, hvor de ret suverænt kunne disponere over godsets beboere. Det var måske ikke ganske tilfældigt, at der hos den formentlig meget korrekte amtmand Ove Høegh-Guldberg var yderst få sager, og at den forhenværende kabinetssekretær

---

28. K.C. Rockstroh: anf.arb. s. 362f., Extrassessionsprotokollen s. 61, 100f., 114ff., 132, 134f., 141ff., 149f., Susanne M.R. Vogt: anf. arb. s. 46ff.
29. Extrassessionsprotokollen s. 156f., K.C. Rockstroh: anf.arb. s. 356. Rockstroh gør, anf.arb. s. 432, den iagttagelse, at adskillige af de godsejere, der hyppigt optræder i disse sager, i litteraturen er beskrevet som dygtige og driftige landmænd!
30. Forv. Jespersen, Scheel, til Jørgen Scheel 22. dec. 1790, Gl. Estrup godsarkiv, LA Nørrejylland.
31. J.P. Rosenstand-Goiske: Maanedlige Efterretninger, dec. 1790, jfr. april 1791.

og statsminister fik et meget positivt indtryk af Colbjørnsen, mens der i Kalø amt, hvis amtmand Gersdorff samtidig var godsejer, Vosnæsgaard ved Århus, var talrige konflikter af den art, der er nævnt ovenfor. Man skal heller ikke undervurdere de omstændigheder, hvorunder arbejdet fandt sted. Det skete i fuld offentlighed med ofte store mængder mandskab samlet; der var soldater med til at holde orden på skarerne. K.C. Rockstroh har utvivlsomt truffet stemningen, der kunne opstå, når det kom til kontroverser mellem godsejere, hyppigst vel deres forvaltere, og mandskabet:

> Man kan forestille sig, hvor pinligt og nedværdigende det maa have været for Godsejerne – selv de største – og Fogder at skulle afgive Forklaringer og forsvare sig overfor den myndige Kommissær og i Bøndernes og Karlenes Paahør modtage skarpe Tilrettevisninger, Reprimander og Paalæg om, inden en bestemt Tidsfrist at søge at faa en mindelig Overenskomst tilvejebragt. Man kan skønne hvilken Oplevelse det har været for Bønderne, Karlene, Husmændene selv de fattigste, at deres Vidnesbyrd, deres Klager af Kommissæren blev fundne ligesaa vægtige som den rigeste, mest selvfølende og haardeste Godsejers; hvorledes den hidtil vilkaarligt, uretfærdigt behandlede fattige Karl har set og hørt sin hovne Godsejer og Foged paa samme tid vred og slukøret presse sig ud gennem den forsamlede Mængde med en skarp og inappelabel Kendelse over Hovedet paa sig.[32]

Hvis Chr. Colbjørnsen ikke tidligere havde været genstand for godsejernes uvilje på grund af hans idelige udfald mod aristokratiet, lenstyranniet osv. i Landbokommissionens forhandlinger, så blev han det i hvert fald efter sin deltagelse i ekstrasessionens virksomhed. Hverken han eller godsejerne glemte deres oplevelser.

Stigende bondeutilfredshed

Colbjørnsens optræden på ekstrasessionerne i Jylland i efteråret 1789 kunne, set fra godsejerside, kun bidrage til at forværre forholdet mellem jordegodsejere og deres bønder, og dette var netop sidst i 1780'erne ifærd med at udvikle sig i en betænkelig retning. Overalt, men især i Jylland, mærkede godsejere og amtmænd en øget utilfredshed med hoveriet, hvad der gav sig udslag i talrige klager over strengt, ubilligt og ikke mindst stærkt øget hoveriarbejde og undertiden i direkte vægringer ved at udføre pålagte gøremål. Der havde tidligere været uro og utilfredshed omkring hoveriet i 1768–69, og i hvert fald fra godsejerside blev det hævdet, at forordningen af 20. februar 1771 bevirkede opsætsighed og utilfredshed.[33] Forordningen af 12. august 1773, der satte den fore-

32. K.C. Rockstroh: anf.arb. s. 361.
33. C. Bjørn: The Peasantry and Agrarian Reform, Scand. Econ. Hist. Rev. vol. XXV, 1977, s. 123ff., jfr. Povl Hansen: Bonde og Herremand, Aarbog for dansk kulturhistorie, I,

gående lov ud af kraft, gav avlingshoveriet frit »efter hver provinses og egns skik og brug«, påbød udarbejdelse af et hoverireglement for de øvrige, ganske talrige arbejder, og gav endelig visse indskrænkninger med hensyn til, hvilke typer arbejdspligter, bønderne kunne pålægges. Sidst i 1780'erne begyndte bøndernes utilfredshed med tilstandene på hoveriområdet atter at komme til orde og altså i visse situationer give sig udslag i arbejdsnægtelser.

Klagerne gik i vid udstrækning på meget forøget hoveri i forbindelse med nye markers opdyrkning, rydning af krat osv. Men i adskillige tilfælde også på godsejernes overtrædelser af forordningens bestemmelser ved at kræve hoveri f.eks. til teglværksarbejde, til spinding og kartning og andre arbejder i forbindelse med fåreholdet og ikke mindst omkring længere kørsler. Arbejdsnægtelserne gik yderst sjældent på det egentlige avlingshoveri, men på helt præcise former for opgaver, bønderne ikke mente, at godsejeren var berettiget til at kræve.[34]

1891, s. 81f. 1771–72 Sager ang. fællesskabets ophævelse og hoveriets regulering, 1771–72 Efterretninger om... 4) virkningen af hoveriforordningen, Dsk. kammer 1771–73. RA.

34. C. Bjørn: anf.arb. s. 126ff. Se illustrationer s. 14-15. Oversigten over hoveriklager og hoveristrejker i den nævnte artikel kan ikke gøre krav på nogen grad af fuldstændighed, men viser alene, hvad der kom til centraladministrations – Rentekammerets landvæsenskontors – kendskab, jfr. note 58. Det er imidlertid ikke uden betydning at få klarlagt, hvorledes situationen afspejlede sig for myndighederne i København, og desuden viser stikprøveundersøgelser i amtsarkiverne – for Sjællands vedkommende i Holbæk amtsarkiv, for Jyllands i Skanderborg-Åkær og Ålborghus m.fl. amter – at alle mere omfattende konflikter eller uoverensstemmelser blev refereret til København. Bønderne klagede normalt direkte til kongen, kronprinsen el. lign. og fra kancelliet oversendtes disse altid, når det gjaldt hoveriforhold, til Rentekammeret. De sager, der typisk blev afgjort lokalt, var konflikter, hvor en enkelt eller ganske få bønder, resp. karle, var impliceret. Alfred Kaae: Lem sogn (1962) s. 155, Staby sogn (1972) s. 163, giver eksempler på »små« konflikter fra hhv. 1788 og 1789, der blev afgjort ved de lokale underretter. Om en enkelt amtmands funktion som mellemmand mellem godsejere og bønder i disse år, se John Stampe Christensen: Bonde, husbond og amtmand (utrykt arb., Kbh. univ., 1974).
Billedet af forholdene kan yderligere suppleres ved udnyttelse af korrespondancen mellem godsforvaltere/-inspektører og godsledelse, se således forv. Jespersen, Skern, Mønsted, Gl. Estrup, Jespersen, Scheel til Jørgen Scheel, Gl. Estrup godsarkiv, LA Nørrejylland, Smith, Korselitse til Classen, Det classenske fideikommis, LA Sjælland, Lange, Holsteinborg til grev Holstein, Holsteinborg godsarkiv, LA Sjælland og Ankier, Lindenborg til grev E.H. Schimmelmann, E.H. Schimmelmanns privatarkiv, RA, til dels trykt i Alexander Rasmussen: Kulturbilleder fra Grevskabet Lindenborg 1768–1825 i Breve fra Godsarkivet, Fra Himmerland og Kjær Herred III, 1919, s. 157-258. Her afspejles de talrige småsager, der ophævedes eller bilagdes inden for godsets rammer, og materialet viser, at den lokale godsledelses evne og vilje til at løse problemerne var af helt afgørende betydning. Udviklingen er dog klart den samme som den, der vises i anførte artikel – stigende utilfredshed med hoveriet og vilje til at markere denne fra bøndernes side og gennemgående en mere eller mindre klart udtrykt betænkelighed ved situationen fra den lokale ledelses side. Samme indtryk giver også de breve fra 1788–89, der er aftrykt i Jeppe Aakjær: Prokurator Peter Lund paa Skivehus, i Konge, Adel og andre Sallingboer (1930) s. 76ff.

Fig. 1
Hoveriklager og hoveristrejker 1787, Ra, Rtk.ldv.ktr. hovedjournal
○ *Klager*
● *Strejker*

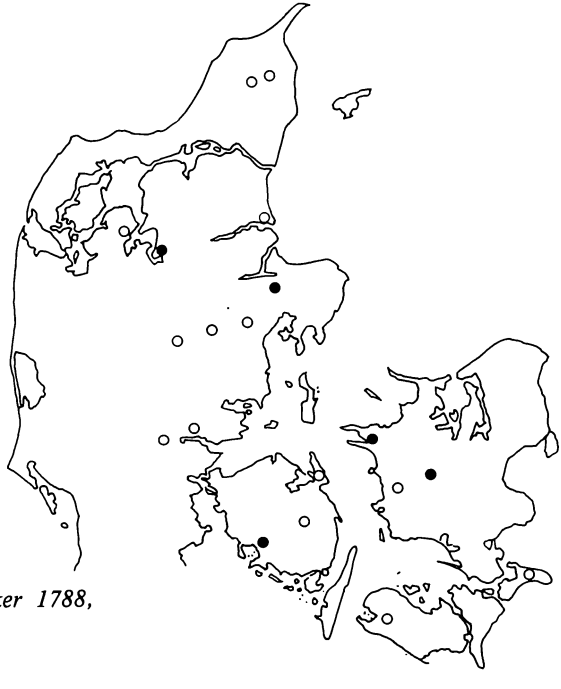

Fig. 2
Hoveriklager og hoveristrejker 1788, Ra, Rtk.ldv.ktr. lollandske journal
○ *Klager*
● *Strejker*

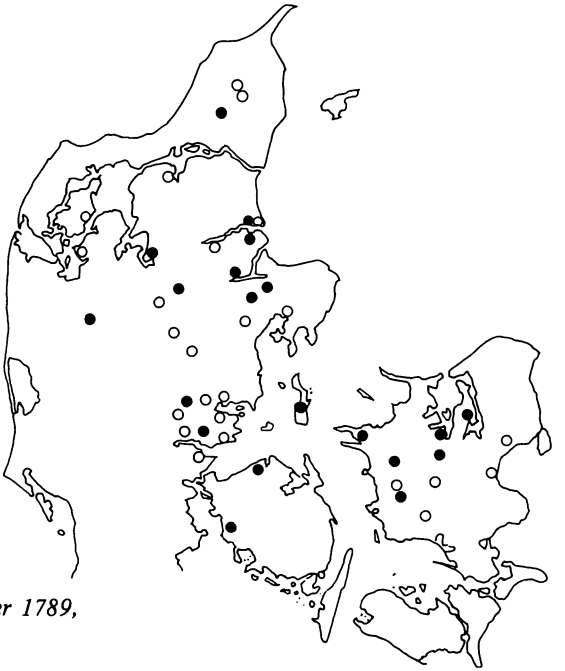

Fig. 3
Hoveriklager og hoveristrejker 1789,
Ra, Rtk.ldv.ktr. hovedjournal
og ldv.ktr. lollandske journal
○ *Klager*
● *Strejker*

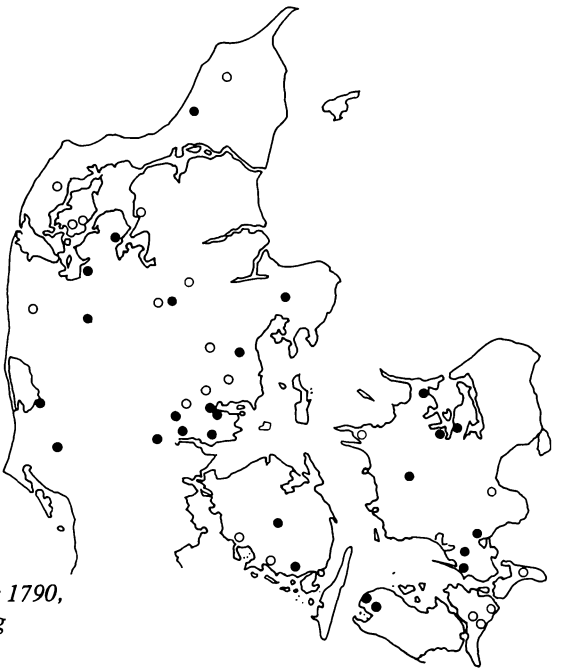

Fig. 4
Hoveriklager og hoveristrejker 1790,
Ra, Rtk.sjæl.ldv.ktr. journal og
jysk-fynske ldv.ktr. journal
○ *Klager*
● *Strejker*

Figurerne er offentliggjort i Scandinavian Economic History Review,
vol. XXV, 2, 1977, s. 127f.

Det tyder på en erkendelse af de voksende problemer omkring hoveriet og håndhævelsen af disciplinen, at Danske kancelli 17. juli 1789 udstedte et cirkulære, der gav amtmændene beføjelser til administrativt at mulktere strejkende bønder mod indberetning til kancelliet og senere approbation. Cirkulæret, der angaves at være foranlediget af en konkret hoveristrejke på Tuustrup gods sydøst for Randers, er bemærkelsesværdigt ved at gå imod den almindelige tendens i disse års lovgivning på landboområdet, hvor flest mulige sider af forholdet mellem gods og fæstere henlagdes til de ordinære retter.[35]

Klagede bønderne over strengt og stigende hoveri, så lød klagerne fra godsejerside på bøndernes modvillighed og opsætsighed i arbejdet, ringe arbejdsindsats, klage- og proceslyst. Man anklagede personer uden for bondestanden for at tilskynde bønderne til ulydighed og til at løbe kancelli og kronprins på dørene med besværinger. Ildesindede rådgivere, »stuelandmænd« og vinkelskrivere ophidsede bønderne mod deres husbond, udlagde de kongelige forordninger på fejlagtig vis og gav årsag til langvarige og bekostelige processer.[36] Det er ganske åbenbart, at særlig de jyske bønder optræder mere selvsikkert, mere bevidste om at have retten på deres side, og man fornemmer en stigende følelse af tillid til, at man vil blive hjulpet hos kongen, kronprinsen eller Landbokommissionen. Petitioner om afløsning af tienden in natura med en pengeafgift dukkede atter op mod slutningen af 1780'erne, som de var fremkommet i stort antal i 1768–69 efter Generallandvæsenskollegiets cirkulære af 15. april 1768.[37] I sommeren 1789 optrådte en smed og husmand, Steffen Johansen fra Eriknaur under Merringgård ved Horsens i en kort periode som omvandrende

35. Danske Relations- og Resolutionsprotokol 1789 nr. 162, Rtk. RA. Cirkulæret var foranlediget af en tildragelse på Tuustrup gods på Djursland. Ove Høegh-Guldberg anmodede i skrivelse til Rtk. 10. juli 1789 vedr. hoverinægtelse på Ørumgård, jfr. s. 16, om indførelse af en ordning i lighed med cirkulæret af 17. juli 1789, men hans henvendelse figurerede ikke i Rentekammerets forestilling, jysk-fynske landvæsenskontor 1790 journalsag nr. 560, Rtk., RA.
36. Edv. Holm: Kampen om Landboreformerne (1888) s. 152ff. giver utvivlsomt et dækkende billede af stemningen i godsejerkredse, således som den kommer til udtryk i talrige tilkendegivelser i hoverisager, både fra godsledelse og fra lokale embedsmænd. Alfred Kaae: Ulfborg I (1952) s. 164ff., gengiver en typisk klagesag fra disse år (1789–90, på kortet i tidl. anførte artikel angivet for 1790, hvor den kom til Rentekammerets kendskab). Amtmanden udpeger her et »drikfældigt og liderligt menneske«, en afskediget komsumptionsbetjent i Holstebro, som klagens inspirator, idet vedkommende for betaling »male op for de bønder, der falder i hans kløer alt det, han selv på ølbænken har ophidset dem til«.
37. C. Bjørn: Bondeuro på Fyn 1768–70, Fynske årbøger 1978 s. 74ff., Landvæsenskontorets journalsager 1788 nr. 308, 652, 1332 og 1640, Rtk., RA, Landbokommissionen af 25. aug. 1786, bilag til forhandlingsprotokollen nr. 71, Rtk., RA – ialt 9 petitioner fra forår og forsommer 1787: Hjerm-Ginding herreder, Lovns sogn, Vognsted sogn, Ulfborg sogn, Sognene i Salling, Hillerslev-Hundborg herreder, flere sogne i Viborg amt og Nørvang-Tørrild herreders selvejere og fæstebønder.

agitator for et bondekrav om tiende- og hoverifrihed. Han sammenkaldte bymændene i landsbyerne i Bjerge herred og søgte at få deres underskrifter på en ansøgning. Der gik snart rygter om hans virksomhed, og forvalteren på Palsgaard lod ham arrestere, da han nåede til Assens sogn. Sagen blev betragtet med alvor af amtmand, kancelli og rentekammer. De to sidste instanser tilsluttede sig fuldstændig den førstes betragtninger over sagens principielle indhold:

Vel er det frivillige Underskrifter og Klager, som Bønderne have giorte; men om det alligevel kan taales, at nogen saaledes sammenkalder Bønder og opmuntrer dertil og til noget som vel ellers aldrig var falden dem ind: om dette, meener jeg, bør taales for følgernes Skyld; thi hvor let kunne maaske ellers en saae on(d) Persohn sette en heel Almue i en uroelighed som siden vanskelig loed sig stille?[38]

Det var næppe uden sammenhæng med Steffen Johansens aktivitet, der synes at have været organiseret og betalt af Eriknaur bymænd, at der snart efter fremkom klager fra og indtraf hoveristrejker på flere godser i strøget mellem Horsens og Vejle – Boller, Ørumgård, Rask, Barritskov og samme vinter på Palsgård. Det sidste sted nægtede nogle karle at udføre et bestemt stykke arbejde i forbindelse med tærskningen på hovedgården, og pålagt at gå i arbejde svarede de:

... føren de skulle tvinges til at bringe Halmen fra Tærskeloen til FoderBonken, ville de uden at forespørge sig med Herskabet eller Forvalteren, uden mindste Omstændighed straxen træde af den Tjeneste de stod i hos Bønderne som de tiente, da de vare fri folk og kunde reise i Kongens Rige og Lande, hvor de vilde, hvortil Tjenestekarlene Jørgen Jensen og Søren Jensen lagde disse Ord, at forinden de bar Halmen fra Tærskeloen til FoderBonken vilde de see Kongens prændte Forordning derfor, og endda vilde de være de sidste af disse Karle som bar Halmen.[39]

Også andre steder fandt man eksempler på, at utilfredsheden kunne spredes fra gods til gods. På Skern under grevskabet Scheel nægtede bønderne i sommeren 1789 at udkøre jord til blanding med gødningen. Efter fornyet tilsigelse og pålæg gik de fleste dog i arbejde, undtagen fire gårdmænd fra Hammershøj, der udeblev efter tre gange at være tilsagt. Da forvalteren endelig fik dem tilkaldt og gav dem en overhaling, svarede de, at dels havde de andre taget

38. Indlæg og koncepter til breve 1789 nr. 2517, Danske kanc., RA, jfr. C. Bjørn: The Peasantry and Agrarian Reform, Scand. Econ. Hist. Rev. XXV, 1977, s. 134 (med henvisninger).
39. H. Lollich og T. Sørensen pro mem. dat. 9. dec. 1789, Ove Høegh-Guldberg til Rtk. 29. dec. 1789, Jysk-fynske landvæsenskontor journalsager 1790 nr. 14, Rtk. RA.

initiativet til nægtelsen, dels boede de længst fra hovedgården og dels »ved Thiele og andre Steder var Jordbjergningen efter Bøndernes Modstand afskaffet«.[40] Det følgende forår sendte forvalteren på samme gård en rapport til grevskabets besidder, Jørgen Scheel, der ikke tegnede noget lyst billede af forholdet til bønderne:

Det er ifølge Naadige Herres Skrivelse af 30te Marty, alt for sandt, at der sielden kommer noget godt ud af, naar Bønderne søger Procurator imod deres Hosbonde, især nu værende Tiider, da Bønderne gives alt for megen Medhold i Selvraadighed og opsætsighed. 24ve af Randrups Bønder har ladet stevne deres Hosbonde Hr. Cancelliraad Schov for gandske ubetydelige Ting. Nogle af Wiskum Bønder i Batum har klaget til Cancelliet baade over Amtmand og Hosbond, og vil ey forrette uden halve Hoverie, endskiønt de altiid har giort heel Hoverie ...

... Men Byfoged Wissing i Wiborg talte ieg og takkede ham for hans Brev, siigende hand maatte undskylde: at hans begiæring om heele Hvidding Marks udskiftning ej kunde opfyldes, da den i almindelighed betragtet, ikke kunde ansees billig eller nyttig for Byen, men hand lod sig forlyde at det burde skee, og at han derom agter at fører et Tingsvidne.

Jeg sagde det var uden Grund og Aarsag, og videre vilde ieg ey indlade mig med denne Trædske Mand og Haar-Klyver, som ey skiøtter hvad han Bander eller Siiger.

Med hviding Marks Deelings Plan, som Inspecteur Wesenberg vilde have foretaget næste Fredag, beroer nu til Naadige Herres Hiemkomst i Haab at de 2de gienstridige Mænd, maatte overtales til billige og Byen nyttige Vilkaar. Utaaleligt vilde det være for Naadige Herre som eene Lodsejer, at føye de gienstridige det allermindste i deres uhøre Paastand, i en paa Naadige Herres Siide som lovlig og billig Sag.

Af Anders Christensen har ieg maattet taale meere gienstridighed end af nogen anden Bonde her paa Godserne. Ved Engenes Taxering vilde hand ey efter Ordre møde eller komme til mig, men svarede at hand ej mødte førend Landmaaleren kom. Taxerings Forretningen og Planen over Engene har hand taget til sig og vil ey udlevere...[41]

De lokale myndigheder begyndte ligeledes i visse situationer at opleve, at deres autoritet ikke længere var tilstrækkelig til at få bønderne til at adlyde. Stiftamtmand Ove Høegh-Guldberg måtte i sagen om de strejkende karle på Palsgård anlægge politisag, da hans resolution som amtmand ingen indvirkning havde på karlene. Som nævnt i det foran citerede brev klagede Batum bymænd under Viskum gods ikke blot over deres herskab, men også over amtmand Sehested.[42] Amtmændene Hansen, Lundenæs-Bøvling, og Levetzau, Aalborghus m.fl. amter, måtte på henholdsvis Lergrav og Lundbæk godser opgive at få

40. Forv. Jespersen, Skern til Jørgen Scheel 8. juni 1789, Gl. Estrup godsarkiv, LA Nørrejylland.
41. Samme til samme 5. april 1790. W. optrådte som bøndernes rådgiver.
42. Se note 39, Jysk-fynske landvæsenskontor journalsager 1790 nr. 923, Rtk., RA.

bønderne til at følge afgørelser om hoveriet.[43] I en bestemt konflikt på Sohngaardsholm kaldte Levetzau godsets oldermænd og grandefogeder til sig og betydede dem, at de skulle følge de givne påbud, uden at han dog havde tiltro til, at det hjalp. Spredte tilfælde af fysisk modstand mod øvrigheden forekom, som når nogle udpantede bønder i Sofiendal nær Ålborg overfaldt rettens folk og fratog dem de genstande, de havde pantet hos bønderne, eller en bonde i Lendum i Vendsyssel optrådte sådan over for retsbetjentene, der var ude i samme øjemed, at der måtte rekvireres militær bistand fra Fladstrand, og bonden for alvor straffes »især i disse Tider«.[44] På Urup gods nord for Horsens var det endog militæret, der på grund af bøndernes modstand måtte opgive en udpantningsforretning.[45]

Forvalteren på Lindenborg noterede først på sommeren 1790 om godsets bønder, at »De troer hverken Øvrighed eller Præsten«, men til gengæld var tilliden til de højeste autoriteter meget stor. Colbjørnsens optræden på ekstrasessionerne havde vakt forventninger om, at bønderne ved denne lejlighed kunne få deres klagemål igennem, skrev samme forvalter.[46] Tidligt samme år anmodede ejeren af Silkeborg gods, Hans Hoff, om en kongelig resolution mod en bestemt, opsætsig bonde, der »har i en Tid af 6 Aar og derover udført en vidtløftig Proces mod mig og med de haardeste Klager for Hans Kongelige Højhed Kronprindsen og de høje Collegier paa en saare løgnagtig Maade beført mig«.[47] Uviljen mod de lokale autoriteter og i modsætning hertil tiltroen til Kongens, kronprinsens og Landbokommissionens retfærdighed og sande bestræbelser til bondens gavn gav anledning til forestillinger om, at »de store« modarbejdede Kongens ønsker og holdt bønderne i uvidenhed. To fæstere under Højris gods på Mors forespurgte i 1789, om der var udkommet en forordning om hoveriet, og forvalteren på Lindenborg kunne meddele grev Schimmelmann:

De mangfoldige Forordninger, som daglig udkommer og af Bonden vrangelig fortolkes, sætter alle i en Art Oprør, og den Omstændighed, at af de Forordninger, som an-

43. Jysk-fynske landvæsenskontor journalsager 1790 nr. 1366. Amtmand Pentz, Dronningborg m.fl. amter ønsker 13. juli 1790 et antal eksemplarer af cirkulæret af 17. juli 1789 tilsendt til uddeling, Jysk-fynske landvæsenskontor, journal 1790 nr. 903, Rtk., RA. Aalborghus m.fl. amter, kopibog 24. juni, 17. aug. 1790. LA Nørrejylland.
44. Kopibog 28. jan., 15. febr., 4. marts, 12. marts. 22. marts 1790. Levetzau ønskede også skoleholderen i Vr. Brønderslev, Jørgen Wedsted, straffet for under en hoverisag at have brugt udtryk om »Øvrighedens Afskaffelse og Hovedgaardenes Uddeling til Bønderne med videre«, kopibog 5. febr. 1790, Aalborghus m.fl. amter, LA Nørrejylland.
45. Kopibog 22. dec. 1790, Skanderborg-Åkær amter, LA Nørrejylland, jfr. Karl Rasmussen: »Oprøret« i Skanderborg amt, Aarhus Stifts Aarbøger IX 1916 s. 92–96.
46. Fra Himmerland og Kjær Herred III, 1919, s. 222f.
47. Hoff til Rtk. 18. jan. 1790, Jysk-fynske landvæsenskontor journalsager 1790 nr. 36, Rtk., RA.

gaae Bonden, skal et Exemplar leveres og bevares af hver Sognefoged, har den Virkning, at Bonden overlydt udlader sig med, at Kongen er kommet i Erfaring, at de Forordninger, som hidtil ere udgivne til Bondens Fordeel, ere undertrykte og aldrig bleven bekindtgiorte.[48]

Meget tyder på, at i hvert fald en del bønder ikke var ganske uden fornemmelse af den almindelige politiske situation. Mens klager og bønskrivelser *før* 1784 i vidt omfang var gået til arveprins Frederik, så varede det ikke længe, før de blev addresseret til kronprinsen.[49]

De forordninger, der udkom og offentliggjordes, har ikke kunnet undgå at vække forestillinger om en kursændring, og allerede nedsættelsen af Landbokommissionen i 1786 skal have skabt forventninger hos bønderne.[50] Kammerherre Beenfeldt, Serridslevgård, nævner i sin pjece *Samtale mellem trende danske Jordegodseiere,* 1787, at O.L. Bangs skrift om bondestanden og nødvendigheden af reformer læstes af bønderne; under en af de utallige stridigheder, som A.C. Teilmann, Nørholm, havde med sine bønder, kom det frem, at disse havde ladet afskrive en artikel i Minerva, hvori det hed, at bønderne havde god grund til at klage over deres tilstand.[51] God forståelse af intentionerne i de udkomne forordninger viser også en klage fra bønderne under Hvolgård nord for Vejle fra sommeren 1790, i hvilken det bl.a. hed:

5) Hosbonden vil efter almindelig Rygte sælge os stykkevis: fordi nu vor allernaadigste Kongen har sørget for at Hosbonden ikke kan ved proforme Kiøb jage os ud og dermed tilskynde os til at betale dyrere, skal nu forøgelse af hoveriet og strængere Arbejde skaffe os appetit, derfor giør Hosbonden den Anstalt med Hegnet og Steens Rydning, og meere alt for at giøre os keed af hoveriet og saaledes vise os Vejen til at kiøbe os selv som vi Hiertens gierne ville.[52]

---

48. Landvæsenskontoret, journal 1789 nr. 1519, Rtk., RA, jfr. note 46.
49. Vedr. bondeklager til arveprins Frederik se f.eks. Landvæsenskontoret 1780 journal litr. P nr. 348, 1781–82 journal litr. U nr. 95, 414, 488, 490, journal litr. X nr. 217, 371. Det var til arveprinsen, at Hørsholms bønder ville gå under »oprøret« 1780, se C. Christensen: Hørsholms Historie (1879) s. 111ff. Jørgen D. Rasmussen: Bønderne og udskiftningen (1977), der skildrer forholdene i det tidligere københavnske rytterdistrikt, viser s. 112ff., at bønderne synes ganske velorienterede om de skiftende politiske konstellationer i styrets øverste top. Om bondeføelser over for kronprinsen, se Niels Blicher: Topographie over Vium Præstekald (1795, her efter genoptryk 1924) s. 128f.
50. Edv. Holm: Kampen om Landboreformerne (1888) s. 155ff.
51. Anf.arb. s. 38, H.K. Kristensen: Øster Horne Herred (1944) s. 144f. Den omtalte artikel *kan* være A. Hennings: Iagttagelser paa en indenlandsk Reise 1786, Minerva II, 1786 s. 251-56, 409-58, 560-90, 686-706, III, 1786, s. 35-66, 347-70, der til dels i meget mørke farver skildrer bøndernes kår, jfr. Edv. Holm: Kampen om Landboreformerne (1888) s. 189.
52. Hvolgård bønder til Rtk. 29. aug. 1790, Jysk-fynske landvæsenskontor journalsager 1790 nr. 1550, Rtk., RA. Bønderne henviser til forordningen af 16. jan. 1789, der netop skulle sætte en stopper for omgåelse af livsfæstet, se Hans Jensen: anf.arb. s. 157f.

Hvolgårds bønder var ikke alene om at ønske selvejendom. 1786 var bøndergodset under Skjerrildgård i Bjerge herred bortsolgt, og til den samme år oprettede Kreditkasse, der bl.a. havde til formål at yde lån til fæstebønders køb af deres gårde, kom der frem til 1790 ansøgninger fra følgende godser: Ørndrup i Vesthimmerland, Refstrup ved Vejle, Herningsholm, Kvistrup ved Struer, Sønderskov ved Vejen, Sindinggård mellem Herning og Holstebro og Vinderslevgård mellem Silkeborg og Viborg. Desuden indkom der ansøgninger fra enkelte bønder, der ønskede at købe deres gårde – i foråret 1790 netop fra en fæster under Hvolgård.[53] Alt tyder på, at selvejekøbene atter tog fart sidst i 1780'erne, og f.eks. kunne bortsalg af fæstegods betyde, at de tilbageblevne fæstere mod forordningens bydende blev bebyrdet med de tidligere gårdes andel af hoveriet. Det var i hvert fald bøndernes påstand i forbindelse med arbejdsvægringen på Tuustrup i sommeren 1789.[54]

Den stigende overgang til selveje kunne også indirekte få betydning for forholdet mellem godsejere og fæstere. Når et stadig stigende antal bønder ikke længere var underlagt godsejerne, ikke længere skulle yde hoveri og være underkastet godsejernes og hans funktionærers afgørelser, har det utvivlsomt virket ansporende for fæsterne ved at tilvejebringe et sammenligningsgrundlag med deres egen situation og ved at vise, at det eksisterende godssystem ikke var en uforanderlig tilstand.[55]

Det har antagelig også været en medvirkende faktor, at landbruget efter nogle meget dårlige høstår midt i 1780'erne oplevede nogle gode år med 1789 og 1790. Når man kunne svare afgifter, skatter og måske endog have et overskud, stod bonden stærkere, end hvis han skulle bede om restancer og låne korn til udsæden.

---

53. Danske referatprotokoller 1786–90, Kreditkassedirektionen, RA. Om kreditkassens udlånsbevillinger til bøndergods se Sigurd Jensen: Fra patriarkalisme til pengeøkonomi (1950) s. 35ff., Hans Chr. Johansen: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784 I (1968) s. 167ff., 288f.
54. Se note 35.
55. Forestillingen om, at man fra en uforanderlig situation var bevæget sig ind i en fase, hvor ændringer ikke blot var mulige, men i kraft af de styrendes/kronprinsens gode hensigter sandsynlige og snart opnåelige, er naturligvis vanskelig at dokumentere på entydig vis, se dog note 137. En lidt senere henvendelse fra fæsterne i Fruering sogn nær Skanderborg afspejler imidlertid denne forestilling, som fragmentarisk og spredt kan genfindes i utallige meningstilkendegivelser fra bønderne i disse år: »Og da vi nu ej allene af Stavnsbaandets Løsning, men endog af mange andre gode Forordninger seer vor allernaadigste gode Konges gunstige Hensigt til Undersaatternes bedste, saa giver det os den allerunderdanigste Tillid, at vore allernaadigste Konge forbarmer sig over os at vi ikke skulle trælle til Død, men at bemeldte Hoverie maatte allerunderdanigst bestemmes taalelig, at vi kunne leve, men ønskede helst om det var mueligt, at vi kunne faae os selv, om vi endog skulle betale mere end dobbelt hvad det har kostet... Fruering bønder til Kongen 10. dec. 1792, Jyskfynske landvæsenskontor journalsager 1792 nr. 1876, Rtk., RA.

Det kan ikke overraske, at man på denne baggrund fra godsejerside så på situationen med betænkelighed. Kancelliets – efter godsejernes opfattelse alt for velvillige – bevillinger af beneficium paupertatis til proceslystne bønder, Rentekammerets stadige henvisning til »Lands lov og ret« i hoverisager, hvor man ønskede hurtig og effektiv afstraffelse af de opsætsige, og hertil Colbjørnsens skarpe justits på ekstrasessionerne i efteråret 1789 har kunnet skabe forestillinger om, at regeringen så at sige faldt godsejerne i ryggen. Dels var der udkommet uheldige og generende forordninger allerede, dels forestod der indgreb på et så afgørende felt som hoveriet. Usikkerheden med hensyn til bønderne og regeringens planer kommer frem i et brev fra ejeren af Søbysøgård på Fyn til grev Fr. Chr. Schack, Giesegård fra foråret 1788. Major Rosenkrantz havde måttet straffe 13 bønder for skovtyveri – »de var reent gale«:

... men det er altsammen intet imod en afgiven geworben Soldat af mit Gods som haver været saare umanerlig grov imod min Ladefoged og mig, til min lyche er de hidsige Aar forbi, saa jeg haver ej talt med Karlen og maalt ham skieppen fuld. Hand haver undsagt min Ladefoged, hugged Skov her i Gaardens Lycher og taget kiepper med sig tillige med mange excesser. Jeg lod ham stiævne, men hand mødte ej ved Tinget og lod svare saa groft at Ærbarheden forbyder at nævne det. Hand er nu reist til Kiøbenhavn og trued at anklage mig for Cron Printzen, men jeg er ei bange, jeg haver intet utrættelig handled, og jeg haver skrevet General Ahlefeld til og min Nabo Fabritius haver tilskrevet Karlens Regiments Chef til, saa jeg tænker hand skal have mer ret om, men jeg annoyerer Frere med den Snak, saa meget er vist at blive Subordinationen ej haandhæved, saae ser det galt ud. I Landcommissionen vil de os intet godt...[56]

Grev Ahlefeldt-Laurvig til Langeland gav året efter i et brev udtryk for den samme holdning. Fanden plagede bønderne overalt, og regeringen støttede disse frem for godsejerne. Og den bramfri A.C. Teilmann, Nørholm, der i adskillige indlæg havde kritiseret reformplanerne, beklagede sig i et brev fra sommeren 1790 under en af sine stridigheder med godsets bønder:

Det er ret ilde, at Bønder kan ustraffet lyve for Øvrigheden, saa meget de vilde, thi jeg har i disse Tider hørt og set mange Bønder-Løgne, men endnu ikke set, at nogen derfor er blevet straffet, ja end ikke tilrettesat. Det vil til sidst blive uartige Børn...[57]

---

56. A. Rosenkrantz til grev Fr. Chr. Schack 26. marts 1788, Fr. Chr. Schacks privatarkiv, RA. 1790 kom det til konflikt over hoveriet på Søbysøgård, Jysk-fynske landvæsenskontor journalsag 1790 nr. 940, Rtk., RA.
57. L. Bobé: Slægten Ahlefeldts Historie VI (1897) s. 78, Vald. Andersen: Udskiftning i Riberhus amt, Fra Ribe amt XVIII, 1973, s. 270. Også Ove Høegh-Guldberg gav, i forsigtige udtryk, over for sine korrespondenter til kende, at han fulgte Landbokommissionens arbejde med betænkelighed og især frygt for, at dens indgriben skulle afstedkomme uro og uheldige følger for forholdet mellem godsejere og bønder, se Historisk Tidsskrift 4. rk. I, 1869, s. 125ff., J.O. Bro-Jørgensen (udg.): anf.arb. s. 377, 384f., 387f., 417, 420.

De 103 jyske godsejeres tillidsskrift

Disse holdninger kom til udtryk i private breve, i pjecelitteraturen og i de førnævnte spredte godsejerhenvendelser til Landbokommissionen. Men med kronprinsens forestående bryllup med Marie Sophie Frederikke, datter af prins Carl af Hessen i sommeren 1790, indtraf en begivenhed, der kunne befordre en samlet, markant meningstilkendegivelse. En deputation og hyldesterklæring til det nygifte brudepar fra de jyske godsejere blev den formelle ramme, og en anråbelse af kornprinsens svigerfader om at fremme godsejerens interesser ud fra den almindelig udbredte opfattelse, at prins Carl var modstander af den herskende regeringskreds, blev dens reelle indhold.

På det årlige snapsting i Viborg i juni 1790, hvor det meste af Jylland havde ærinde, havde man de bedste muligheder for at udveksle nyt og sondere stemningen i godsejerkredse. Den kunne næppe være mere positiv i betragtning af, hvad der synes at have været hovedindholdet af snakken mand og mand imellem. Kammerjunker Jermiin, Avsumgård ved Holstebro:

> ... hørte vel adskillig Tale og Beklagelse over meere eller mindre Tab og Ubehag ligeledes ved Almuens selvraadighed. Af de nævnte Godser erindrer jeg alleene Trusholm, Nøraggergaard, Gunderupgaard, Wischum, Lynderupgaard, Ørslevkloster, Eskiær, Kaas, Landting, Ulstrup, Randerup...[58]

mens kammerråd O.J. Søltoft, Tyrrestrup ved Horsens, der i Viborg navnlig havde talt sammen med sin nabo, Beenfeldt til Serridslevgaard, med Secher til Sødringholm og med Mogens Lottrup, Lynderupgård, huskede, at der:

> ... vel particulairement af adskillige Jordegodsejere omtalt, hvorledes de havde nu og andre Uroelighed over de Misforstaaelser, som Bønderne paa et og andet Sted havde om de udgangne Forordninger om Landvæsenet, og nogle af dem endog paaført Proces af deres Bønder.[59]

I denne situation var tilsyneladende de første konkrete planer om en deputation til det forestående bryllup drøftet. Nogle havde mere løselig erfaret om planerne, som Hans Henriksen, Høgholt mellem Frederikhavn og Hjørring, der havde hørt, »at Jordegodsejerne sønder paa ville sende en Deputation«,

---

58. Om kronprinsens bryllup se Edv. Holm: Danmark–Norges Historie VI-1 s. 24ff., 366ff. Vedrørende snapstinget se Hugo Matthiessen: Snapstinget (1946), især s. 107ff., jfr. note 63. Jermiins udtalelse i Bilag til jysk missive af 1790 12. novbr., nr. 134, Da. kanc., RA. Af de i citatet nævnte godser er der ikke i Rtk. landvæsenskontor registreret sager fra Ørslevkloster eller Ulstrup.
59. Bilag til jysk missive 1790 12. novbr. forhørsprotokol s. 65f., jfr. s. 43 (v. Schmidten, Urup).

andre som Colding, Halskær, Wandborg, Kabbel og de Hoffmann på Åberg gav Kammerherrerne Beenfeldt og Lüttichau, Åkær, mundtligt tilsagn om deltagelse, mens atter andre igen som brødrene de Thygeson til henholdsvis Mattrup og Bygholm ved Horsens allerede sammen med Beenffeldt og Lüttichau virkede for tilslutning til sagen.[60]

Initiativet lå imidlertid klart hos de to godsejere, Beenfeldt, Serridslevgård, og Lüttichau til Åkær. F.L. Chr. Beenfeldt (1741–1801) var oprindelig officer og havde giftet sig til Serridslevgård. Han var landvæsenskommissær og landstaldmester, og om hans almindelige holdning til reformerne kunne der ikke herske tvivl. Han havde i 1787 udsendt *Samtale mellem trende danske jordegodsejere angaaende nogle af de nye Skrifter i Landbosagen,* der i mangt og meget kan læses som en katalog over konservative godsejersynspunkter vendende sig stort set mod alle forandringer i den bestående tilstand. I øvrigt havde han året forinden været i konflikt med sine hoverigørende bønder.[61] F. Chr. Tønne Lüttichau (1744–1805) var ligeledes oprindelig officer og havde giftet sig til den ret betydelige ejendom, bestående af Åkær og Dybvad hovedgårde med tilhørende over 600 tdr. hartkorn bøndergods. Han var tilsyneladende en urolig personlighed, der let kom i konflikt med sine omgivelser. Han indvikledes ofte i processer, som han regelmæssigt tabte. Med sine bønder lå han i evig kævl, og der var til stadighed sager mellem Lüttichau og hans fæstere til afgørelse i Rentekammerets landvæsenskontor.[62] Allerede som ung, i 1769, havde han taget til orde om landbospørgsmålet, og i 1786 havde han skrevet mod Martfeldt i anledning af dennes skrift om kornhandelen. En af Johan Bülows talrige korrespondenter, præsten Laurits Smith i Vejle, havde hurtigt fået opmærksomheden rettet mod godsejeren til Åkær, som han i sine breve skilderede nærmest som skør, men i sommeren 1786 beretter han:

---

60. Smstds. s. 121 (Henrichsen), 107 (Colding), 136 (Wandborg, de Hoffmann), 37ff., 46ff. (brdr. de Thygeson). Poulsen, Palstrup nævntes som en af de mænd, der havde drøftet deputationen, hvad han i p.m. til undersøgelseskommissionen af 23. febr. 1791, nr. 138, nok vedgik, men med følgende afsvækkelse: »Jeg har nok sidst Snapsting hørt tale om Deputationen, men hvor eller ved hvad Lejlighed eller af hvem kand jeg ej bestemme, da mand i den tid hører adskilligt«.
61. Om Beenfeldts konflikter med sine bønder se landvæsenskontoret 1788 journal nr. 29, 435, 516, 1027, 1731, 1789 journal nr. 700, 1115, 1119. Jfr. Viborg Samler 1792 nr. 13.
62. Jfr. Lüttichaus andel i tilblivelsen af forordningen af 16. jan. 1789, se Hans Jensen: anf.arb. s. 157f. Lüttichau vil sælge bønderne fra, landvæsenskontoret journal 1789 nr. 126, er i strid med fæsterne vedrørende en landsbys udskiftning, da han vil omlægge deres jorder, sammesteds nr. 392, bønderne klager, sammesteds nr. 999, videre bondeklager, Jysk-fynske landvæsenskontor 1790 journal nr. 681, Rtk. nægter at gå ind på Lüttichaus ideer, sammesteds nr. 831, atter bondeklager, sammesteds nr. 997, jfr. note 135 og C.T.F. Lüttichau: Fuldkommen Beviis... (1791) s. 87.

I Snabstinget begave tvende jydske Proprietairer sig til Kammer Herre Lyttichau Tønne fra Aakier og paa det heele Herremands Laugs Vegne aflagde de underdanigst Taksigelse for det hans Naade hade under Navn af Lykke skrevet i Viborgske Samler, samt trøstede ham over den ondskabsfulde Lovsang, hvormed han var hjemsøgt...
... Men døm en Ven, hvad Slutning man bør gjøre over den heele Hær af jydske Herremænd dersom man kunde supponere dem alle i at tage en Lyttichau som talsmand...[63]

Men det var netop, hvad de gjorde fire år efter!

Snapstinget havde strakt sig over nogle dage sidst i juni måned, og i de følgende uger blev deputationsplanen spredt fra herregård til herregård. Særlig Beenfeldt var energisk for at udbrede kendskabet til ideen og skaffe tilslutning til en henvendelse, der kunne »udvirke een eller anden Forandring i det som det kunde synes fordeelagtig for det Almindelige i de nyere Anordninger om Landbovæsenet«.[64] Det var til gengæld Lüttichaus opgave at udforme indholdet af denne meningstilkendegivelse fra de jyske godsejere, og han forfattede en tysksproget redegørelse for godsejernes synspunkter, som skulle overrækkes prins Carl i forbindelse med deputationens foretræde i Slesvig.[65] Den udfærdigede skrivelse blev fremlagt en dag i juli på Stenballegård, hvor baronesse Sophie Magdalene Krag-Juel-Wind, enke efter justitiarius i Højesteret Jens Krag-Juel-Wind, residerede om sommeren. Hendes modsætningsforhold til regeringskredsen var velkendt og i kraft af hendes rang og sociale placering ikke uden betydning.[66] Foruden enkebaronesse Krag-Juel-Wind var ved denne lejlighed til stede generalkrigskommissær U. Chr. von Schmidten til Urup og Møldrup-Kroggård, de to brødre de Thygeson, kammerherre Gersdorff til

63. Axel Linvald: Tønne Lüttichau og hans Stilling til Landbospørgsmaalet 1769, Historisk Tidsskrift 8. rk. I, 1907-08, s. 69-80, der ikke giver noget sympatisk indtryk af L., se heroverfor dog Hugo Matthiesen: En greve. Jørgen Scheel til grevskabet Scheel, stamhuset Gl. Estrup samt Ulstrup (1768–1825) (1954) s. 49ff. J.H. Bang (udg.): Laurits Smiths Breve til Johan v. Bülow, Sorø akademi Indbydelsesskrift til Eksamen 1877 s. 38ff., 58, 1878 s. 16f., 22, 29, 31 (citat).
64. Bilag til jysk missive 1790 12. novbr. forhørsprotokol s. 43 (v. Schmidten, Urup), 65 (Søltoft, Tyrrestrup), 79 (Marcussen, Isgård og Quelstrup), 82 (Secher, Kierbygård), 91 (v. Folsach, Gjessinggård), 111f. (Lange, Bratskov), jfr. nr. 13, Bodil Hoffgaard de Lichtenberg til Beenfeldt 1. juli 1790 (citat), jfr. 14. aug. 1790 nr. 50, 53, 67.
65. Efter Lüttichaus oplysninger i Fuldkommen Beviis... (1791) s. 47, kom protesten mod forordningen af 11. juni 1788 om kvæghandelens frigivelse ind i fremstillingen efter anmodning fra godsejere i Vestjylland, jfr. Gersdorff Teilmann til Beenfeldt 7. aug. 1790, Øllgaard, p.m. af 6. aug. Bilag til jysk missive 1790 12. novbr. nr. 51 og 52.
66. Bilag til jysk missive 1790 12. novbr. forhørsprotokol s. 37ff. (de Thygeson, Mattrup), 53f. (Gersdorff, Merringgård-Ussinggård). Om fru Krag-Juel-Winds stilling se note 10, Edv. Holm: Danmark–Norges Historie VI-1 s. 16, hvor det noteres, at hun tilhører en hoffet nærtstående kreds, Chr. B. Reventlow: anf.arb. s. 120: »en vis Dame, der er dig vel bekient, har sammenlignet min Mand (C.D. Reventlow) med Ravaillac« er K.-J.-W.

Merringgård og Ussinggård, naturligvis Lüttichau og Beenfeldt – og J.O. Schack-Rathlou, der efter sin fratræden stadig opholdt sig på Rathlousdal. De tilstedeværende repræsenterede egnens største besiddelser og var ligeledes i henseende til rang og stand de lokale spidser. Alle de nærværende underskrev Lüttichaus skrivelse med undtagelse af den forhenværende statsminister, der dog lovede at støtte alt, hvad der kunne gavne godsejernes sag.[67]

I de følgende uger rundsendtes det tyske skrift for at få underskrifter og tillige to lister, hvor underskriverne kunne votere for medlemmerne af den deputation, der skulle tage til Slesvig. Atter synes Beenfeldt at have været organisatoren af den praktiske side af aktionen med at få tilsagn om deltagelse og få underskrifter eller fuldmagter til at sætte navne under. I Vestjylland var ejeren af Volstrup, M. Skow behjælpelig ved at sende ham en fortegnelse over de godsejere, der havde undertegnet protesten mod forordningen af 16. januar 1789, og besidderen af Bjørnsholm, P. Lasson, sørgede for at få underskrifter på voteringslisten i det nordlige Jylland.[68] Endnu 23. juli var Lüttichau usikker på, om man fik »pluraliteten« – altså mere end halvdelen af godsejernes tilslutning – og 10. august var voteringslisterne ikke returneret.[69] En voteringsliste med 45, der havde stemt, kom imidlertid tilbage, og stemmerne samlede sig her først og fremmest om Lüttichau, og derefter om A.C. Teilmann, der netop var død i de samme dage, Beenfeldt og med nogle spredte stemmer på Schack-Rathlou og Gersdorff.[70]

Den endelige henvendelse fik i alt 103 underskrifter; antallet af godsejere i Jylland var ca. 260. Underskrifterne var tilvejebragt på forskellig vis, nogle havde selv underskrevet, adskillige havde givet skriftlige eller mundtlige fuldmagter til Beenfeldt, og det må anses for sikkert, at initiativtagerne for at få størt muligt antal underskrifter har tolket tilsagn og fuldmagter meget vidtgående. Kort før deputationen – det blev Beenfeldt og Lüttichau – skulle afgå, fik den første et brev fra forvalteren på Bidstrup, Bagge Lihme, om de seneste fuldmagter, der var skaffet frem:

... og hvad hr. de Jesperson angaaer, veed jeg, at hans Bønder har foraarsaget ham mange Fortrædeligheder som let opkommer derover, at Bønderne giøre sig urigtige

67. Bilag til jysk missive 1790 12. novbr. 1790 forhørsprotokol s. 40, jfr. J.S. Møsting til Johan Bülow 2. marts 1791, Bülows samlinger, Sorø (Film i RA).
68. Bilag til jysk missive 1790 12. novbr. nr. 11 og 131, jfr. forhørsprotokollen s. 101, 106, 110.
69. C.T.F. Lüttichau til Jørgen Scheel, anf. datoer, Jørgen Scheels privatarkiv, RA.
70. Bilag til jysk missive 1790 12. novbr., opgørelse over voteringerne, jfr. Rested og Thestrup til Da. kanc. 7. dec. 1790, Indlæg og koncepter til breve, nr. 4196 Danske kanc., RA. A.C. Teilmann døde 27. juli 1790.

Begreber om de nye Anordninger – saa der er aldeles ingen tvivl paa, at han jo istemmer med de øvrige Proprietairer.[71]

Den geografiske fordeling af underskrifterne viser størst tilslutning i det centrale og sydlige Nørrejylland. For de senere Skanderborg og Viborg amter er mere end halvdelen af godsejerne repræsenteret, mens Århus, Randers, Vejle og Ribe amter har netop halvdelen som underskrivere. For det senere Ringkøbing amts vedkommende er tallet 14 af 33, for Ålborg amts 10 af 33, for Hjørring amts 7 af i alt 34, mens kun 2 af det senere Thisted amts 27 godsbesiddere var blandt »tillidsskriftet«s 103.[72]

Den svagere repræsentation fra de nordlige amter betyder, at de helt »små« godsejere ikke tæller ret stærkt blandt underskriverne, hvor kun 4 har under 200 tdr. hartkorn, mens der i Jylland var omkring 25 godser af denne kategori. I den modsatte ende af skalaen er repræsentationen ligeledes beskeden. Af de fire nørrejyske grevskaber (Schackenborg ikke medregnet) var kun Scheel med, og af de fem baronier kun Villestrup. Der var dog en række navne, hvis hartkornsbesiddelse var betydelig; grevskabet Scheel omfattede ca. 2500 tdr. hartkorn, grev Marcus Gerhard Rosencrone ejede ca. 2200 tdr. htk. i Jylland alene, de flere gange nævnte brødre de Thygeson ejede henholdsvis 1800 og 1100 tdr. htk., geheimeråd M.V. Hvidtfeldt til Clausholm 1400 tdr. htk., fru Krag-Juel-Wind til Stensballegård med flere gårde omtrent det samme, og i Himmerland havde justitsråd M.P. Marcussen tre gårde med godt 1100 tønder hartkorn.

I henvendelsen havde Lüttichau noget uforsigtigt slået på »den kongelige Naade, som vore Forfædre med Opofrelse af Liv og Blod har erhvervet sig«, hvilket måtte indebære, at underskriverne var af gamle, adelige slægter. 47 af de 103 var adelige, men adskillige af disse adelskaber var erhvervet enten af underskriveren eller dennes fader. Karakteristisk noterer grevinde Reventlow, da navnene kom frem, om en af de mere prominente personer, »Rosencrone nee Londemann«![73]

---

71. Bagge Lihme til Beenfeldt 13. aug. 1790. Bilag til jysk missive 1790 12. novbr. nr. 149.
72. Svend Møller og Ib Olsen: anf.arb. s. 91ff. Tillidsskriftet, således som det offentliggjordes af Colbjørnsen, har to gange anført Wandborg til Kabbel, hvor den ene er fejl for ejeren af godset Kås i Salling, P. Wandborg.
73. Svend Møller og Ib Olsen: anf.arb. s. 91ff. Samme undersøgelse belyser ligeledes indgående de familiemæssige forbindelser mellem adskillige af underskriverne, således var både Beenfeldt og Lüttichau nært knyttet til betydelige godsejerslægter. Grevinde Reventlows bemærkninger i Chr. B. Reventlow: anf.arb. s. 158. Den aristokratfjendtlige Colbjørnsen lod naturligvis ikke tillidsskriftets påstand ligge, men benytter den til et glimrende udfald i sine Betragtninger: »... de selv ere Bønders Afkom, uagtet deres nærmeste Forældre kunne, som Apothekere, Forpagtere, Forvaltere, eller deslige, have havt Leilighed til at er-

De 103 underskrifter knyttede sig til en skrivelse, der efter de sædvanlige underdanige indledningssætninger rummede en stærk kritik af de netop foregående års lovgivning på landboområdet. Indholdet kan kort sammenfattes til følgende: Der er optrukket et uvejr over Danmark, hvis udbrud vil ramme godsejerne, gribe ind i deres rettigheder, indskrænke deres friheder og overhovedet medføre ruin for disse og for landet. De allerede skete skridt i denne retning og frygten for yderligere krænkelser knytter sig til landbolovgivningen, der på en uheldig vis forandrer de hidtidige bestående tilstande, der i Chr. V's Danske Lov havde et så glimrende udtryk. Herefter rettes kritikken specifikt mod de enkelte forordninger. Forordningen af 8. juni 1787 er tilkommet uden indsigt i forholdene. Den vil føre til øgede byrder for både godsejere og bønder, og for de første vil opfyldelsen af forordningens krav kunne føre til økonomisk ødelæggelse. Forordningen af 11. juni 1788, der ophævede godsejernes privilegium på at stalde øksen, vil ligeledes ramme hårdt de godser, der er afhængige af denne indtægtskilde. Tidligere var køberne tvunget til at købe stude på hovedgårdene, nu trykkes priserne af ikke fuldvoksne stude, som bønderne sælger. Man lykønsker ganske vist bønderne med den frihed, der er tilstået med forordningen af 20. juni 1788, men den har haft uheldige følger med hensyn til tjenestefolkene. De rømmer de egne, hvor der er hårdt brug for medhjælp, og det kniber med at få folk til at fæste ledige gårde i de mere ufrugtbare dele af Jylland. Det var ønskeligt, at denne forordning kunne ændres, så den kom i overensstemmelse med de eksisterende vilkår på landet. Forordningerne af 16. januar 1789 og 19. marts 1790 er krænkende indgreb i godsejernes velerhvervede ejendomsrettigheder; den sidste yderligere en uheldig begrænsning i retten til at slutte aftaler mellem frie parter.

Derefter opregnes de ulykker, der allerede er overgået godsejerne. Nogle har måttet sælge deres godser med tab, som man sætter til 16 millioner rigsdaler, hvis prisnedgangen slog igennem for samtlige ejendomme. Godsejerne skades ved formaliteterne i rettergangssager, idet de ideligt udsættes for årelange processer, og deres modparter alt for ofte bevilges beneficium paupertatis. Godsejerne angribes i skrift og tale fra alle sider, og det er blevet herskende op-

---

hverve sig Formue. Iblandt dem af Adel findes der heller ikke flere, end 4, eller i det høieste 5 Navne, som vore Aarbøger have antegnet med Hæder ... Hvorfor skiule I Eder aldeles bag Eders Fædres Skjoldmærker? Hvorfor opvise I ikke tillige egne Fortjenester, at vi ogsaa, for disse, kunne ære Eder? Men – de Bønder som boe iblandt Eder, have ikke ogsaa deres Fædre fulgt Eders i Striden og opofret deres Blod for Landet? Bør da ikke ogsaa disses Sønner som endnu staae færdige til at vove deres Liv for Kongen og Fødelandet, og til at værne for Eders Eiendomme, imedens de fleste af dem, der eie Godser, sidde hiemme i Fred, bør ikke disse, siger jeg, i det mindste have Adgang til Borger-Ret iblandt Eder?«, anf. skrift s. 41.

fattelse endog blandt landets højeste mænd, at de skal nedtrykkes, og bønderne ophjælpes. Bønderne er blevet opsætsige, proceslystne, og deres ulydighed retter sig endog mod amtmændene, og man noterer, hvilke perspektiver, det fremkalder, og erindrer samtidig om tildragelserne i Frankrig. Kærlighedsbåndene mellem godsejere og bønder var som følge heraf overrevne. Godsejerne beder på baggrund af disse forhold ikke om at nyde nogen forret, men alene om at blive sikret i deres nedarvede og velerhvervede rettigheder, at man må afvise fra tronen de ildesindede rådgivere, der vil nedtrykke en del af undersåtterne for at ophjælpe en anden, og endelig runder Lüttichau af med at konstatere, at man ikke bør bebrejde godsejerne den dristighed, de her viser, men at de burde være blevet bebrejdet, hvis de ikke fremkom med disse forhold, da sagen angår hele landet og efterkommerne.[74]

Lüttichau havde som tidligere nævnt forfattet henvendelsen på tysk, og det var tanken, at den skulle tilstilles prins Carl af Hessen. Fru Krag-Juel-Wind anførte imidlertid, og heri blev hun støttet af grev M.G. Rosencrone, som hun holdt informeret, at det kunne blive opfattet uheldigt, om man ikke tillige henvendte sig til kronprinsen, hvis bryllup var anledningen til deputationen. Beenfeldt fik en kopi af det tyske skrift fra Lüttichau og oversatte dette, hvorpå hsn selv, Lüttichau, og baronesse Krag-Juel-Wind underskrev det i lighed med, hvad der var sket tidligere med den tyske udgave. De øvrige underskrifter overførte Beenfeldt og hans tjener, Alberg, fra forlægget.[75]

Kronprinsens bryllup fandt sted 31. juli, hvorefter det nygifte par opholdt sig på Louisenlund i nærheden af Slesvig. Deputationen ankom til byen 16. august, og to dage efter fik den foretræde. Prins Carl skulle efter deputationens egen opfattelse have givet dem og deres ærinde en positiv modtagelse, derimod fremgår det klart af Beenfeldts rapport, at kronprinsens holdning vel havde været nådig, men i realiteten havde indeholdt en klar afvisning af andragendet, og da deputationen mundtligt havde uddybet deres besværinger, havde han stået fast på den holdning, der var kommet til udtryk gennem lovgivningen.[76]

---

74. Aftrykt i Colbjørnsens Betragtninger s. 4-28, original i Bilag til jysk missive 1790 12. novbr.
75. Bilag til jysk missive 1790 12. novbr., forhørsprotokol, jfr. M.G. Rosencrone til undersøgelseskommissionen 18. dec. 1790, nr. 37.
76. Edv. Holm: Danmark–Norges Historie VI-1 s. 371ff., jfr. samme: Den offentlige Mening... (1888) s. 16ff. Minerva, okt. 1790 s. 124-36, 394-98 (Beenfeldts rapport om audiensen), C.T.F. Lüttichau til Jørgen Scheel 17. aug. 1790, Jørgen Scheels privatarkiv, RA. En kyndig redegørelse for sagens forløb fra dette tidspunkt giver Rasmus Nyerup – formentlig – som indledning til en stor anmeldelse af de i de efterfølgende måneder udkomne pjecer, Kjøbenhavnske lærde Efterretninger 1791, s. 118-23, 129-40, 161-73.

Tillidsskriftet rygtes

Beenfeldt og Lüttichau var dog ikke til sinds at lade det blive ved overbringelsen og den modtagelse, man havde fået. På hjemvejen lod man aviserne få underretning om sendefærden og den nådige modtagelse, der var blevet den til del. Fra Haderslev oplyste Odense Avis nr. 68 (23. august) om forløbet, og Den Viborg Samler nr. 35 (29. august) kunne »fra Landet« berette, at deputationen var vendt hjem. Lüttichau bad umiddelbart efter hjemkomsten – efter råd fra Schack-Rathlou – grev Jørgen Scheel om at indrykke en beretning i Hamburg-aviserne, mens Beenfeldt 26. august fra Serridslevgård sendte en rapport om forløbet til Rosenørn, Katholm, som denne skulle viderebefordre til »hastigste Gennemlæsning og videre Befordring med den fornødne Forsigtighed, fra Ejer til Ejer og ikke til Fuldmægtige«.[77]

Hvad Beenfeldt og Lüttichau i første omgang ønskede at meddele andre end underskriverne var alene, at en deputation fra de jyske godsejere havde lykønsket kronprinsen i anledning af dennes bryllup, og at den var blevet nådigt modtaget, men efterhånden blev indholdet af »tillidsskriftet« kendt i videre kredse. Højesteretsassessor P. H. Graah er tillagt forfatterskabet til pjecen *Noget om Formælingen, samt den Ditto Dato i samme Anledning til Kronprindsen detacherede jyske Ambassade i et Brev til en Ven udenlands,* i hvilken selve henvendelsen omtales, at den repræsenterer 80 jyske godsejere, og at den munder ud i »Ikke mindre, som Rygtet siger, end at Kongens nuværende Raadgivere maatte eloigneres fra Tronen«.[78] Senere blev sagen omtalt i N.D. Riegels' to skrifter, dels i *Frimodige Tanker om Indtoget,* dels i *Julemærker fra landet og Byen.* Også i P.A. Heibergs i september udkomne hæfte af *Rigsdalersedlens Hændelser* omtales de jyske proprietærers henvendelse til kronprinsen – her i fabelens form. Både Riegels og Heiberg synes at have haft omtrent samme grundlag som Graah for deres fremstilling, nemlig mere eller mindre præcise efterretninger om tillidsskriftets indhold og antallet af underskrivere.[79] Lüttichau lod ikke de kritiske bemærkninger gå upåagtet hen, men svarede anonymt i *Svar til Forfatteren af Rigsdalersedlens Hændelser* Hei-

77. C.T.F. Lüttichau til Jørgen Scheel 26. aug. 1790, Beenfeldts følgeskrivelse til rapporten i Bilag til jysk missive 1790 12. novbr.

78. Anf. skrift s. 6f. Forfatterskabet noteret på Det kgl. Biblioteks eksempar og anført af Erslew, I s. 503. Graah dømte i sagen mellem Colbjørnsen og Lüttichau, se Troels G. Jørgensen: anf.arb. s. 183f. (»... man mærker stærk Interesse for Landbosagen...«) og fremdeles dette arb. s. 59.

79. Riegels: anf. skrifter s. 16 og 63f., Heiberg: anf. skrift II s. 287f. Begge forfattere synes, efter henvisningerne til dem i privatbreve, at have været meget læste, se f.eks. P. Schiønning til C. Schiønning 26. okt. 1790, Schiønning, 26, 4°, Det kgl. Bibl., grevinde Sophie Schulin til geheimekonferensråd Fr. Carl von Warnstedt 15. okt. 1790, Schulinske familiepapirer, Frederiksdal.

berg og i anden udgave af samme pjece også Graah. Han var skarpere over for den sidste og rettede i øvrigt tallet 80 til over 100, men Graah var også i sin fremstilling kommet nærmest ved det passerede.

I *Aftvungen Erindring til Forfatteren af Frimodige Tanker* replicerede han til Riegels, og Lüttichau oplyste her, at:

Ikke alleene de Jydske Jordegods-Eiere, men alle i Fyhn, Sielland, Lolland, Møen og paa Langeland, ligesom de fleste Kiøbstæder ere af samme Meening...[80]

Konkrete oplysninger om det overbragte skrifts indhold savnedes imidlertid stadig, og det kan ikke undre, at en lille to-siders pjece efterlyste yderligere information – læs offentliggørelse af tillidsskriftet – af hensyn til publikum.[81]

Nogle var dog underrettet, og blandt dem var fhv. statsminister Fr. Chr. Rosenkrantz, der i et brev til Lüttichau gav udtryk for uforbeholden sympati for aktionen og støtte til godsejerne.[82] Få dage efter fandt indtoget i København sted, og man tør formode, at afskrifter og beretninger ved denne lejlighed er blevet spredt i københavnske kredse og blandt de mange tilrejsende. Snart var indholdet almindelig kendt gennem kopier, og f.eks. nævnte H.H. Eickstedt, Boltinggård i oktober i et brev til Johan Bülow, at afskrifter cirkulerede på Fyn. Da man siden bebrejdede Colbjørnsen, at han havde ladet tillidsskriftet aftrykke i sin pjece, noterede en Colbjørnsen-sympatiserende forfatter: »Var ikke en Afskrift af Klagen næsten i hver Mands Haand?«[83] At aktionen hen mod slutningen af september måned har været almindelig kendt i København, tør sluttes af fjerde vers af P.A. Heibergs bekendte *»Indtogsvise«*, der blev afsunget ved en festlighed på Skydebanen 25. september:

Her man despotiske Satser ej lærer,
Lighed blandt Mennesker drive vi paa,
og ej som Jydernes Proprietærer
ønske os Slaver og Bønder at flaa.
  Skal vi os føde,
  Agerens Grøde
  vi ej som Dosmere øde.[84]

80. Anf. skrift s. 5.
81. Til Efterretning for Forfatteren af Kritik og Antikritik, 1790.
82. Fr. Chr. Rosenkrantz til Lüttichau 12. sept. 1790, Bilag til jysk missive 1790 12. novbr., nr. 10.
83. Lüttichau: Fuldkommen Beviis... (1791) s. 96, Kjøbenhavnske lærde Efterretninger 1791 s. 161, H.H. Eickstedt til Johan Bülow, dat. okt. 1790, Bülows samlinger, Sorø (Film RA), (Jørgen Hansen): Breve angaaende de saa kaldede billige Erindringer under D.N. Reiersens Navn og Kammerherre Lüttichaus Skrivt kaldet Fuldkommen Beviis af en Embedsmand i Fyen (1791) s. 12.
84. Fr. Bajer: Nordens politiske Digtning 1789–1804 (1878) s. 26ff., jfr. om klubbernes betydning J.H. Monrad: Den københavnske klub 1770–1820 (1978), passim.

Sidst på samme måned gav embedsmanden J.P. Rosenstand-Goiske i sine »*Maanedlige Efterretninger*« en omtale af de jyske godsejeres henvendelse og fastslog her, at der ikke var tale om en afsluttet tildragelse:

Man ønsker denne Forestilling trykt, og det er sagt, at den bliver udgivet af Generalprokurøren med hans tilføjede Besvarelser. – Ogsaa siger man, at Deputationen endnu en Gang vil indlevere sin Forestilling. Almindeligt bliver det fortalt, at der som de Deputerede havde indfundet dem paa Comoedien, da Solemniteten i Anledning af Formælingen blev holdet, vilde nogle af Parterret paa en ikke høflig Maade bedt dem drage sig tilbage. Hvorledes det end er eller ei saa maatte man kun see med et halvt Øie, naar man ei bemærkede at denne Sag førte nogen Partiaand i Staten endskiønt vi haabe og ønske uden synderlig Virkning.[85]

Regeringens og Colbjørnsens udspil

Fra regeringens side var man heller ikke indstillet på at lade de jyske godsejeres protest mod landboreformerne gå upåagtet hen. Fra kronprinsen var tillidsskriftet blevet overgivet til Danske kancelli, der 9. oktober udbad sig Landbokommissionens betænkning i sagen. Sagen var til behandling på to møder, henholdsvis 19. og 25. oktober, hvor Colbjørnsen, der samme forår var fratrådt som kommissionens sekretær, synes at have været den udfarende kraft og bl.a. fremlagt to skrivelser, hvori henholdsvis kammerråd Secher, Sødringholm og landsdommer, kammerherre Frands Thestrup, Mariager kloster, afviste at have haft noget med skrivelsen at gøre og altså benægtede at have sat deres navne under.[86] Kommissionens betænkning forelå 27. oktober og rummede ikke overraskende en fuldstændig afvisning af klagerne. Man – og formodentlig har Colbjørnsen været den egentlige forfatter til betænkningen – gendrev punkt for punkt kritikken af de enkelte forordninger og tog bestemt afstand fra de mere almene klager, tillidsskriftet indeholdt.[87]

Med udgangspunkt i Landbokommissionens betænkning udfærdigede Colbjørnsen 4. november kancelliets forestilling, som blev lagt til grund for den kongelige resolution af 12. november. Der var indkommet endnu en benæg-

85. J.P. Rosenstand-Goiske: Maanedlige Efterretninger, okt. 1790.
86. Landbokommissionen af 25. aug. 1786, forhandlingsprotokol møder 19. og 25. okt.
87. Landbokommissionen af 25. aug. 1786, bilag til forhandlingsprotokollen nr. 160–164b. Edv. Holm: Kampen om Landboreformerne (1888) s. 208 tillægger, med henvisning til en koncept med C.'s håndskrift i pakken 1786–97 Diverse dokumenter, dels hidrørende fra Reventlowske og Wormskioldske papirer, dels afleverede fra Etatsråd Zeuthens bo, (Vejl. arkivreg. XII 432.9) Colbjørnsen forfatterskabet til kommissionens betænkning, mens Hans Jensen med vanlig overfladiskhed henfører den til Zeuthen, der naturligvis har renskrevet betænkningen i sin egenskab af kommissionens sekretær, anf.arb. s. 175. Holms iagttagelse er korrekt, og i øvrigt taler alle omstændigheder, herunder den prægnante udformning af svaret for at pege på Colbjørnsen som forfatter. I betænkningens tekst henvises såvel til Colbjørnsen som til Zeuthen i »jeg«-form.

telse af en underskrifts ægthed – denne gang fra justitsråd Jens Nellemann, Lerbæk – og Landbokommissionens nyudnævnte sekretær, assessor P.C. Zeuthen, havde kunnet oplyse, at gods- og ejernavn i et tilfælde, hvor han i september havde besøgt samme gård, ikke var korrekte. Colbjørnsens konklusion havde således kunnet samle sig om to forhold: »formastelige Udtrykke imod Deres Majestætes Lovgivning« og de mistænkelige omstændigheder omkring underskrifterne.[88]

Den under 12. november faldne kongelige resolution lød for hovedstykkets vedkommende:

Da der under adskillige Jordegodseieres Navne i vort Land Nørrejylland er bleven indgivet Klage til Vor elskelige Kiære Søn ... hvori de uden Grund og paa en strafværdig Maade haver formastet sig til at angribe vore i de seenere Tider udgivne Anordninger og Bestemmelsen af Jorddrotternes Rettigheder og Pligter; Og Vi, ved at lade Os dette Klageskrift allerunderdanigst forelægge, tillige ere komne i Erfaring om, at adskillige af dem, hvis Navne derunder findes tegnede, benægte, at have skrevet samme, eller givet deres Minde til Underskrifterne; Saa er hermed Vor allernaadigste Villie og Befaling, at Du Justitsraad Rested og Du Assessor Thestrup sammentræde i en Commission, for at undersøge Fremgangsmaaden med foranførte Klage ... hvilke der have givet Anledning til samme; af hvem den er forfattet; hvorledes det er tilgaaet med at samle Underskrifter; om dertil har været indbudet, og da af hvilke, og ved hvilke. Endeligen hvorledes det forholder sig med de derunder tegnede Navne; hvor mange af disse der ere skrevne enten af Vedkommende selv, eller med deres Minde; og naar det maatte befindes anderledes, da hvo eller hvilke der have sat disse Navne derunder, med videre, som kunde give Anledning til at see oplyst, til nøiagtig Kundskab om den heele Sags Sammenhæng.[89]

Samtidig med at dette udspil forberedtes, arbejdede Colbjørnsen med en kommenteret udgivelse af tillidsskriftet, således som allerede J.P. Rosenstand-Goiske kunne oplyse det ved udgangen af september. 13. oktober havde orlogskaptajn Peter Schiønning, Vordingborg, fået underretning om Colbjørnsens planer, og 23. oktober skrev sekretær Kierulf, der meddelte Thestrups benægtelse af sin underskrift, til generalprokurøren:

Da jeg ved, Deres Velbaarenhed lader trykke den bekiendte Forestilling fra endeel af de jydske Proprietairer til Hans Kongelige Højhed Kronprindsen tilligemed deres Besvarelse paa samme ...[90]

88. Koncepter og indlæg til jyske tegnelser 1790 nr. 219. Colbjørnsens ansvar for udformningen er her utvetydig, afslutningen med de afgørende konklusioner om de falske underskrifter og hele sagens strafværdige karakter er separat formuleret og skrevet af Colbjørnsen og vedhæftet den øvrige del af koncepten, hvor sagen og Landbokommissionens betænkning er refereret. Jens Nellemann til Colbjørnsen 29. okt. 1790, sammesteds.
89. Trykt i J.M. Schønheider: Proceduren for Høiesteret (1791), s. 62ff.
90. P. Schiønning til C. Schiønning 13. okt. 1790, Kierulf til Colbjørnsen 23. okt. 1790, Koncepter og indlæg til jyske tegnelser 1790 nr. 219.

En af de sidste dage i oktober – Edvard Storm noterer i sine dagsnotitser 29. oktober – udkom så Colbjørnsens 88 sider store pjece, *Betragtninger i Anledning af eendel jydske Jorddrotters Klage til Hs. Kgl. Høihed Kronprindsen over deres Eiendommes Krænkelse, ved Forordningen om Bondestandens Frigivelse fra Stavnsbaandet til Godserne, og de flere udkomne Lovgivelser, Om Bøndernes Rettigheder og Pligter.* Fremstillingen er således disponeret, at tillidsskriftet er trykt med latinske bogstaver på venstre side (med udhævelser af særligt angribelige passager), mens Colbjørnsens kommentar følger på højre; dog fylder disse langt mere end godsejerhenvendelsen, så sidste halvdel af skriftet har Colbjørnsens tekst på begge sider.[91]

I den samtidige debat, som Colbjørnsens Betragtninger afstedkom, diskuterede man, om han havde været berettiget til at offentliggøre de jyske godsejeres til kronprinsen indgivne tillidsskrift. De skribenter, der støttede godsejerne, mente, at Colbjørnsen her havde handlet uberettiget, mens det til gengæld fra den modsatte side blev hævdet, at andragendet ifølge dets indhold ville indgå i Landbokommissionens forhandlinger og altså ville blive trykt under alle omstændigheder, og videre, at de mange afskrifter, der kendtes af tillidsskriftet, forhindrede, at man kunne tale om en privat, fortrolig henvendelse fra en gruppe undersåtter til kronprinsen.[92] Eftertiden har bedømt Betragtninger ret kritisk. Edvard Holm fandt Colbjørnsens polemik utilstedelig for visse deles vedkommende, og Hans Jensen var afvisende over for ting i hans argumentation, mens Troels G. Jørgensen beklagede, at advokaten havde taget magten fra generalprokurøren og atter retoren fra advokaten.[93]

Colbjørnsen indleder sin pjece med at nævne, at det er som »Mand i Staten og som Sandheds Ven«, han tager ordet, og han opfordrer klagerne til at »fremtræde med mig for alle tænkende og retskafne Mænds Domstol«. Der har cirkuleret adskillige afskrifter, og en sådan kom ham i hænde og er udgangspunktet for hans skrift. Det virker som om Colbjørnsen her søger at lægge afstand til sine embedsstillinger.[94] Og efter denne introduktion, hvor Col-

91. Edv. Storm: Optegnelses- og Regnskabsbog, Ny kgl. saml. 1390e. 2°, Kjøbenhavnske lærde Efterretninger 1791 s. 161 har datoen 23. oktober, og Minervas oktoberhæfte 1790 har s. 116 en kort omtale af skriftet.
92. Til brug for sin procedure under den senere retssag indhentede kammeradvokat Schønheider en bekræftelse fra Landbokommissionens sekretær Zeuthen på, at tillidsskriftet tilligemed kommissionens betænkning skulle trykkes – hvad i øvrigt aldrig skete! Joh. Martin Schønheider: Proceduren for Høieste Ret i Sagen anlagt af .. Christian Colbiørnsen imod Kammerherre Christian Friederich Tønne Lüttichau... (1791) s. 76.
93. Edv. Holm: Kampen om Landboreformerne (1888) s. 208ff., Hans Jensen: anf.arb. s. 175f., Troels G. Jørgensen: anf.arb. s. 167ff.
94. Edv. Holm: Ovennn. arb. s. 208 anfører, at Colbjørnsen fik kronprinsens samtykke til offentliggørelsen af tillidsskriftet, en påstand, Troels G. Jørgensen: anf.arb. s. 167 tydeligvis stiller sig tvivlende overfor. Der foreligger da heller ikke dokumentation for Holms på-

bjørnsen har manøvreret sig ud i en position, hvor han står frit, tager han så fat på at tilintetgøre tillidsskriftet og dets underskrivere. Sætninger og afsnit af de jyske godsejeres henvendelse tages ud og kommer under en behandling, hvor intet virkemiddel spares: ironi, patos, påvisning af faktiske fejl, kombineret med latterliggørelse, velberegnede gentagelser af de mest åbenlyst angribelige påstande; således optræder påkaldelsen af forfædrenes opofrelse af liv og blod ikke mindre end tre gange i velturnerede sammenhænge. Foregiven manglende forståelse af påstande bliver hurtigt afløst af afsløring af selviske hensyn og fører prompte over i kontraangreb. Der skal her anføres et par enkelte eksempler på Colbjørnsens fremgangsmåde:

Tillidsskriftet:

I alle andre Lande, og hidindtil i vort kiere Danmark, har enhver af Landets Indvaanere havt lige Adgang til Lovens Retfærdighed. Den Rige, ligesaavel som den Fattige i Landet; Husbonden ligesaavel som Bonden har tordet fremstille sig for Domstolene, med lige Adgang til Ret; men i de nyere Tider har det næsten været et Valgsprog iblandt alle, endog nogle af Statens udmærkede Mænd, at Bondestanden skulde ophielpes, og Jordegods-Eierne nedtrykkes.

Som en Følge af de herudi omtalte allernaadigste Anordninger, er den nøie Forbindelse, og de kierligheds-Baand, som tilforn foreenede Bondens Tillid til sin

Colbjørnsens kommentar:

Birkedommerne ere dog i det mindste (uagtet det heder: Alle) undtagne fra denne fornærmelige Beskyldning, da disse vælges og beskikkes af Birke-Patronerne selv, som i de ældre Tider have fundet Middel til at sætte sig i Besiddelse af denne Majestæts Rettighed, der, efter sin Natur, burde tilhøre Regenten og være uadskillelig fra den øverste Magt, i hvis Navn Retterne holdes. Paa Landsdommerne kan vel ei heller denne Bebreidelse egentligen være sigtet efterdi det største Antal af disse selv ere Godseiere, og følgelig ikke kunne mistænkes for Partiskhed og Fordom imod deres Medbrødre.

Der er altsaa ingen anden tilbage, end Høieste Ret, hvor Valgsproget skulde være dette, at en heel Klasse af Borgere i Staten bør nedtrykkes! Frygte I ikke, ubetænksomme Jorddrotter! for at høre Lovens Røst for denne Domstol!

... de (Anordningerne) have betaget den gode Jorddrot den Krænkelse, at synes Plagefoged, og den onde Magten til at være det. Klagerne skal ei heller kunne

stand, men som Troels G. Jørgensen anfører, blev hans handling ikke desavoueret, se dog dette arb. s. 51f., og Colbjørnsens forberedelse af Betragtningerne må i adskillige uger forinden have været kendt i de politiske inderkredse, jfr. de rygter, der allerede var ude i befolkningen (note 90). Colbjørnsen har givet kunne opfatte situationen således, at hans skridt blev stiltiende accepteret.

Hosbonde, og Hosbondens Kierlighed og Velvillighed til Bonden, mange Stæder i Landet sønderrevne.

nævne et eeneste Ord, deri, som hindrer dem, eller Bønderne fra at vise hinanden saa megen Velvillighed, som de have Lyst og Evner til. Det som forbydes, er blot, at øve Vold og Uret imod Loven ... Klagerne kunne altsaa ikke sige med Sandhed, at Kierlighedsbaandet imellem Jorddrot og Bonde er bleven svækket eller opløst ved de udkomne Forordninger, med mindre de, ved dette Baand, ville have forstaaet Stavnsbaandet til Godserne. Men da er deres Kierlighed ogsaa meget kostbar.

Det er ikke overraskende, at netop tillidsskriftets omtale af stavnsbåndsløsningen, dens uheldige følger og nødvendigheden af en ikke nærmere beskrevet regulering eller indskrænkning, får Colbjørnsen til at tage hele registret i brug:

Endeligen, naar Klagerne begiere, at Forordningen maae blive forandret derhen, at den kan komme nærmere overeens med Landets Forfatning; saa tillade de, at jeg henviser dem til Landboe-Commissionens Forestilling, der oplyser, igiennem Alderdommens Historie og Lovgivninger, at Jyllands Bønder, fra Oldtiden og indtil Christian den 6tes Regiering, bestandig have været frie Borgere, og at altsaa den Frihed, Hans Majestæt nu har skiænket dem tilbage, passer sig aldeles til Landets Forfatning. De kunde der blive underrettede om, at disse Landets Sønner ikke have været stavnsbundne til Godserne, førend efter Frederik den 4des Død, da denne store Konges Anordninger blev aldeles omdannede, og Forsvarsvæsenets Indretning anvendt til et Skiul, under hvilket underfundig Egennytte fik Adgang til at paaliste Bondestanden det Vornedskabs Baand, som hans landfaderlige Haand havde løst, paa de enkelte Steder i Landet, hvor denne Tvang tilforn blev øvet. De kunne endeligen der finde udførligen forklaret, hvorledes Underkuelsens Aand, fra denne Tidspunkt, med langsomme Skrit (lig den smidige Vedbende, der opslynger sine Grene om Naboplantens Stamme, for at undertrykke og qvæle den) sneg sig frem, under borgede Navne, indtil den omsider havde naaet en saadan Tilvext, at den torde opløfte sit stolte Hoved.

Saaledes stod det nu tilsidst kneisende, dette Ufrihedens Palads, ziret med herlige Paaskrivter, ligesom hine Menneske-Ofringernes Templer, hvis Udvortes Majestæt blændede Øiet, saa at Mængden ikke blev vaer, at Grumhed var den Guddom, for hvis Alter vankundig Overtroe knælede.

Men – held dig, o Danmark! Forsynet sendte sig en Prinds, udrustet med samme Kraft og Evner, som den 4de Frederik, ved hvis Urne du saa ofte har fældet Taarer. Forgiæves skal man søge at undergrave den Friheds-Bygning, som han paa nye opreiste for dine troe og kiække Sønner. *Christian svoer ved sit kongelige Ord,* at den skulde staae urokket, og *Frederik,* som lagde dens Grundvold, skal mandeligen forsvare den baade imod aabenbare Anfald, og imod listig Underfundighed, der kryber i Mørket.

Efter at have afsluttet sin gennemgang af tillidsskriftets indhold – hvor Colbjørnsen ikke undlod at inddrage sin nyligt erhvervede erfaring om godsejere og bønders forhold fra ekstrasessionerne i Jylland – går han over til at redegøre for sine bevæggrunde for at offentliggøre godsejerskriftet og sit svar. Rygterne om henvendelsen, usikkerheden med hensyn til det præcise indhold og hvem, det repræsenterede, skabte mistro og en opfattelse af, at væsentlige grupper af undersåtterne var utilfredse med lovgivningen:

Nu blev det da Pligt for mig, baade som Statens Borger, og den Embedsmand, Kongen har betroet at tage Deel i Lovgivnings-Arbeitet, at træde frem, for at oplyse Medborgere om Sandheden, og, igiennem denne, at afværge Nag imellem Borgerklasserne og Mistillid til Lovgivningerne. Min Konges Ære, og Enigheds Vedligeholdelse imellem mine Medbrødre opfordrede mig da til at tale ...

Men der kom ting for dagen, der foranledigede, at han måtte gå videre. Han havde, beretter han, undret sig over adskillige af de navne under tillidsskriftet, der fandtes. Han kunne ikke få dem til at stemme med »Forbrydelsens Storhed«, men heldigvis kunne det nu oplyses, at i hvert fald adskillige underskrifter var falske – og brevet fra Secher, Sødringholm, aftrykkes in extenso, hvorefter Colbjørnsens hug falder præcist:

Efter alt dette, bliver det uvist, om Klagen virkelig har været underskreven af 2, eller af 102, og om de Deputerede have været sendte, til at lykønske og klage, for sig selv allene, eller for flere, og da hvor mange.

Colbjørnsens Betragtninger er et stykke politisk agitation – og et stykke agitation af høj rang, for så vidt som værdimåleren er den effekt, agitationen indebærer. Betragtningernes formål er en total fordømmelse af de jyske godsejeres optræden og en tilsvarende samling af alle rettænkende omkring den førte landbopolitiske linje.

Colbjørnsen skyer intet virkemiddel, hverken stilistisk eller i henseende til at spille fra sin placering som generalprokurør over i en forhåndsdomfældelse af aktionen. Det sidste forekommer umiddelbart mest diskutabelt, ikke mindst når skriftet udkommer inden udstedelsen af den kongelige resolution af 12. november.

I samtidens polemiske litteratur rager Betragtningerne højt op. Stringens i argumentation og opbygning kombineret med fuldstændig beherskelse af de stilistiske virkemidler giver skriftet en gennemslagskraft, der fornemmes endnu den dag i dag. Betragtningernes indhold og forfatternavnet betød, at pjecen opnåede en overordentlig udbredelse. Adskillige af de jyske godsejere, undersøgelseskommissionen afhørte, henviste til Colbjørnsens Betragtninger som kilde

til deres viden, det nystiftede læseselskab i Odense anskaffede to eksemplarer til bogsamlingen, der var på 52 numre, og tidsskriftet Iris kunne indlede en anmeldelse:

> Hvem var vel den Læser af *Iris,* som ikke tillige havde været een af dette ypperligt skrevne og høistvigtige Skrift? Hvem behøvede man vel at fortælle Indholdet?[95]

Betragtningerne udkom i to eller tre oplag på dansk, foruden i en tysk oversættelse, og det taler om efterspørgslen, at Randers postkontor i januar 1791 kunne meddele, at skriftet er »nu atter til Kiøbs«.[96]

Proprietærfejden – forløb, omfang og karakter

Med udsendelsen af Betragtninger indledtes den litterære strid, der har fået betegnelsen »proprietærfejden«. En indledende fase havde strakt sig fra overrækkelsen af tillidsskriftet i august til Colbjørnsens udspil, og gennem vinteren 1790–91 og frem til bekendtgørelsen af højesteretsdommen i sagen mellem Lüttichau og Colbjørnsen i april måned var den i centrum for den offentlige og private politiske debat i landet.[97]

Det var naturligvis ikke mindst i hovedstaden, at sindene var optaget af proprietærfejden. J.P. Rosenstand-Goiske noterede for november måned: »Den jyske Ambassade af Proprietærer er en Hovedgenstand for Publici Opmærksomhed« og senere i marts: »Det er ubegribelig, hvormegen Giæring her for nærværende Tid er i Anledning af den jyske Ambassade. Denne er Indholdet af alle Samtaler og Oppositioner«.[98] Den meningstilkendegivelse, der offentligt kom til orde i København synes fortrinsvis at have været for Colbjørnsen. Adresseavisen bragte i november et hyldestdigt til ham, Rosenstand-Goiske

95. Bilag til jysk missive 1790 12. novbr. forhørsprotokollen s. 51 (Mandix, Bisgård), 60 (Jantzen, Ørumgård), 91 (Steensen, Aunsbjerg), 99 (Kaalund, Hessel), 102 (Fædder, Refsnæs), Helge Nielsen: Folkebibliotekernes forgængere (1960) s. 467, Iris 1791 s. 103 (anmeldelsen ved J.C. Tode).
96. Den Viborg Samler 1791 nr. 4, jfr. dette arbejde s. 46ff.
97. J.P. Rosenstand-Goiskes flere gange citerede Maanedlige Efterretninger giver i kraft af forfatterens eget engagement i debatten – han bidrog med det pro-Colbjørnsen farvede: Et Spørgsmaal, som angaaer den af nogle jydske Jorddrotter indgivne Addresse, besvaret (1791) – et udmærket indtryk af holdningerne i det københavnske reformbegejstrede klubmiljø. Orlogskaptajn P. Schiønnings korrespondancer fra Vordingborg belyser sagen, som den tog sig ud uden for hovedstaden, hvor man måtte nøjes med pjecer, tidsskrifter og private meddelelser. Schiønnings holdning er ligeledes regerings-sympatiserende, men ikke så ukritisk som Rosenstand-Goiskes, Schiønning 22 og 26, 4°, Det kgl. Bibl.
98. Rosenstand-Goiske: Maanedlige Efterretninger, nov. 1790, marts 1791. Grevinde Sophie Schulin til Fr. Carl von Warnstedt 30. nov. 1790, hvor brevskriveren understreger, at deres forskellige syn på sagen ikke skal forstyrre deres venskab! Schulinske familiepapirer, Frederiksdal.

noterede, at prins Carl af Hessen ved en fest på Skydebanen havde komplimenteret ham, og hans fødselsdag 29. januar gav anledning til fornyet hyldest i de københavnske klubber.[99]

Det er næppe uden sammenhæng hermed, at tanken om rejsningen af et monument for stavnsbåndsløsningen, Frihedsstøtten, blev udkastet netop i disse måneder. Udstedelsen af reskriptet af 3. december 1790, der udvidede trykkefriheden, har utvivlsomt bidraget til den stærke markering af regeringsloyale holdninger fra det københavnske litterære miljø.[100] Så udpræget pro-Colbjørnsen skal stemningen have været i København, at en søn af Lüttichau, der som løjtnant garnisonerede i hovedstaden, kun uvilligt viste sig offentligt ved paraderne på grund af uviljen mod navnet, og at Lüttichau selv advaredes mod at komme til byen:

> Hds Excellence fraraader mig aldelses Reisen til Kiøbenhv. og føyer derved, at mine gode Venner og de, der vil mig vel, ikke kunne vise mig den Virksomhed, som de ellers ville og ønskede, og at ieg udsætter mig for Ubehageligheder, da det andet Partie har alle Clubber og andre paa sin Side, som ere redebonne til alle Udsvævelser, der i Haab af Levebrød m.m. lader sig dertil ophidse m.v.[101]

De omtalte tilhængere af Lüttichau – visse højt placerede embedsmænd og adelige godsejere på vinterophold i København – virkede i kulisserne, men næppe mindre intensivt for deres sag. Herfra blev antagelig plantet de rygter, der fortalte om bondeuro og kommende forandringer i statsstyrelsen i mere konservativ retning, f.eks. at Colbjørnsen skulle forvises til Jylland som stiftamtmand og som generalprokurør erstattes af Peter Uldall. Her blev der, efter Rosenstand-Goiskes oplysninger, sikret Lüttichau økonomiske garantier til forsvaret i retssagen.[102] Enkebaronesse Krag-Juel-Wind, der fortsat fungerede

---

99. Kiøbenhavnske Adressecontoirs Efterretninger 1790 nr. 59, Rosenstand-Goiske: Maanedlige Efterretninger novbr. 1790, febr. 1791: »... denne sidste nyder og beviiser paa sine Medborgeres Hengivenhed. Ikke alene i den harmoniske Club, hvor han er medlem og var nærværende, lykønskede man ham ved mange Fryderaab paa hans Fødselsdag, men udi det venskabelige Selskab anstillede man en Fest i den Anledning, sang Viser forfattede til hans Ære og til et Beviis paa, at det var meent oprigtigt, skienkede man 100 rd. til en afbrændt Bondefamilie«, Edv. Storm: Optegnelses- og Regnskabsbog 21. dec. 1790, 31. jan., 2. febr. 1791.
100. Rosenstand-Goiske: Maanedlige Efterretninger, febr., juni 1791. Edv. Holm: Den offentlige Mening... (1888) s. 41ff. Foruden det her citerede brev fra K.L. Rahbek til Colbjørnsen skrev Rahbek meget overstrømmende til Chr. D. Reventlow 29. nov. 1790, Ny kgl. Saml. 1455 2° A.
101. Rosenstand-Goiske: Maanedlige Efterretninger, febr. 1791, Lüttichau til J.O. Schack-Rathlou 9. febr. 1791, Th. Thaulow og J.O. Bro-Jørgensen (udg.): anf.arb. s. 280.
102. Rosenstand-Goiske: Maanedlige Efterretninger, novbr.-dec. 1790, febr. 1791. P. Schiønning til C. Schiønning 14. nov. – Colbjørnsen skal have modtaget 30 anonyme trussels-

som rådgiver for Lüttichau, fik i denne vinter sine assembléer boykottet af ægteparret Reventlow, hvad der næppe er gået upåagtet hen i de aristokratiske kredse.[103]

I november måned kunne Hak Kampmann, Sneumgaard, skrive til en bekendt: »Med den jydske Ambassade morer man sig i Kiøbenh.«, og i begyndelsen af marts beklagede den unge amtmand i Haderslev, J.S. Møsting, sig i et brev til Johan Bülow over ikke at være i hovedstaden, så han kunne følge sagen mellem Colbjørnsen og Lüttichau.[104]

Uden for hovedstaden måtte man holde sig underrettet gennem de udkomne skrifter og ved private meddelelser. Møsting blev holdt underrettet af J.O. Schack-Rathlou og gav i et andet brev udtryk for, at Rosenkrantz gerne kunne have ladet sit brev af 12. september afskrive til rundsendelse.[105] Tilsvarende fik Ove Høegh-Guldberg kendskab til det svar, M.G. Rosencrone gav til undersøgelseskommissionen, og komplimenterede ham derfor.[106] En i Odense bosat enkebaronesse Charlotte Amalie Brockdorff søgte at pumpe sin kommissionær i København, kancellist i Højesteret Jens Hansen, for oplysninger og bidrog med de lokale rygter om forandringer på de højeste embedsposter, hvori naturligvis den stedlige stiftamtmand Fr. Buchwald, indgik.[107] Orlogskaptajn Schiønning, Vordingborg, holdt sig underrettet gennem tidsskrifter og pjecer og viderebefordrede både litteraturen og rygterne til sin bror, der var præst i det nærliggende Kalvehave og til hustruen, der en del af tiden opholdt sig på Marienborg på Møn.[108] På godserne fulgte man udviklingen med stor interesse. Forvalterne under grevskabet Scheel fik pjecer og rygter fra greven selv, og Jespersen på hovedgodset Scheel kunne til gengæld melde tilbage:

Siden Hr. Kammerherre Lüttichaus og Reiersens Bog udkom, har Generalprokurørens Tilhængere tabt Næsen og især kunde det spores meget hos Justitsraad Carøe

---

breve – 21. novbr., 24. novbr., 5. og 8. dec. 1790. Schiønning 26,4°. Det kgl. Bibl., J.F. Lindencrone, kopibog 30. nov., 3. dec. 1790. Slægten Hegermann-Lindencrones privatarkiv, RA. Edv. Holm: Danmark–Norges Historie VI-1, s. 375 refererer et rygte fra Christiania fra dec. 1790 gående ud på, at Colbjørnsen skulle fjernes for at tækkes adelen.

103. Chr. B. Reventlow: anf.arb. s. 155ff., jfr. note.
104. Hildebrandt p.m. dat. 29. nov. 1790, Indlæg og koncepter til breve 1790 nr. 4017, Danske kanc., RA, J.S. Møsting til Johan Bülow 2. marts 1791, Bülows samlinger, Sorø (Film, RA).
105. J.S. Møsting til Johan Bülow 11. jan., 2. marts 1791, Bülows samlinger, Sorø (Film, RA).
106. Aage Friis (udg.): Brev fra Ove Høegh-Guldberg til grev M.G. Rosencrone, Aarhus 10. decbr. 1790, Danske Magazin 7. rk. II, 1940 s. 192-94.
107. C. Brockdorff til Jens Hansen 26. nov. 1790, jfr. 6. og 20. april 1791, Jens Hansens privatarkiv, LA Sjælland.
108. Schiønning 22, 26, 4°. Schiønning var i 1781 blevet afskediget ved en krigsretsdom og fulgte med bl.a. for at få sin sag genoptaget under gunstigere forhold.

sidste Randers Marked, der aldt havde glemt forrige Lovtaler over den sidstes og had imod Proprietærernes Handlinger.[109]

For tilhængerne af Colbjørnsen og den førte landbopolitiske linje kunne der ikke herske tvivl om, at de jyske godsejere ved selve deres aktion havde begået en strafværdig handling. Man noterede sig med tilfredshed efterretningerne fra Jylland, hvor den ene underskriver efter den anden fralagde sig navn og del i aktionen. Tilsvarende optog man de rygter, der gik ud på en forandring i statsstyrelsen med en styrket placering af Colbjørnsen – f.eks. i en kabinetssekretærlignende stilling.[110] Fra modsat side fandt man, at undersøgelseskommissionens efterforskninger langt fra gavnede Colbjørnsens stilling, at modindlæggene mod Betragtningerne vejede tungt i kampen om publikum, og at de politiske ændringer ville gå i konservativ retning.[111] Rygterne om de politiske forandringer knytter sig ret afgrænset til ugerne sidst i november og begyndelsen af december, mens man i begyndelsen af marts var stærkt optaget af modtagelsen af Lüttichau ved hoffet. Johan Bülow havde virket for, at han skulle tilsiges til det kongelige taffel, men det rygtedes snart, at kronprinsen ved denne lejlighed havde klart tilkendegivet ham sit mishag.[112]

Den »offentlige« del af proprietærfejden foregik efter tidens sædvane i form af mindre skrifter og pjecer og i et vist omfang gennem tidsskrifter. Colbjørnsens Betragtninger fik »Bogtrykkerpressen til at svede«, som det hed i et af indlæggene, og fra udsendelsen af Colbjørnsens skrift til den reelle afslutning af debatten efter højesteretsdommen over Lüttichau fremkom ikke mindre end 34 selvstændige pjecer, hvoraf to dog var særtryk af Minerva.[113] Ikke blot

109. Forv. Jespersen, Scheel, til Jørgen Scheel 7. marts 1791, jfr. 22. dec., 23. dec. 1790, 12. febr., 2. april 1791, forv. Jespersen, Skern til Jørgen Scheel 11. og 28. april 1791, Gl. Estrup godsarkiv, LA Nørrejylland. Forvalter Lange, Holsteinsborg til grev Holstein 18. dec. 1790, 1. marts og 5. april 1791, Holsteinborg godsarkiv, LA Sjælland. Inspektør Smith, Korselitse til J.F . Classen, Harald Jørgensen og F. Skrubbeltrang: Det classenske Fideikommis (1942) s. 328, inspektør Ankier til grev E.H. Schimmelmann 25. nov. 1790, Fra Himmerland og Kjær Herred III, 1919, s. 228.

110. Således Rosenstand-Goiske: Maanedlige Efterretninger, novbr. 1790, der giver såvel »progressive« som »konservative« rygter. P. Schiønning til sognepræst i Kalvehave J.L. Schiønning 25. okt. 1790, Schiønning 22, 4°.

111. Således forvalter Lange til grev Holstein 1. marts, 5. april 1791, Holsteinsborg godsarkiv, LA Sjælland, forvalter Jespersen, Scheel, til Jørgen Scheel 7. marts 1791, Gl. Estrup godsarkiv, LA Nørrejylland. Lüttichau til J.O. Schack-Rathlou 12. marts 1791, Th. Thaulow og J.O. Bro-Jørgensen (udg.): anf.arb. s. 283.

112. Samtaler 1790–91. 6. marts. Johan Bülows privatarkiv. RA. Chr. B. Reventlow: anf.arb. s. 161f., Sophie Schulin til Fr. Carl v. Warnstedt 5. marts 1791 (noterer, at Reventlow skal være blevet vred over tilsigelsen til taffelet), Rosenstand-Goiske: Maanedlige Efterretninger, marts 1791.

113. A. Bondesøn (pseudonym): Om den jydske Proprietær-Feide... (1791) s. 1. Ole Karup Pedersen (red.): Dansk landbrugsbibliografi I (1958) nr. 2209–58 optegner samtlige ind-

var omfanget af skrifterne stærkt svingende fra et halvt ark til mere end 100 sider, men det samme gælder indholdet. En samtidig anmelder noterer om et enkelt skrift, at ønsket om økonomisk gevinst må have været baggrunden for dets udsendelse, hvad der unægtelig virker plausibelt.[114]

De færreste af indlæggene bragte egentlig nyt om baggrund, hensigter eller uddybelse af synspunkterne. En markant undtagelse var dog Lüttichaus – af J.O. Schack-Rathlou gennemsete og rettede – *Fuldkommen Beviis, at Hr. Etatsr. Chr. Colbiørnsen paa en forhen ubekiendt lovstridig Maade, ved hans Betragtninger over de jydske Proprietairers Tillid-Skrivt til Hs. Kgl. Høihed Kronprindsen, har fornærmet den oplyste Menneskelighed, den borgerlige Frihed og det danske Folk, følgelig og alle de, som have underskrevet og agnosceret Tillids-Skriftets Underskrift,* der udkom i februar 1791. Lüttichau udarbejder her anklagerne mod landbolovgivningen, og han søger at bringe dokumentation for de to særlige forhold, der har foranlediget aktionen: Colbjørnsens ophidsende og godsejerfjendtlige optræden ved sessionerne i efteråret 1789 og bøndernes stigende opsætsighed og uvillighed.[115] Tungtvejende var også pseudonymet D.N. Reiersen: *Billige Erindringer i Anledning af Hr. Etatsr. Chr. Colbjørnsens Betragtninger over en Deel jydske Jorddrotters Klage,* der neddæmpet i stilen, men med en indædt saglighed tog fat på de svage punkter i Colbjørnsens skrift – insinuationerne og hans tagen sig bøndernes uro let. Reiersens pjece blev af tilhængere og modstandere af de synspunkter, den gav udtryk for, opfattet som et afgørende indlæg, og der udfoldedes megen energi for at få afdækket pseudonymet.[116]

---

læg, herunder dem, der fremkommer før Colbjørnsens Betragtninger og det efterslæt, der følger i 1792, se s. 60. Det vil dog være rimeligt også at medtage E. Fleischer: Til Publikum Stavnsbaandets Løsning og Bondens Frihed (1790) og to svar derpå, Ole Karup Pedersen (red.): anf.arb. nr. 2411–13, der forelå efteråret 1790 og af offentligheden opfattes som henhørende til debatten – Fleischers pjece som et reformfjendtligt indlæg, se P. Schiønning til C. Schiønning 15. dec. 1790, P. Chr. Schumacher til L. Klingberg, L. Klingbergs privatarkiv, RA., jfr. Kritik og Antikritik 1791 45 s. 701f.

114. Kritik og Antikritik 1791 8 s. 115, jfr. Edv. Holm: Kampen om Landboreformerne (1888) s. 214 og Lüttichaus bemærkning i brev til J.O. Schack-Rathlou 9. febr. 1791, Th. Thaulow og J.O. Bro-Jørgensen (udg.): anf.arb. s. 282.

115. Anf. skrift s. 28, 84ff. S. 117-124 aftrykkes som bilag et brev fra forvalter Jespersen, Scheel, vedr. Colbjørnsens optræden. Jespersen refererer i brev til Jørgen Scheel 22. dec. 1790 Lüttichaus henvendelse til ham om oplysninger. Rosenørn, Katholm, nævner over for Rested og Thestrup under afhøringen 5. jan. 1791, at der vil fremkomme en anklage mod Colbjørnsen »til sin Tid«, hvorved han må hentyde til Lüttichaus pjece, Bilag til jysk missive 1790 12. novbr. forhørsprotokol s. 76f.

116. Anf. skrift s. 20 (henviser bl.a. til Lofthuus-sagen i Norge). Om reaktionerne herpå se (Jørgen Hansen): Breve angaaende de saa kaldede billige Erindringer... (1791) s. 41, Peder Degns Betænkning til hands Medborger i Embedet 2det Stykke (1791) s. 55, 57, A. Bondesøn: anf. arb. s. 21, Rosenstand-Goiske: Maanedlige Efterretninger, jan., febr. 1791, jfr. flere indlæg, der direkte i deres titler knytter sig til D.N. Reiersens skrift. Forfatteren er

Af de pjecer, der støttede Colbjørnsen, kan nævnes den senere birkedommer Jørgen Hansens *Breve, angaaende de saakaldede billige Erindringer, under D.N. Reiersens Navn, og Kmhr. Lüttichaus Skrivt kaldet Fuldkommen Beviis etc., af en Embedsmand i Fyen,* juristen P.H. Aagaard, *Anmerkninger ved D.N. Reiersens Erindringer i Anledning af Hr. Etatsr. Chr. Colbjørnsens Betragtninger over endeel jydske Jorddrotters Klage* og C.A. Fabricius' *Brev til en Ven angaaende de opkomne Stridigheder i Anledning af den saa kaldte Jydske Ambassade,* der først fremkom i Minerva, januarhæfte 1791. Stilen er i disse indlæg mere afdæmpet end i Colbjørnsens Betragtninger, men den reelle kritik af godsejerargumenterne overensstemmende.[117]

Af tidsskrifterne var det især *Minerva,* der på forskellig vis behandlede spørgsmålet, bl.a. ved allerede i oktoberhæftet 1790 at offentliggøre Beenfeldts rapport til Rosenørn om forløbet af deputationens rejse til Slesvig.[118] *Kjøbenhavnske lærde Efterretninger* bragte ved Nyerup en indgående redegørelse for sagen og en grundig recension af de udkomne skrifter, og *Iris* og *Kritik og Antikritik* bragte ligeledes anmeldelser – i alle var udgangspunktet en reformvenlig og pro-Colbjørnsen holdning.[119] I Odense bragte *Almennyttige Samlinger* i februar 1791 en omfattende oversigt over salgspriserne for det fynske ryttergods en menneskealder forinden og noterede indledningsvis de stærkt stigende ejendomspriser siden da. Artiklen var næppe uden forbindelse med tillidsskriftets påstand om de synkende jordpriser.[120] Mens de københavnske aviser ikke bragte meget stof om proprietærfejden, så fulgte i hvert fald et par af provinsbladene ret tæt på debatten. Det drejede sig om Ålborg-avisen *Jydske Efterretninger* og *Den Viborg Samler,* og karakteristisk nok var det til disse to aviser, Lüttichau ved nytårstide sendte en artikel, der forklarede godsejernes sag. Manuskriptet kom retur fra Ålborg med en påtegning, at det turde man ikke trykke. Her var redaktørens holdning formentlig heller ikke Lüttichau venlig stemt,

---

formentlig generalfiskal Peter Uldall, der virkede som Lüttichaus rådgiver, Memoirer og Breve XXI (1905) s. XIf., se s.

117. Foruden de indlæg, der klart lader sig placere som for eller imod Colbjørnsen, er der enkelte bidrag, der synes at indtage en mæglende stilling, (F.C. Wedel-Jarlsberg): Breve til Hr. Etatsraad Chr. Colbiørnsen... (1790) og En ny Piece om Kmhr. Lüttichaus Fuldkomne Beviis... (1791).

118. Anf. skrift okt. s. 116, 124-26, dec. s. 394-97, jan. 1791 s. 129-31, febr. s. 169-86 (et historisk indlæg om landboreformerne fra 1758), s. 240-65 og april s. 180-85.

119. Anmelderen i Kritik og Antikritik er dog udpræget i sine bestræbelser for at være upartisk og mane til besindighed, jfr. den meget rosende omtale af den moderate, men godsejerforsvarende anonyme: Nye Anmærkninger i Anledning af Hr. Etatsraad Colbjørnsens Betragtninger over de jydske Godseieres indgivne Forestilling... (1791), anf. skrift 1791 9 s. 248f.

120. Anf. skrift bd. 22 s. 99-170, jfr. bd. 23 s. 50ff., hvor redaktøren i forbindelse med et indlæg om artiklen udtaler, at dette stykke havde vakt megen interesse.

idet han kort forinden i en notits om en opsætsig bonde fra Bratskov gods, der var ført til Ålborg, havde benyttet udtryk (at man ikke måtte dømme hele bondestanden efter en enkelt opsætsig) hentet direkte fra Colbjørnsens Betragtninger.[121] I Viborg-avisen førtes der fra januar 1791 en lille debat om bøndernes stilling, hvor der næppe har været tvivl om, hvad der hentydedes til, når der i en indrykket sang »Ondt ofte lider den Bondemand« sluttedes af med:

.....
For hver som Cimbrer tør kalde sig
og Navnet næppe vanæret lider.

Det fik en indsender til at reagere mod holdningen i digtet og bl.a. bemærke:

Dette er sandelig ikke passende og overensstemmende med Sandheden, allermindst i Nørrejylland, hvor Bondens Trevenhed og Trættekierhed mod hans Hosbonde meget meere vidner om misbrugt Frihed og feil Fortolkning af landsfaderlige ergangne Forordninger til Bondestandens Ophielpning.[122]

Med god sans for læserkredsens formentlige interesse erklærede redaktøren i nr. 7, at avisen fremtidig ville orientere om økonomiske forhold og landvæsenet, hvad bladet også fulgte op ved i de følgende numre at berette om hoverikonflikter i oplandet. En indsender kunne dog bringe en lille solstrålefortælling fra et gods nær Viborg, hvor nogle bønder havde påtaget sig ekstraarbejde for ejeren, hvad denne så belønnede ved rigelig mad og drikke samt udvisning af 20 læs træ:

Hvor var det dog at ønske, at denne Mistroe og Uroeligheds Aand, som i disse Tider saa meget har purret Land-Almuen til en dristig Opsætsighed mod deres Hosbonde, maatte snart og overalt ophøre.[123]

Fortsat bondeuro – proprietærfejdens betydning

Det fromme ønske, som indsenderen i Viborg-avisen gav udtryk for, kunne utvivlsomt være på sin plads i vinteren 1790–91. Bondeklager over ubilligt

121. Jydske Efterretninger nr. 52 31. dec. 1790, jfr. gengivelse af hyldestdigtet til Colbjørnsen fra Kjøbenhavns Adressecontoirs Efterretninger, nr. 47 26. nov. Lüttichaus manuskript i 1790–92 Breve fra Fr. Chr. Tønne Lüttichau og hustru Karen Lüttichau, J.O. Schack-Rathlous arkiv, Ravnholt godsarkiv, Lüttichau til J.O. Schack-Rathlou 14. jan. 1791, Th. Thaulow og J.O. Bro-Jørgensen (udg.): anf.arb. s. 279.
122. Den Viborg Samler 1791 nr. 1, 3. jan., nr. 2, 10. jan. (citat), nr. 3, 17. jan. 1791.
123. Anf. skrift nr. 7, 14. febr., nr. 9, 28. febr., nr. 10, 7. marts, nr. 11, 14. marts, nr. 12, 21. marts (citat) 1791. J. Chr. Manniche fremhæver, Historie, ny rk. X, 1973, s. 532f. i forbindelse med tømrerstrejken 1794 ligeledes avisens dækning af begivenhederne.

hoveri og godsejeranmeldelser af vrangvillige og opsætsige bønder fortsatte. Det var fortrinsvis fra Jylland, fra et strøg fra Vejle fjord op over det midtjyske område til Limfjords-egnene, at der til stadighed indkom efterretninger om hoverikonflikter. Da Rentekammeret henholdsvis i november 1789 og i november 1790 indstillede amtmændenes mulkteringer af hoverinægtende bønder til kongelig approbation, fordelte sagerne sig nogenlunde jævnt over hele landet.[124] Der var dog ikke tvivl om, at det fortrinsvis var i Jylland, de fleste og set fra godsejer- og amtmandsside de alvorligste sager indtraf. Uden at det direkte kan belægges, forekommer det, som om konflikterne har et længere, sejere forløb i Jylland. Bøndernes viden om og udnyttelse af de retslige og administrative kanaler synes mere udviklet. Bag dette fornemmes som grundlæggende forskel mellem øerne og Jylland i mange tilfælde en ringere økonomisk, social og standsmæssig afstand mellem godsejere og bønder i sidstnævnte landsdel.[125]

Det var således tilfældet på Eskær gods i Salling, hvor det 28. september havde været meget nær et direkte korporligt sammenstød mellem utilfredse hovbønder og godsejeren, justitsråd Chr. Lange, en søn af den kendte Jens Lange, Rødkilde. Kun ved at tvinge sin hest ind og ud mellem de forsamlede bønder, han mødte på marken, fik han dem spredt og undgik et sammenstød. På dette gods var modsætningsforholdet blevet så spændt, at amtmand og Rentekammer fik udvirket en kongelig resolution til at standse bøndernes modstand og sammenrotning.[126] I det hele taget var der megen uro i Salling,

---

124. 1789 Danske relations- og resolutionsprotokol nr. 280, samme 1790 nr. 241, Rtk., RA. Umiddelbart efter den sidste forestilling indberettede Bielke, Vordingborg-Tryggevælde amter om mulktering af bønder under Lundbygård og Bækkeskov godser, Sjæl. landvæsenskontor 1790 journalsag nr. 1733, jfr. 921 og 1375. 4. nov. 1790 indsendte bønderne fra 10 godser under det tidligere Vordingborgske rytterdistrikt en petition om tiendens afløsning, sammesteds 1791 journalsag nr. 194.

125. Jens Holmgaard (udg.): Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog (1969) giver et måske ekstremt billede af, hvilken lokal status og økonomisk indflydelse en fæstebonde *kunne* opnå. Jacob Rosborg, Kalbygård, giver i sin redegørelse til undersøgelseskommissionen, Bilag til jysk missive 1790 12. novbr. nr. 30, et referat af sine konflikter med fæsterne, der tilsvarende tegner billedet af i hvert fald nogle af disse som velstillede og bevidste om deres retlige muligheder. Det kan i denne sammenhæng kun antydes, men social opstigning fra bondestanden til højere stænder (f.eks. via godsfunktionærposter) synes ikke sjælden i Jylland, ligesom de tidlige og allerede omkring 1790 udbredte selvejerkøb tyder på betydelige ressourcer til forskel fra de sjællandske bønder. Endelig var det erkendt i samtiden, at læse- og skrivekyndighed var langt mere udbredt blandt bønderne i Jylland end på Sjælland, se f.eks. Jørgen Hansen: Tanker om den danske Bondes Oplysning (1792) s. 36, U. Kr. Boesen: Bemærkninger ved Herr Prokurator Hansens Tanker om den danske Bondes Oplysning (1792) s. 26.

126. Jeppe Aakjær: Herren til Eskær og Skivehus, Aarbog for Hist. Samf. for Skive XV, 1923 s. 78f., jfr. Jysk-fynske landvæsenskontor 1792 journalsag nr. 143, 1793 nr. 1310, Rtk., RA. Jfr. Den Viborg Samler 1792 nr. 13.

og byfoged Selmer, Skive, advarede direkte Rentekammeret i et brev 13. november: »Oprør er at befrygte i Anledning af den lange Henstand med Spørgsmaalets Bestemmelse om hoverigjørende Bønder bør pløje og dyrke de paa Hovedgaardsmarkerne opbrudte Jorder eller ikke«, og få dage senere benyttede stiftamtmand Sehested, Viborg, en udpantning i henhold til cirkulæret af 15. juli 1789 til en generel skildring af forholdene:

Nørgaard Gods er ellers noget opsætsig og egenraadig, hvorpaa en Tildragelse, som Husbonden haver fortiet, men dog virkelig kan tiene til Vidnesbyrd. Bønderne have neml. i Sommer paa engang forsamlet sig paa egen Haand og midt under øsende regn kiørt hans Havre fra Marken til Laden, saa han med megen Møye fik dem overtalt til at aflægge uden for hans Gaard hvor han maatte til stort Tab strøe Havren omkring paa nærmeste Agre, hellere end at lade det dyndvaade indkastes i Laden som var Bøndernes Hensigt. Endog ved Haandpædning (?) skal een af Godsets Karle have fornærmet Proprietær Quistgaard – – det nærstforliggende Eskiærs Gods er ogsaa uroeligt – Bønderne have forsamlet sig – sluttet skriftlig Forbindelse – bestemt Mulcter imellem sig af 10 Rd. for den som pløjede Jorden. De have slaget sig sammen anfaldet Ladefogden endog med Greebe saa han ikke uden Besværlighed er sluppet fra dem – og disse Exempler have igien virket paa Astrup Gods, dog under mere moderat Fremgangs-Maade.[127]

Sehested var ikke alene blandt amtmændene om at give udtryk for betænkelighed. Da bønderne under Constantinsborg ved Århus samme efterår havde nægtet at køre til Rønde efter rugsæd til efterårssåningen, måtte Høegh-Guldberg appellere til Rentekammeret:

Fordi at disse Bønder ved en anden Leilighed har viist sig vrangvillige i at forrette pligtigt Arbejde, fordi deres Vægring kunne drage Følger efter sig for andre Jordegodsejere i Amtet, hvilket aldeles nødvendigt maa have Sæderug fra de sandige Egne, som fra Sønderherred, hvorved bemelte Rønne Kro er beliggende, fordi den Undskyldning Bønder tager af hvad tilforn er sket, kunne de ogsaa upassende ville anvende i mange andre Tilfælde til utallige Ulovligheder, og endelig fordi jeg ved, at Bønderne ikke uden højere Ordre frastaar deres Mening i denne Sag, maa jeg give mig den Frihed ærbødigst at udbede det høje Collegii behagelige Resolution.[128]

---

127. Selmer til Rtk. 13. novbr. 1790, jysk-fynske landvæsenskontor 1790 journalsag 1397 (Rentekammeret henlagde sagen), Sehestedt til Rtk., 17. novbr. 1790, sammesteds journalsag 1429, om uroen på Astrup sammesteds 1791 journalsag 1791 nr. 667. Jfr. i øvrigt p.m. fra Quistgaard, Jungetgård og Quistgaard, Østergaard, Bilag til jysk missive 1790 12. novbr., nr. 116 og 117. 22. februar 1791 indsender beboerne i 9 sogne i Salling en petition om tiendeafløsning, Jysk-fynske landvæsenskontor 1791 journalsag nr. 442, Rtk., RA.
128. Ove Høegh-Guldberg til Rtk. 15. okt. 1790, Jysk-fynske landvæsenskontor 1790 journalsag 1552. Gersdorff, Kalø amt måtte sidst i august mulktere bønder under Ryomgård for udeblivelse fra et møde, til hvilket de var indkaldt, og ønsker dem videre straffet, Gersdorff

Frygten for at bøndernes selvrådighed skulle brede sig og antage grovere former og følelsen af svigtende autoritet i slige sager kom til udtryk i det flere gange citerede brev til Johan Bülow fra december, hvor han beretter om fremgangsmåden i en hoveristrejkesag: langsommelig og med tabte arbejdsdage til følge. Han ønskede dem betragtet som politisager, der kunne behandles hurtigt og med den fornødne, lokale myndighed: »Nu ved Bonden ikke, hvad han er, og Proprietairen svæver hver Dag i Frygt for hvad han skal blive, endog de bedste have daglige Chicaner ...«[129]

Den frygt og uro, der skulle herske på landet ifølge Ove Høegh-Guldberg, fik uden tvivl en ekstra dimension, efterhånden som kendskabet til de jyske godsejeres henvendelse og den deraf foranledigede debat kom til bøndernes kendskab. En af de godsejere, der henvendte sig til Colbjørnsen eller kancelliet for at få sit navn slettet blandt underskrifterne på tillidsskriftet, var Erik Jespersen, Skaungård mellem Viborg og Randers:

Ikke vidste jeg at min Nafn stod under en fra nogle Jorddrotter i Jylland indleveret Forestilling imod adskillige landbovæsenet angaaende Anordninger, førend Hr. Etatsraad og General Procureur Colbiørnsens Betragtninger derover udkom, hvilke Betragtninger icke kunde blive mig ubekiendt, saasom mit Godsets Bønder skal have giort en reise til Randers, og der tilkiøbt sig dem, samt siden efter syntes ilde om at finde mit Navn under Jorddrotternes Memorial, ligesom de ogsaa siden den Tiid, have sluttet Foreninger, endogsaa under Mulcters bestemmelse, om ei at giøre endeel af det lovlige Hoverie til min paaboende Gaard; Jeg tager mig derfor den underdanigste Frihed at indberætte det Høj-Kongelige Danske Cancellie: At ieg icke har underskrevet bemeldte Jorddrotters Klage, men lige underdanige Bøn, at denne min declaration maate ved Øvrigheds ... mine Bønder bekiendtgiøres.[130]

Fra Lindenborg i Himmerland, Lyngsbækgaard på Djursland og fra Korselitze på Falster er der efterretninger om bøndernes kendskab til Colbjørnsens Betragtninger. Inspektør Smith det sidstnævnte gods lod indkøbe de vigtigste modpjecer – antagelig Reiersens og Lüttichaus – og uddele til bønderne.

---

til Rtk. 30. aug. og 2. sept. 1790, jysk-fynske landvæsenskontor, 1790 journal nr. 1125 og 1143. Gierlev til Rtk. 13. sept. 1790 meddeler, at Lundbæk gods' bønder ikke vil efterkomme amtmand Levetzau's ordre om at udføre pålagt hoveriarbejde efter at være mulkteret, Jysk-fynske landvæsenskontor 1790 journalsag 1790 nr. 763, Rtk., RA.

129. Ove Høegh-Guldberg til Joh. Bülow 17. dec. 1790, Historisk Tidsskrift 4. rk. I, 1869, s. 305, jfr. amtmand Løwenhielm-Bülow, Skanderborg-Åkær amter til Rtk. 14. novbr., 22. novbr. 1790, 31. jan. 1791: »... daglig indløber Klager og Efterretninger om Bøndernes Vrangvillighed mod Husbonden...«, 3. febr. 1791: »... bønderne i almindelighed paa nogen Tid er bleven mere Gjenstridige og søger om mueligt at kaste ald Herredømer fra sig...«, kopibog, Skanderborg-Åkær amter, LA Nørrejylland.

130. Erik Jespersen til Danske kancelli 18. novbr. 1790, indlæg og koncepter til breve 1790 nr. 4016, Da. kanc., RA.

Jespersen, Scheel, gik dog ikke så vidt, men kunne berette til greven, at Lüttichaus Fuldkommen Beviis havde gjort indtryk på godsets bønder.[131] Fra 47 bønder i 11 vendsysselske sogne indkom i februar et svar på de anklager, godsejerne havde rettet mod bønderne om bønderkarlenes opsætsighed, almindelig lydigheds ophør, påstanden om at godsejerne var i fare for liv og gods, ulydighed over for amtmændene og det sønderrevne kærlighedsbånd mellem godsejer og bonde. Svaret rummede en i formen værdig afvisning af disse påstande og stærk understregning af bøndernes troskab mod kongen:

Allerunderdanigste Kronprins: Omend de gode Herrer Jorddrotter skulle ville tilsidesætte deres allerunderdanigste Pligter mod det Kongelige Huus, som vi dog ei troe, skal dog hverken de eller andre overtale os til at giøre fælleds Sag med dem.[132]

Bønderne under Åberg gods i Vestjylland klagede til kronprinsen over de beskyldninger, oberstløjtnant de Hoffmann som underskriver af tillidsskriftet havde rettet mod dem – og klagede så over det hoveri, han pålagde dem. Tilsvarende benyttede bønderne under Krogsgård i Thy og Lyngbygård ved Århus henvisninger til skriftet som udgangspunkt for deres klager.[133]

Også aktionens hovedmænd, Beenfeldt og Lüttichau, fik bøndernes reaktion at mærke. Den første nedlagde sit hverv som landvæsenskommissær, idet han henviste til den uvilje, der mødte ham i dette embede, og Rosenstand-Goiske kan berette om de chikaner, han udsattes for som landstaldmester af bønder i Hammerum herred.[134] I de standende stridigheder mellem Lüttichau og hans fæstere benyttede bønderne i Gylling lejligheden til nye klager over hoveri m.m. og anførte i deres henvendelse:

Og da vi i den mod os ubillige Klage, som for hans Kongelige Højhed Kronprindsen er indført, har hørt, at de klagende Jordegodsejere fra Jylland foregiver at de har tilbudet Hovbonden om han ville betale dem Renten af den Kapital, som de selv har kiøbt dem for, saa kunde vi nyde hans Hovarbejde frit, men den Rente ved vi ei hvor stor vil blive ...

131. Fra Himmerland og Kjær Herred III, 1919, s. 228, Bilag til jysk missive 1790 12. novbr. nr. 66, Hansen, Lyngsbækgård p.m. til undersøgelseskommissionen dat. 12. jan. 1791, Hrald Jørgensen og F. Skrubbeltrang: Det classenske Fideikommis (1942) s. 328. Jespersen, Skeel, til Jørgen Scheel 7. marts 1791, Gl. Estrup godsarkiv, LA Nørrejylland.
132. Afskrift i Johan Bülows samlinger, Sorø (Film, RA). Henvendelsen registreret i Supplikprotokol 1791 nr. 793 24. febr. Danske kanc., RA, hvor der er noteret: »Siden afleveret ved Cancelliraad Knudsen for at bringes Generalprokurøren«.
133. Jysk-fynske landvæsenskontor 1791 journalsag nr. 971, Supplikprotokol 1791 nr. 179 13. jan., nr. 792 24. febr., Danske kanc., RA.
134. Jfr. note 156, Beenfeldt til Løwenhjelm-Bülow 5. april 1791, Løwenhjelm-Bülow til Rtk. 11. april 1791, Bilag til Rtk. resolutions- og relationsprotokol 1790–92.

Klagen gik som normalt ved sådanne sager til godsejeren til udtalelse, og efter at have imødegået bøndernes konkrete klagepunkter skrev Lüttichau, at Gyllingboerne ønskede hoverifrihed for en pris, de selv ville fastsætte:

Alt dette troer de at finde i Etatsraad Colbiørnsens Skrivt som de kalder en nye Lov. Siden den nye Lovs bekiendtgiørelse ere Bønderne komne i Bevægelse og explicere den som Fanden Biblen ...[135]

Samme opfattelse af bøndernes syn på Colbjørnsens Betragtninger gav Jacob Rosborg, Kalbygård mellem Århus og Silkeborg, i sin beretning til undersøgelseskommissionen: »Saadan Uroelighed har man i nogen Tiid haft, men mest siden C. Colbjørnsens Betragtninger over en Deel Jorddrotters Memorial kom dem i Hænde, som de kalder en Forordning«.[136] På det nærliggende Vedelslund kom det tidligt på 1791 til en sag vedrørende hoveriet, hvor bønderne klagede over øgede byrder, nye markers inddragelse osv. Klagen blev afvist af godset, der dog vedgik, at hovedgårdsmarkerne var forøget, hvori der imidlertid ikke lå noget, der kunne berettige bønderne til klagemål. Der blev optaget forhør omkring klagens tilblivelse, og de fleste af de bønder, hvis navne stod under klagen, fragik deres påstande og bad om undskyldning for at have klaget. Alt i alt et typisk forløb for en sådan sag. Men 11 af underskriverne fastholdt, i hvert fald i første omgang, deres klage, og birkedommeren stillede da bl.a. det spørgsmål, hvorfor de klagede netop nu. En af bønderne, Peter Rasmussen, Sjørring, nægtede at svare herpå, men de øvrige gav følgende begrundelser:

Jens Pedersen, Sjørring: I forrige Herskabs Tid troede han ingen Ret for Bonden var at faae, men da saa mange i disse Tider klagede, saa klagede han med.

.....

Christen Christensen, Sjørring: At de nu bedre kunde blive enige om at klage end forhen.

.....

Peder Jensen, Rode: Da en del klagede, ville han klage med.

.....

Lars Sørensen, Rode: Han troede efter itzige Anordninger at skulle blive bedret i Hoveri og Landgilde.

.....

Niels Michelsen, Herskind: Han troede nu at skulle faae mere Ret end tilforn, som han sagde de udkomne Skrifter gav han Anledning til at troe.

---

135. Gylling bønder til Rtk. 7. dec. 1790, Lüttichau til Rtk. 22. jan. 1791, Jysk-fynske landvæsenskontor 1791 journalsager nr. 422, jfr. nr. 512, Rtk., RA. Se også C.T.F. Lüttichau: Fuldkommen Beviis... (1791) s. 87.
136. Bilag til jysk missive 1790 12. novbr. nr. 30.

.....
Povl Sørensen, Herskind: Han troede der nu er mere Ret for Bonden end forhen, men tilstod Hoveriet ikke at være højere i denne Ejers Tid end i forrige.
.....
Peder Sørensen: At han nu tænkte i disse Tider at faae Ret.
.....
Hans Rasmussen Bødker: Som Christen Christensen, Sjørring.
.....
Christensen Rasmussen, Sjelle: Han hører andre Gaardes Hoveribønder klager, og derfor vil han klage med, siden det nu synes det var Tid i disse Tider at klage, skiønt han ved ej at giøre mere Hoveri end Reglementet tilfalder ham osv.
.....
Frands Pedersen, Sjelle: Ligesom Christen Rasmussen i Sjelle med Tillæg, at han nu troede at blive hjulpen hos Prindsen.[137]

Netop denne affære gav amtmanden over Skanderborg-Åkær amter, Løwenhjelm-Bülow anledning til at omtale bøndernes optræden som »oprørsk«, hvad der indbragte ham en uformel, men utvetydig irettesættelse fra C.D. Reventlow.[138] Det var ikke uforståeligt, at Reventlow forbød enhver tale om oprør, for selv om konflikterne over hoveriet indskrænkede sig til klager og arbejdsvægringer, så antyder det ovennævnte forhør, at bønderne nærede ganske bestemte forventninger om lettelser, først og fremmest i hoveriet. Og rygtedannelsen tog fart – utvivlsomt bistået af kredse, der ønskede at påvise de uheldige følger af regeringens landbolovgivning. H.H. Eickstedt. Boltinggård havde i oktober taget sig tillidsskriftet let og fundet det nærmest overflødigt; alene påstanden om, at bønderkarlene krævede højere løn havde dækning. Han advarede ved nytårstide Johan Bülow om uroen i Jylland og krævede snarlig etablering af lov og orden! Den evigt kritiske N.D. Riegels spåede oprør i Jylland på grund af Colbjørnsens skrift og undersøgelseskommissionens virksomhed.[139]

Ikke mindst på godserne kunne rygterne give anledning til uro og frygt. Inspektør Ankier på Lindenborg rådede til at indstille forhandlinger om hoverifrihed med godsets bønder, der var stærkt optaget af Colbjørnsens Betragtninger og stillede store forventninger, mens forvalteren på Holsteinsborg på Sjælland kunne meddele sit herskab, at Colbjørnsens skrift havde medført, at »adskillige Opstande skal være skeet, ja endog Korn paa Marken bleven liggende

137. Udskrift af forhør 24.-25. febr. 1791, Jysk-fynske landvæsenskontor 1791 journalsager nr. 431, Rtk., RA.
138. Karl Rasmussen: »Oprøret« i Skanderborg amt 1791, Aarhus Stifts Aarbøger IX, 1916, s. 92-96.
139. H.H. Eickstedt til Johan Bülow 31. dec. 1790, 1. jan. 1791, Bülows samlinger, Sorø (Film, RA), N.D. Riegels til Chr. Hincheldey, Nykøbing F., 9. dec. 1790, Hincheldeys privatarkiv, RA. J.P. Rosenstand-Goiske: Maanedlige Efterretninger, novbr. 1790.

uden at blive høstet forrige Sommer«.[140] De mest dramatiske efterretninger kom dog fra Jespersen, Scheel:

Forpagterens Ladefoged paa Isgaard paa Mols skal være funden død i Porten om Morgenen og det menes, at Soldaterne skal have slaget ham ihjel, hvor med de forhen have truet. Ved Clausholm skal de have lovet Forvalteren Hug, fordi han vilde have dem til at tærske reent. Bønderne troer, at Colbjørnsens Anmærkninger er en Forordning som de med Begærlighed hører og deraf uddrager at Proprietairne skal hænges. Det er beklageligt at Bondestanden ei kender deres Frihed og Gud se i Naade til os.[141]

Undersøgelseskommissionens virksomhed

Den livlige rygtedannelse i vinteren 1790–91 hentede bl.a. sit grundlag i mere eller mindre præcise efterretninger fra de undersøgelser, justitsråd og højesteretsassessor Ole Pedersen Rested og assessor i Hof- og stadsretten Ole Thestrup foretog i Jylland.

Den kongelige resolution, der udpegede dem til at lede undersøgelsen, bistået af kancellisekretær Jacob Mandix, var dateret 12. november, og 27. i samme måned blev undersøgelseskommissionen sat i Horsens. De første dage gik med afhøringer af Beenfeldt, dennes sekretær Chr. Alberg og Lüttichau. Mens den sidste meget hurtigt gik til modangreb og herved bragte sig uden for kommissionens rækkevidde, fik man vinteren igennem adskilligt at gøre med Beenfeldt.

Efter nogle dages afhøringer kunne kommissionen danne sig et indtryk af tillidsskriftets forhistorie og kunne slå ned på de problematiske forhold omkring underskrifterne. Kommissionen fik fat på den ene af de to voteringslister, der skulle have cirkuleret, mens den anden formentes at være strandet på Nørholm ved A.C. Teilmanns død. Lüttichau havde den tyske original til skrivelsen til prins Carl, der havde fået tilstillet en kopi, men nægtede at udlevere den til kommissionen, der blot fik den forevist. Det var imidlertid tilstrækkeligt til, at Rested og Thestrup kunne gøre følgende iagttagelse:

... da Kommissionen tillige sammenlignede Navnene, som stode under den tydske Original med de Navne, som fandtes paae ovenmeldte Deputationsliste og tillige med nogle andre originale Navne under et af Hr. Kammerherre Beenfeldt fremlagt Cirkulaire, underskrevet af Hr. Kammerherre Rosenørn til Katholm, synes de fleste af disse Navne at ligne hinanden, saa det er at formode, at de fleste Navne, som staae under det tydske ikke ere af vedkommende skrevne.

---

140. Fra Himmerland og Kjær Herred III, 1919, s. 228, forvalter Lange til grev Holstein 5. april 1791, Holsteinborg godsarkiv, LA Sjælland, jfr. F.T.C. Lüttichau: Fuldkommen Beviis... (1791) s. 84ff., der omtaler uro på Urup og Clausholm godser.
141. Forv. Jespersen, Scheel, til Jørgen Scheel 23. dec. 1790, Gl. Estrup godsarkiv, LA Nørrejylland.

Videre havde man fået klarhed over tilblivelsen af det danske tillidsskrift til kronprinsen, og hvorledes det forholdt sig med underskrifterne på dette. Kommissionen ønskede nu at sætte ind omkring de 103 underskrivere og deres hele forhold til aktionen - hvor vidt var aftalerne om deputationen gået? Hvem havde forfattet og rundsendt deputationslisterne? Var de 45 underskrifter ægte? Den kongelige resolution havde explicit nævnt den henvendelse, der var tilgået kronprinsen, men kommissionen ville rette søgelyset mod *hele* aktionen:

Kommissionen continuerer nu med at afhøre de i Nærheden boende Proprietærer og tænker med om 14 Dage at blive færdig, derefter at gaa til Aarhus, thi den fremlagte Deputationsliste viser, den har været deels her i Egnen, dels ved Aarhus, Randers og Aalborg-Kanten, hvor det saa bliver nødvendigt at henreyse. Ved Viborg eller Holstebroe skal en Etatsraad Schow til Volstrup og have temmelig Deel i at fremme Deputationen og erhverve adskilliges Samtykke og Underskrift dertil.[142]

Få dage efter, at denne foreløbige rapport var afgået til København, fulgte Lüttichaus udspil. Han protesterede mod som adelsmand at blive underkastet inkvisitorisk behandling, forlangte udskrift af forhøret og rettede så følgende angreb:

... men Etatsraad Colbiørnsens skammelige Udtydning over det i hans Anmærkninger, denne benægte jeg og alle, ligesom vi anseer dette hans Forhold og dens Følger for en stor Forbrydelse imod Kongens Værdighed, Høihed, og den Tillid, som enhver Undersaat hidindtil har havt til det Høikongelige Huus.[143]

Danske Kancelli, der behandlede rapporten og Lüttichaus protest under et, indstillede, at man fulgte Resteds og Thestrups ønske om at drage det tyske skrift ind i undersøgelsen, at Lüttichau pålagdes under mulkt at udlevere dette, og at hans protest ligeledes blev behandlet af undersøgelseskommissionen og som et led i den endelige pådømmelse af sagen. Den kongelige resolution, der faldt 17. december gik imidlertid imod kancelliets forestilling på begge punkter:

... Hans Majestæt ikke finder sig foranlediget at extendere det under 12te November meddelte Kommissorium paa andragne Maade, da det ommeldte tydske Skrift, saavel i Henseende til dets Indhold som til dets Underskrift forbliver udenfor Kommissionens Kompetence til Undersøgelse.

---

142. Kommissionen til Danske kanc. 7. dec. 1790, Indlæg og koncepter til breve 1790 nr. 4196, Danske kanc., RA.
143. Notarialrekvisition dat. 8. dec., sammesteds. Trykt i Joh. Martin Schønheider: Proceduren for Høieste Ret... (1791) s. 64ff.

Hvad den forelagte Protest af Kammerherre Lüttichau angaaer, saa haver Kommissairerne, naar de, efter fuldført Undersøgelsesforretning indsender denne med deres nærmere Betænkning til det danske Kancellie, desangaaende nærmere at yttre deres Formeening.[144]

Denne resolution kan ikke andet end opfattes som et tilbageskridt for den linje, Colbjørnsen repræsenterede. Det fremgår også af to breve, begge dateret 18. december. I det ene, der stiledes til kronprinsen privat, gjorde han opmærksom på, at Beenfeldt allerede havde skudt sig ind under det tyske skrift, der altså skulle være uden for kommissionens område. Colbjørnsen, der allerede under sagens mundtlige drøftelse i kancelliet havde hæftet sig ved Lüttichaus anklager imod ham, tilskrev kancelliet, om han på grund af den rejste anklage kunne fortsætte i sit embede som generalprokurør. Kancelliet udvirkede få dage efter en kongelig resolution, der indebar, at »Generalprokurøren, uagtet de af Kammerherre Lüttichau imod ham nedlagte Beskyldninger, som han agter at paatale, fremdeles vedbliver hans Embeders Forretninger, med den samme Flid og Duelighed, der hidindtil har udmærket samme«.[145]

Colbjørnsens reaktion kan ikke opfattes på anden måde, end at han med resolutionen af 17. december måtte se anklagen mod godsejerne for overhovedet ved deres henvendelse at have optrådt strafværdigt ved at have kritiseret lovgivningen smuldre bort og alene komme til at dreje sig om Beenfeldts mere eller mindre berettigede overførsel af underskrifter fra det tyske til det danske skrift.[146] Lüttichaus optræden og anklager mod Colbjørnsen blev ligeledes løsrevet fra undersøgelseskommissionens opgave, og i de følgende dage op mod nytår fulgte de indledende juridiske manøvrer i retssagen mellem ham og Lüttichau.[147]

---

144. Danske kanc. forestilling 1790 s. 2193ff. dat. 17. dec. 1790, Kgl. resolution af samme dato.
145. Colbjørnsen til kronprinsen 18. dec. 1790, Kabinetssekretariatets arkiv, indkomne breve 1790–91, RA. Colbjørnsen til Danske kanc. 18. dec. 1790. Indlæg og koncepter til breve 1791 nr. 305, Danske kanc., RA. Kgl. resolution af 22. dec. 1790, trykt i J.M. Schønheider: anf.arb. s. 72f.
146. Det kan formentlig opfattes som en antydning af sagens vigtighed, at der i Chr. Brandts arkiv som kancellidirektør, Danske kanc., RA, er opbevaret afskrifter af de centrale dokumenter vedr. den kgl. resolution af 17. dec. 1790.
Rosenstand-Goiske oplyser om dette forløb: »Saasnart denne Efterretning indløb til Cancelliet nedlagde Generalprocereuren strax sine Forretninger, udeblev af Collegio og selv paastod ei at have Sted iblandt Kongens Embedsmænd, naar han var beskyldt for slig Forbrydelse. Kongen befalede Colbiørnsen at vedblive det Embede, hvori han havde viist saamegen Flid og Duelighed, og altsaa gik kun en Dags Expeditioner uden hans Underskrivt«. Maanedlige Efterretninger, dec. 1790.
147. Troels G. Jørgensen: anf.arb. s. 172ff.

Også undersøgelseskommissionen reagerede på den 17. december faldne kongelige resolution. Fra Århus sendte de 7. januar en længere redegørelse, hvori de naturligvis accepterede resolutionen som fremtidig rettesnor for deres videre undersøgelser, men derefter gjorde opmærksom på, at de i de allerede foretagne afhøringer havde inddraget det tyske skrift, og at de her »havde været foruroligede ved«:

1. at de nu ikke kan gå tilbage til sagens udspring – den tyske henvendelse til Prins Carl.
2. at både Beenfeldt og Lüttichau selv har henvist til dette uden at være spurgt derom.[148]

I de videre afhøringer, kommissionen dernæst foretog, måtte undersøgelserne indskrænkes til at omhandle omstændighederne omkring det danske tillidsskrift – spørgsmålet om fuldmagter, underskrifters ægthed og for nogles vedkommende deres vota på deputationslisten.

Fra Århus fortsatte man til Randers, hvor kommissionen var sat fra 13. til 19. januar, og via Mariager, hvor Thestrup fremlagde det allerede i Colbjørnsens Betragtninger trykte brev, tog man til Hobro, hvor omegnens godsejere var tilsagt til afhøringer fra 23. til 25. januar. 28. januar kunne Jydske Efterretninger meddele, at kommissionen var kommet til Ålborg, hvor man afhørte de nordjyske godsejere, og 12. februar blev den sat i Viborg, hvor man havde kvarter til 3. marts med et par mindre rejser til henholdsvis Skive og Holstebro som afbrydelser. Endelig sattes kommissionen pany i Horsens fra 7. til 9. marts, hvor Beenfeldt atter måtte møde, mens Lüttichau må have opfattet resolutionen af 17. december som en sådan sejr, at han roligt tillod sig at sidde en indkaldelse overhørig.[149]

Referatet af afhøringerne bliver mere og mere kortfattede, efterhånden som ugerne går, og efter modtagelsen af den ovennævnte resolution blev de oplysninger, man fik frem om forhistorien, meget spredte og tilfældige. Langt de fleste benægtede kendskab til det danske skrift, før de havde set det i Colbjørnsens Betragtninger, i aviserne, eller havde fået Beenfeldts rapport. Adskillige benægtede enhver form for lod og del i aktionen, mens andre indrømmede forskellige former for mundtlige tilsagn til en deputation, til et tysk skrift til prins Carl eller til en henvendelse i almindelighed til fremme af godsejernes sag. Beenfeldt producerede fuldmagt efter fuldmagt til fremlæggelse i kommissionen, men værdien heraf svækkedes umiddelbart, når flere erklærede, at fuld-

148. Kommissionen til Danske kanc., 7. jan. 1791, Indlæg og koncepter til breve 1791 nr. 305, Danske kanc., RA.
149. Bilag til jysk missive 1790 12. novbr., forhørsprotokol, passim, Jyske Efterretninger 1791 nr. 4, Lüttichau til kommissionen Bilag til jysk missive 1790 12. novbr.

magterne stammede fra de seneste uger, hvor Beenfeldts sekretær tilsyneladende rejste Jylland tyndt for at udvirke erklæringer om, at han havde været berettiget til at sætte deres navn under det danske skrift. Flertallet af godsejerne syntes ganske åbenbart at ville formindske deres forbindelse til aktionen. Arenstorff, Visborggård, erklærede under en afhøring i Ålborg 3. februar intet at kende til henvendelsen, men Beenfeldt, hvis stadige bestræbelse det måtte være at få dokumenteret opbakning fra flest muligt, kunne en af de sidste dage, kommissionen foretog undersøgelser, fremlægge et brev fra den samme dateret 8. december:

Jeg ønsker og at Sagen maae faae et got Udfald og til Proprietairernes Bedste, da Bønderne her i hele Egnen er rent splitter gale, og vil næsten ikke giøre eller forrette noget Arbeyde.[150]

Andre dokumenterede deres loyale sindelag på forskellig vis – Steenstrup på Kjelskær således ved fremlæggelsen af et takkebrev fra C.D. Reventlow af 15. november 1786 som svar på en positiv tilkendegivelse fra godsejerens side vedrørende reformerne. De, der havde meddelt Colbjørnsen eller kancelliet, at deres underskrifter ikke var ægte, henholdt sig naturligvis hertil, og Poulsen, Sødringholm kunne yderligere berette fra snapstinget i juni måned:

... han bleve spurgt, hvorledes hans Bønder vare, men han har intet at klage paa sine Bønder for Modvillighed og Opsætsighed, dog har det mødt ham, at en Karl eller 2 har været udæskende i sine Tale ved Hoveriarbejde, som han har talt til Rette.[151]

Det var netop denne situation, svarene drejede sig om, når de afhørte godsejere skulle redegøre – eller ønskede at redegøre – for baggrunden. Adskillige benyttede afhøringerne eller de på forhånd tilsendte spørgsmål til at berette om de trængsler, bøndernes opsætsighed havde påført dem. Gersdorff, Merringgård og Ussinggård berettede om en husmand, der havde villet opvigle bønderne, og at samme husmand, den før omtalte Steffen Johansen, fortsat ikke ville yde sit pligtige arbejde. Jacob Rosborg, Kalbygård, gav en længere redegørelse for de chikaner, nogle velstående fæstere påførte ham ved processer, mens justitsråd Erik Hansen Wilsbech, Sejlstrupgård nær Hjørring, kunne oplyse:

Paa hans eget Gods kan han ikke klage over nogen af Bondestanden, men paa de omgrænsende Godser veed han, at Bønderkarlene under Hovarbejde har været opsæt-

150. Arenstorffs forklaring se Bilag til jysk missive 1790 12. novbr., forhørsprotokol s. 114, Beenfeldts afskrift af brev af 8. dec. 1790, sammesteds nr. 147.
151. Sammesteds, forhørsprotokol s. 68, 86f. (citat) 97, 140.

sige, ligesom og gienstridige til at tage Tjeneste paa Godserne; og troer han at Aarsagen til saadan Bondestandens Uroelighed rejser sig fornemmelig fra Vinkelskrivere, som giver Bønderne urigtige Begreber om Forordningerne og som indbilder dem Frihed baade for Hoverie og Tiendeydelse, samt forleder Bønderne til ugrundede Klager desangaaende, for derved at tilvende sig Fordeele, som de endog ere saa nedrige at modtage indtil 2 sk. af hver Mand.[152]

Mens hovedparten af godsejerne som nævnt søgte at bagatellisere deres medvirken, var der enkelte, der optrådte mere offensivt over for kommissionen. Det gjaldt naturligvis først og fremmest Lüttichau, men også Beenfeldt søgte i længere redegørelser at afvise de synspunkter på hele aktionen, der lå i den oprindelige kongelige resolution af 12. november. Gersdorff, Merringgård og Ussinggård og Rosenørn på Katholm afviste under afhøringerne, at der var tale om en klage, og den sidste lagde hertil:

Deponenten havde intet videre for nærværende Tid til Oplysning at anføre, naar Kommissionen ikke havde Vilighed til at høre de Aarsager, som han formeener til Indholdet af det indgivne Skrift, som fornemmelig bestaaer paa hans Gods i den Opsætsighed som det unge Mandskab paa forskellige Maader viser mod ham og hans Folk, hvorudi de ikke lidet ere bleven bestyrkede veed nogle af Hr. Etatsraad Colbjørnsen ved Extrasessionen heri Aarhus brugte Udtrykke, der til sin Tid nærmere ventes forklarede, da de vilde være en Forbrydelse imod Regenten.[153]

Tilsvarende forlangte Ole Lange, Bratskov, tilført protokollen, at kommissionen ikke ville høre om baggrunden for tillidsskriftet, og de skriftlige redegørelser, som enkebaronesse Krag-Juel-Wind og grev M.G. Rosencrone tilstillede kommissionen, søgte langt fra at undskylde deres medvirken eller at acceptere noget utilstedeligt i forbindelse med aktionen.[154] Geheimeraad M.V. Huidt-

152. Jfr. note 58. Gersdorff se sammesteds, forhørsprotokol s. 53, Rosborg, sammesteds s. 62f. og nr. 30. Kommissionen noterede her angående Rosborgs klage over sine bønder: »Kommissionen vil herved ikke lade ubemærket, at en Person ved Navn Andersen havde været her og viist 2de forfattede Ansøgninger angaaende nogle Bønders Klagepunkter, men Kommissionen uden at læse dem igiennem, betydede denne Andersen, at Kommissionen ej havde med saadanne Ting at bestille, men at han med sligt maate henvende sig til Amtmanden og de kongelige Kollegier«, forhørsprotokollen s. 63, Wilsbech se forhørsprotokollen s. 117.

153. Sammesteds, forhørsprotokollen s. 53, 74, 76f. (citat). Beenfeldts opfattelse bedst samlet i p.m. af 14. marts 1791 nr. 152, jfr. note 170.

154. Sammesteds, forhørsprotokollen s. 114, Krag-Juel-Wind til kommissionen 17. dec. 1790, sammesteds, nr. 96, M.G. Rosencrone til kommissionen 18. dec. 1790, Sammesteds, nr. 37. Også Fr. Chr. Rosenkrantz afgav forklaring om sit forhold, særlig brevet af 12. sept., se note 82, til kommissionen 14. dec. 1790, sammesteds nr. 34. Det er unægtelig påfaldende, at disse meget afvisende svar fra tre meget højt placerede personer falder tidsmæssigt smukt sammen med »krisen« for den Colbjørnsenske linje over for de jyske godsejeres situation, der kan sættes til dagene mellem modtagelsen af kommissionens første rapport – ca. 10. dec. – og udfærdigelsen af den kgl. resolution af 17. dec. 1790.

feldt, Clausholm, der i de københavnske rygter figurerede som en arg fjende af Colbjørnsen, vedgik ligeledes sin medvirken, fastholdt at tillidsskriftet var vel begrundet og udviklede i en længere redegørelse – med eksempler fra sit eget gods – de negative følger af de seneste års lovgivning og de skadelige virkninger, de nyeste forordninger havde haft på forholdet mellem godsejer og fæster.[155]

Det er gennemgående de i henseende til rang og stand højest placerede godsejere, der optræder mest selvbevidst og offensivt over for kommissionen, mens de socialt mere jævntstillede for de flestes vedkommende søger at fralægge sig enhver deltagelse i aktionen.

15. marts 1791 kunne Rested og Thestrup meddele fra Horsens, at undersøgelsen var afsluttet, og at de returnerede til København. Det centrale punkt i undersøgelserne – efter resolutionen af 17. december 1790 – om Beenfeldt havde været berettiget til at overføre alle underskrifterne med undtagelse af fru Krag-Juel-Winds, Lüttichaus og hans egen, var almindelig kendt, ligesom det forlængst var spredt, at adskillige godsejere havde benægtet hans påståede ret. J.P. Rosenstand-Goiske bragte følgende efterretning til torvs:

> Ingen lider og ingen bør lide meere end Kammerherre Beenfeldt som efterskrev saa mange Navne, da Bønderne viise imod ham Uvillie. Han har hidindtil været Landvæsens Commissaire, men er bleven fritagen efter hans egen Ansøgning, da Bønderne ei have Tiltroe til ham. Udi Hammerum Herred mødte denne Ubehagelighed ham, at Bønderne der skulde give ham frie Befordring, som Land-Staldmester, nægtede ham den, og da han foreviiste Rentekammerets Ordre sagde de at den rigtignok saa ud til at være derfra, men de vidste ei, om de kunde troe det, siden man var vant til at efterskrive Folkes Hænder. En haard Omgang mod en Mand i Staten, men billig efter hans foregaaende Misligheder.[156]

Striden mellem Colbjørnsen og Lüttichau

Med kammerherre Lüttichaus protest mod undersøgelseskommissionen og hans anklager mod Colbjørnsens Betragtninger var han fremtrådt som den, der så at sige personificerede de jyske godsejere, ligesom generalprokurøren med udsendelsen af sin pjece havde bidraget stærkt til at personliggøre, hvad der i sin kerne rummede et opgør om den førte landbopolitiske linje gennem de seneste år. Udtryk som de to mænds »partier« og »tilhængere« slog hurtigt

155. J.P. Rosenstand-Goiske: Maanedlige Efterretninger, decbr. 1790, Bilag til jysk missive 1790 12. novbr., forhørsprotokol s. 92, jfr. nr. 65, p.m. til kommissionen dat. 15. jan. 1791. Om netop Clausholm gods se s. 50 samt F.T.C. Lüttichau: Fuldkommen Beviis... (1791) s. 87.

156. J.P. Rosenstand-Goiske: anf. skrift nov. 1790–april 1791.

igennem i hvert fald i de mere private tilkendegivelser, og den forestående retssag medvirkede naturligvis yderligere til identifikationen med de to personer.

Colbjørnsens virksomhed i denne sag indskrænkede sig, efter udsendelsen af Betragtningerne, væsentligst til Kancelliet. I de københavnske aviser lod han dog efterlyse forfatteren til *Billige Anmærkninger over en Post i Hr. Etatsraad Colbiørnsens Betragtninger,* der på et bestemt, konkret punkt imødegik hans argumentation.

Fra Danske kancelli lod han bringe sig de vendsysselske bønders svar på tillidsskriftet til eget brug, og Lüttichau beretter med synlig tilfredshed, at Colbjørnsen havde opsøgt og truet den bogtrykker, der havde Lüttichaus anden pjece i trykken, men uden resultat. Oplysningen får stå ved sit pålydende, men den har blandt godsejerne og deres tilhængere utvivlsomt gjort sin nytte, dels ved at vise modpartens ubeherskethed, dels ved at antyde, at denne følte sig trængt.[157]

Kammerherre Lüttichau udfoldede stor aktivitet. Hans rejser til hovedstaden synes at have været adskillige, og han søgte både skriftligt og ved personlig kontakt at virke mest muligt for godsejernes sag. J.P. Rosenstand-Goiske genkendte, da hans pjece *Fuldkommen Beviis...* udkom, indholdet af en anonym skrivelse, der tidligere var tilstillet de københavnske klubber, og i hvilken godsejernes sag blev forsvaret. Han lod udgive en »billigudgave« – 8 sk. – af tillidsskriftet til almuens oplysning, og som foran nævnt søgte han at få optaget artikler i de to jyske aviser.[158] Han var i stadig forbindelse med sympatisører og tilhængere og brevvekslede i perioder næsten dagligt med J.O. Schack-Rathlou. Når han var i København, bearbejdede han meningsfællerne i Jylland efter J.P. Rosenstand-Goiskes oplysninger:

> Han skriver hver Postdag, at Kronprinsen anseer ham med megen Naade, at han er vel antagen mellem alle Ministre, at man anseer ham som en Sandheds Martyr o.s.v. og disse Breve giøre meget til, at Sagen ikke for længe siden er dæmpet.[159]

---

157. J.P. Rosenstand-Goiske: anf. skrift dec. 1790, se note 132, Lüttichau til J.O. Schack-Rathlou 9. febr. 1791. Også den bogtrykker, der havde trykt D.N. Reiersens pjece, skulle efter Lüttichaus sigende være blevet chikaneret af Colbjørnsen, samme til samme 9. februar (forskelligt brev fra det foregående) 1791, Th. Thaulow og J.O. Bro-Jørgensen: anf.arb. s. 280,282.
158. Th. Thaulow og J.O. Bro-Jørgensen (udg.): anf.arb. s. 276ff., jfr. brevvekslingen i Ravnholt godsarkiv (det væsentligste er dog medtaget i kildeudgaven). J.P. Rosenstand-Goiske: anf. skrift jan.–april 1791, jfr. s.
159. J.P. Rosenstand Goiske: anf.skrift. febr. 1791, Jfr. også hans bestræbelser på at tilvejebringe materiale mod Colbjørnsen, forv. Jespersen til Jørgen Scheel 22. dec. 1790, Gl. Estrup godsarkiv, LA Nørrejylland.

Hverken hans modtagelse ved det kongelige taffel eller hans audiens hos A.P. Bernstorff – begge dele fandt sted i begyndelsen af marts – gav dog anledning til optimisme, men Lüttichau var fortsat fortrøstningsfuld, »da ieg ikke, uagtet 1000de chicanes, kan faae i mit Hoved at have forseet mig«.[160] Han tog ufortrødent de handsker op, der blev ham tilkastet i debatten, og forsøgte sig som bekendt med en parodi på Heibergs indtogsvise fra september. Hans forsøg i den poetiske genre var dog ikke videre vellykket, og Heiberg havde let spil i en ny vise: *»Verden af Krig og Fejde er fuld«:*

Ogsaa i Danmark kives man tæt;
Kiv man som Mad kan sjælden undvære,
og denne Sætning fordøjes ej let:
Bønder ej Fæ, men Mennesker, ere.
Enten man tar det paa langs eller tværs,
løjerligt er det som Lüttichaus Vers.[161]

I forspillet til retssagen befandt han sig som en fisk i vandet, selv om forholdet til hans advokat ikke synes at have været gnidningsfrit. Lüttichau rejste inhabilitetssigtelse mod højesteretsassessorerne Cordsen og Frisch som medlemmer af Landbokommissionen – en for en senere iagttagelse åbenlys indrømmelse af sagens faktiske politiske indhold – og mod undersøgelseskommissionens ene medlem, højesteretsassessor Rested. »Vi have moret hinanden, Colb. og ieg, med Notarius Publicus og Erklæring, samt Protest imod visse Assessores«, skrev Lüttichau til J.O. Schack-Rathlou.[162] I København støttede han sig først og fremmest på justitsråd Uldall, antagelig »D.N. Reiersen«, fhv. statsminister Fr. Chr. Rosenkrantz og enkebaronesse Krag-Juel-Wind, mens J.O.

160. Lüttichau til J.O. Schack-Rathlou 12. marts, 26. marts 1791, Th. Thaulow og J.O. Bro-Jørgensen (udg.): anf.arb. s. 283f. Også med statsministrene af det »danske« parti, Haxthausen og Scheel, søgte Lüttichau forbindelse, Lüttichau til J.O. Schack-Rathlou 2. jan. 1791, sammesteds s. 279, samme til samme 12. marts 1791 (utrykt del af brev), Ravnholt godsarkiv.

161. C.T.F. Lüttichau: Fuldkommen Beviis... (1791) s. 58f., Fr. Bajer: Nordens politiske Digtning (1878) s. 37f., J.F. Lindencrone, kopibog 5. marts 1791, Slægten Hegermann-Lindencrones privatarkiv, RA.

162. Troels G. Jørgensen: Anf.arb. s. 175, Lüttichau til J.O. Schack-Rathlou 26. marts (citat), jfr. 9. febr. 1791, Th. Thaulow og J.O. Bro-Jørgensen (udg.): anf.arb. s. 281, 285. J.P. Rosenstand-Goiske: anf. skrift marts 1791 hævder, at også Colbjørnsen protesterede mod nogle dommere. Det bekræftes af en afskrift af brev fra Colbjørnsen til Højesteret, Chr. Brandts arkiv som kancellidirektør, Danske kanc., RA, hvor Colbjørnsen dels afviser Lüttichaus protest mod Cordsen, Fridsch og Rested, dels selv protesterer mod kammerjunker Stemann – den senere statsminister – »min Uven« og grev G. Moltke: »... Svigersøn og Neveu af Geheime Raad Huidtfeldt, hvis Navn findes under de jydske Jorddrotters Klage«. Lüttichaus protest toges til følge, men ikke Colbjørnsens.

Schack-Rathlou på sit gods gennemlæste hans manuskripter til pjecerne og rådede ham til moderat optræden, både i skrift og tale.[163]

Retssagen blev bestemt til dagene 4. til 7. april. Colbjørnsen havde ønsket den fremskyndet, hvad Lüttichau, der havde vanskeligt ved at finde en forsvarer, protesterede imod. Endelig fik han overauditør P. Rosenstand-Goiske til at påtage sig at føre sagen; for Colbjørnsen mødte kammeradvokat Joh. Martin Schønheider.[164] Proceduren og domsafsigelsen ventedes med stor spænding, og Højesteret var naturligvis fyldt til bristepunktet under advokaternes indlæg. Schønheiders procedure var holdt i en højspændt, deklamatorisk stil, der på adskillige punkter bar mindelser om Colbjørnsens Betragtninger. Rosenstand-Goiskes indlæg var mere afdæmpet i formen, og i en interessant kommentar til den trykte procedure skrev han, at han ønskede at imødegå de indvendinger, som Lüttichaus venner havde rettet mod ham for at have skånet modparten. Han havde valgt »det Foredrag, der paa den ene Side var mildt mod hans Person uden for denne Sag, og strengt mod hans Forhold i samme ...«. Det var utvivlsomt en taktisk klog fremgangsmåde, og advokaternes procedurer blev hermed ikke det politisk betonede opgør, mange havde set frem til med frygt eller med forhåbning.

Dommerne var enige om, at Lüttichau havde gjort sig skyldig i injurierende optræden og måtte dømmes efter lovens 6-21-2. En vis divergens gjorde sig gældende blandt assessorerne, idet P.H. Graah var strengest mod Lüttichau, mens G. Moltke voterede for den mildeste dom og herunder gav udtryk for, at også Colbjørnsens fremfærd var kritisabel. Den endelige dom fik følgende udformning:

De af Kammerherre Christian Friderich Tønne von Lüttichau, i Notarial-Reqvisition af 8de December, imod Etatsraad og Generalprocureur Christian Colbiørnsen fremførte uforskyldte og ærenærgaaende Udtrykke og Beskyldninger, bør døde og magtesløse at være, og ei komme ham til Forkleinelse paa Ære og Embeder, eller til Fornærmelse paa gode Navn og Rygte i nogen Maade; hvorimod Kammerherre Lüttichau, for hans herved udviiste skammelige og lovstridige Forhold, bør bøde til Vor Frelsers Kirke Et Tusinde Rigsdaler. Denne Processes Omkostninger betaler Contra-Citanten med Fiersindstyve Rigsdaler; saa betaler han og til Justits-Cassen for unødig Trætte Fire og Tyve Rigsdaler, og end videre til samme Casse Fem Rigsdaler.[165]

---

163. Se note 158. J.O. Schack-Rathlous forbindelse med Lüttichau ophidsede A.P. Bernstorff efter Lüttichaus referat af samtalen med denne, anf.arb. s. 284, Rosenkrantz' holdning i sagen synes at have været forsigtig, mens Uldall og fru Krag-Juel-Wind har presset på for en mere offensiv optræden i sagen mod Colbjørnsen.
164. Th. Thaulow og J.O. Bro-Jørgensen (udg.): anf.arb. s. 279, Troels G. Jørgensen: anf.arb. s. 176ff.
165. J.M. Schønheider: Proceduren for Høieste Ret... (1791), P. Rosenstand-Goiske: Forsvar for S.T. Hr. Kammerherre Chr. Fr. Tønne v. Lüttichau... (1791), citat s. 6, Troels G. Jør-

Efterretningen om sagens udfald spredtes hurtigt. De to advokaters indlæg blev hurtigt trykt, aviser og tidsskrifter refererede dommen, og i private breve enten rykkede man for oplysninger eller meddelte nærmere. Forvalter Jespersen, Skern, bad Jørgen Scheel om at få udfaldet at vide og kommenterede dommen i et følgende brev: »han maatte og skulde vel tabe ...«[166] Grevinde Reventlow gav på den anden side udtryk for stor tilfredshed med udfaldet:

> Lüttichaus og Colbjørnsens Proces er ved Højesteret faldet ud aldeles til Gunst for den sidste ... Du kan tænke dig Modpartiets Ærgelse, ils enragent, selv den gode Brockenhuus kan næppe dy sig, Grevinde Juel Vind er syg ...[167]

Med højesteretsdommen over Lüttichau ophørte den litterære debat for og imod de jyske proprietærers aktion. Det følgende år genoplivedes den af C.U.D. von Eggers, uden at de pjecer, der i den anledning fremkom, føjede noget nyt til sagen.[168]

Undersøgelseskommissionens betænkning

Omtrent samtidig med højesteretsdommen afsluttede Rested og Thestrup deres arbejde som undersøgelseskommission. I en omfangsrig betænkning dateret 13. april 1791 gjorde de resultaterne af forhørene og de øvrige retslige undersøgelser op. Sagens forløb blev udredet, så langt det havde været muligt at nå; ikke mindst efter den begrænsning, som resolutionen af 17. dec. 1790 havde sat. Man konstaterede, at 33 af underskriverne hverken mundtligt eller skriftligt havde givet tilsagn om at sætte deres navn under henvendelsen til kronprinsen, og med hensyn til ansvaret for eller andelen i aktionen udskilte man tre grupper: Størsteparten, der havde givet deres samtykke til, at deres navn stod under »tillidsskriftet«, en gruppe, der på forskellig vis havde bistået

---

gensen: anf.arb. s. 176ff. Om stemningen omkring domsforhandlingerne se J.P. Rosenstand-Goiske: Maanedlige Efterretninger, april 1791, jfr. Edv. Storm: Optegnelses- og Regnskabsbog: 3. april: »Lüttichaus sag begyndt«, 5. april »Lüttichaus sag er emne til al omgang«, 7. april: »Dømt i Lüttichaus sag«.

166. Den Viborg Samler 1791 nr. 16, Jydske Efterretninger 1791 nr. 15, Iversens Fyenske Aviser 1791 nr. 29, Minerva, april 1791 s. 180ff. J.F. Lindencrone til sin mor 9. april, til sin svoger 11. april 1791, kopibog, Hegermann-Lindencrones privatarkiv, RA. P. Schiønning til J.L. Schiønning 18. april, fru Schiønning til mademoiselle Nagel, udat., Schiønning 22. og 26, 4°, Det kgl. Bibl. Jespersen, Skern til Jørgen Scheel 11. og 28. april 1791. Gl. Estrup godsarkiv. LA Nørrejylland.

167. Chr. B. Reventlow: anf.arb. s. 162, jfr. J.P. Rosenstand-Goiske: Maanedlige Efterretninger, april 1791.

168. Ole Karup Pedersen (red.): Dansk landbrugsbibliografi I (1958) nr. 2250-57. Beenfeldt lod 1792 trykke et ikke videre overbevisende forsvarsskrift *Oplysning om hans Rettighed til at underskrive de jydske Proprietærers Navne...*, se note 174.

ved tilvejebringelse af tilsagn, opfordring til at gennemføre deputationen osv. Den omfattede: Brødrene de Thygeson, Mattrup og Bygholm, Gersdorff, Merringgård-Ussinggård, M.G. Rosencrone, Rosenørn, Katholm, Rosenørn-Teilmann, Hersomgård, Bolette Mønsted, Hessel, Ole Tønder Lange, Bratskov, Huidtfeldt, Clausholm, P. de Lassen, Bjørnsholm, Lassen, Astrup, de Poulsen, Palstrup, M.C. Skov, Volstrup, U. v. Schmidten, Urup. Og endelig betragtede Rested og Thestrup Beenfeldt, Lüttichau og fru Krag-Juel-Wind, Stensballegård, som de egentlige initiativtagere og ansvarlige for tillidsskriftets indhold.

Med hensyn til hvad der skulle ske over for disse fra det offentliges side, var Rested og Thestrup mere usikre. Det måtte konstateres, at aktionen ikke egentlig var strafværdig i lovens forstand, men man gav dog udtryk for, at en arbitrær straf burde overgå de tre hovedansvarlige samt nogle i »mellemgruppen«. Argumentationen herfor var heller ikke ganske gennemskuelig, men måtte indeholdes i det forhold, at undersøgelsen ikke på noget punkt havde kunnet bekræfte tillidsskriftets anklager mod landbolovgivningen, hvorfor man turde betegne de jyske godsejeres fremfærd som utilbørlig og dristig.[169]

Kancelliet fulgte kommissærernes indstilling, også med hensyn til forslaget om mulktering af hovedpersonerne og enkelte andre. Beenfeldts, Ole Tønder Langes og U. v. Schmidtens meget udførlige redegørelser for de uheldige konsekvenser af landbolovgivningen blev tilstillet Landbokommissionen.[170] Danske kancellis forestilling var dateret 29. april, men den endelige afgørelse trak ud. Ved udgangen af juni måned noterede J.P. Rosenstand-Goiske:

> Forunderligt nok at den forventede Resolution om de jydske Proprietairers Ansøgning ei endnu er udkommen. Det vil blive Anledning til megen Undersøgelse, hvorvidt det er godt, at det Slags Sager vorde henlagte til Forglemmelse. Det er mueligen et af de Tilfælde, hvor jeg ønsker at Statens Styrere maae vise mere Strænghed end Mildhed, thi det sidste bør vel egentlig finde Sted mod Borgere som udi andre Henseender lide.[171]

Den følgende måned kunne han imidlertid bringe den kongelige resolution, der var faldet 15. juli. Det blev alene Beenfeldt og Lüttichau, den reelt straffede, idet det om den første hed:

> Vi ville at vor Danske Cencellie skulde tilkendegive Kammerherre Beenfeldt vores Mishag over hans Fremgangsmaade i denne Sag, og over de øvriges Deeltagelse i samme, og ansettes benævnte Kammerherre Beenfeldt derfor til en Mulct af 2000 rd ...

---

169. Bilag til jysk missive 12. novbr. 1790, Danske kanc., RA.
170. Danske kancellis forestillinger 1791 s. 852ff., RA.
171. Jfr. Chr. B. Reventlow: anf.arb. s. 166.

Hvad angår Lüttichau, så indeholdt resolutionen følgende:

Vi vilde at vor Danske Cancellie skulde tilkendegive Kammerherre Lüttichau paa Aakier, at uagtet han ved hans dristige Adfærd med at indgive en notarial Reqvisition af saa ubesindig Indhold og Udtryk imod den af os anordnede Undersøgelses Commission i Horsens vel kunde have fortient at komme under Generalfiskalens Tiltale efter Loven, vi dog derfor ville have ham fritagen, og have derimod beordret Vedkommende at affordre den ham i Aaret 1788 allernaadigst forundte Kammerherre Nøgle.[172]

Hvad de øvrige deltagere angår, så ramtes de alene af den indskudte sætning i forbindelse med bebrejdelsen mod Beenfeldt for hans optræden.

J.P. Rosenstand-Goiske mente at vide, at man var gået i forbøn for enkebaronesse Krag-Juel-Wind, hvem kommissærerne havde anset for lige ansvarlig med de to andre, »da hun som Fruentimmer ikke forstod sig paa slige Ting«![173] Beenfeldt forsøgte sig med et spagfærdigt offentligt forsvar, mens Lüttichau, hvem man ellers i sagen ikke kan frakende en vis tiltalende djærvhed og lyst til at møde modstanden i åben mark, forfattede et undskyldende svar til kronprinsen, hvor han søgte at vælte mest muligt at ansvaret over på sin meddeputerede. I øvrigt forberedte han sig på opbrud fra landet, solgte Åkær og Dybvad godser og slog sig ned i Braunschweig.[174] Proprietærfejden ebbede ud, og andre spørgsmål optog debatten – både den offentlige og den, der førtes i private meddelelser og udvekslinger. Arbejdet med de videre reformlove fortsattes, og her kom hoveriet til at stå centralt for statsmagten, for godsejerne og bønderne. Indsamlingen til et monument for landbolovgivningen fortsattes gennem 1791, og i juni måned kunne Rosenstand-Goiske oplyse, at der var indkommet 7000 rd. trods nogle personers modstand. Godt et år senere nedlagdes grundstenen til Frihedsstøtten af kronprinsen. Det kom ikke senere til en samlet, åben protest mod landboreformerne fra godsejerside. Men utilfredsheden med styret og de styrende hørte ikke op. I december 1791 kunne Rosenstand-Goiske berette om fynske godsejere, især adelige, der gjorde sig forhåbninger om et politisk systemskifte via prins Carl af Hessen, og en anonym henvendelse til Kongen – angiveligt fra bønder – bad denne ikke imødekomme

172. Jfr. Rosenstand-Goiske: Maanedlige Efterretninger, juli 1791, P. Schiønning til J.L. Schiønning 1. aug. 1791, Schiønning 22, 4°, Det kgl. Bibl.

173. Sammesteds.

174. F.L.C. Beenfeldt: Oplysning om hans Rettighed til at underskrive de jydske Proprietærers Navne paa Ansøgningen til Kronprindsen i et Brev til en Ven, Kbh., 1792. Lüttichau til Kronprinsen 23. juli 1791, Indkomne breve 1790–91, Kabinetssekretariatets arkiv, RA, jfr. Edv. Holm: Danmark–Norges Historie VI-1 s. 361. O. Høegh-Guldberg til J.O. Schack-Rathlou 30. maj 1791, jfr. Lüttichau til samme 23. jan. 1792, J.O. Bro-Jørgensen og Th. Thaulow: anf.arb. s. 263, 285f.

godsejernes almindelige ønske om udsættelse med indgivelse af oplysninger om hoveriet, som krævet i plakaten af 24. juni 1791:

Vi bede derfor at om Deres Majestet vil naadigst forunde dem nogen Delation, den da ikke maae være længere end til December Maaneds Udgang. Thi visselig er Hoved Markernes Opmaaling ikke hensigten, men den fornemmeste Hensigt er at de gode Herremænd troer, at naar en Ting først bliver udsadt, saa kand den siden gaae overstyer, kommer Tiid, kommer Raad. Grev Reventlov kand faae sin Afskeed, og Etatsraad Colbiørnsen kand blive forviist til Norge, saaledes troer og tænker vore kloge og indsigtsfulde Jydske Herremænd, ja de skammer sig ikke ved saaledes at udtrykke sig endog naar Bønderne hører det.[175]

Proprietærfejdens konsekvenser – det korte og længere perspektiv

Proprietærfejden endte med godsejeroppositionens nederlag. Lüttichaus domfældelse, tilbageleveringen af kammerherrenøglen og Beenfeldts mulktering var de ydre udtryk herfor. De 103's bestræbelser for at ændre ved de seneste års landbolovgivning gav ikke resultat, og det kom ikke senere til en tilsvarende, bredere manifestation af godsejersynspunkter på reformlovgivningen. Der er i og for sig god mening i, at Edvard Holm i sin bog i anledning af hundredeårsjubilæet for stavnsbåndsløsningen, hvor den offentlige diskussion og den politiske strid om reformerne står centralt, lader proprietærfejden runde fremstillingen af til at udtrykke reformlinjens endelige sejr.

Da forvalter Jespersen, Skern, over for lensgreve Jørgen Scheel kommenterede højesteretsdommen over Lüttichau, føjede han til: »... men de sidst udkomne Anordninger viser, at hans (*c:* Lüttichaus) Skrifter har til vise bragt stor nytte«. Talen var her om de 25. marts 1791 udstedte forordninger, dels om politivæsenet på landet, dels om god ordens opretholdelse ved hoveriet. Lüttichau opfattede selv den sidste forordnings udstedelse som foranlediget af de jyske godsejeres aktion og hans optræden i skrift og tale, og Rosenstand-Goiske har travlt med at polemisere mod den opfattelse i sine Maanedlige Efterretninger – det var lovgivning, der allerede var forberedt inden tillidsskriftets fremkomst.[176]

Det er dog imidlertid spørgsmålet, om den normalt særdeles velunderrettede Rosenstand-Goiske her har været helt a jour med forløbet, eller om han ikke

175. Jysk-fynske landvæsensktr. journalsag 1791 nr. 1363, jfr. C. Bjørn: The Peasantry and Agrarian Reform, Scand. Econ. Hist. Rev., vol. XXV, 1977 s. 130f. P. Schiønning noterer på samme tid i et brev til broderen i Kalvehave: »Da Proprietairerne i disse Tider i saa høy Grad troer sig at være gaaet for nær...«, P. Schiønning til J.L. Schiønning 22. nov. 1791, Schiønning 22,4°, Det kgl. Bibl.

176. Jespersen, Skern, til Jørgen Scheel 28. april 1791, Gl. Estrup godsarkiv, LA Nørrejylland, Lüttichau til J.O. Schack-Rathlou 12. marts 1791, J.O. Bro-Jørgensen og Th. Thaulow: anf.arb. s. 283.

har ønsket at se kendsgerningerne i øjnene! Forordningen om politivæsenet på landet af 25. marts 1791, og »politi-« skal her opfattes i en bredere betydning end senere, var en naturlig konsekvens af ophævelsen af stavnsbåndet, hvor netop godserne afvikledes som »politiautoritet«, og dette arbejde havde Landbokommissionen påbegyndt på sit første møde efter den lange mødepause 1. marts 1790. På kommissionens møde 16. december 1790 blev spørgsmålet om forseelser i forbindelse med hoveriet bragt ind i forhandlingen, W.A. Hansens betænkning over hoveriet af 3. nov. 1788, der fremlagdes 13. januar 1791, behandlede dette emne, og 17. februar præsenterede Chr. D. Reventlow et forslag om en »særskilt Anordning om HoveriPolitiet«, som kommissionen drøftede på de følgende møder 21. og 24. februar og 7. marts. Forslaget fik, som det fremgår af udstedelsesdatoen 25. marts, en hurtig gang gennem kommission og administration. Forordningen så at sige »hægtedes« på den almindelige forordning om politivæsenet, og i Rentekammerets forestilling understregedes det afgørende i at søge ro og orden opretholdt.[177] Hoveriforordningen af 25. marts 1791 pålagde bønderne at forrette det pligtige arbejde og gøre dette forsvarligt, til gengæld skulle jorddrotten og hans underordnede funktionærer vise dem til rette uden unødig hårdhed, og mens reglen om udøvelse af hustugt generelt opretholdes i forbindelse med hovarbejdet, så undtoges herfra gårdfæsteren og hans hustru.[178]

Reaktionerne på forordningen fra godsejerside var positiv; Ove Høegh-Guldberg udtrykte glæde over dens udstedelse, og forvalter Lange på Holsteinborg fandt, at den »ej er god for bonden«. Fru Brockdorff i Odense bad sin kommissionær sende sig et eksemplar af forordningen, og Peter Schiønning i Vordingborg kvitterede for tilsendelsen af et sådant fra broderen i Kalvehave med et hæfte af Minerva, mens amtmanden over Nyborg og Tranekær amter på Fyn, P. Chr. Schumacher, på sine amters vegne takkede for udstedelsen af

177. Landbokommissionen af 25. aug. 1786, forhandlingsprotokol, anf. datoer, jfr. bilag til samme 169–178. Forløbet af behandlingen synes et udtryk for C.D. Reventlows styrke i kommissionen og politiske fornemmelse. På mødet 16. december 1790 udvides en formulering i den påtænkte politianordning, som angår forholdet mellem husbond og tyende til også at omfatte forseelser i forholdet gods-hoverigørende. Fra den Hansen'ske betænkning, der omhandler en række forhold omkring hoveriet, drøfter man 13. jan. 1791 tilsyneladende alene spørgsmålet om forseelser og disses behandling, stadig inden for rammerne af udkastet til politiforordningen af 24. april 1790, og det er ganske åbenbart, at disse nye bestræbelser er ved at trække drøftelserne »skævt«. Det er så her Reventlow skærer igennem, tager hoverispørgsmålet ud til særlig behandling, fremlægger en fuldt udarbejdet anordning bilag nr. 175, der får de fraværendes, Eichels, Lehns og Quistgaards bifald, og kun revideres ganske lidt under behandlingen.

178. § 13. Undtagelsen var formentlig reelt af liden betydning, da det sjældent var gårdfæsteren eller hans kone, der personligt ydede hoveri, men markerer præcist en tendens i den almindelige lovgivning.

de to love af 25. marts 1791.[179] I cirkulære fra Danske kancelli af 9. februar 1791, gentaget 16. juli s.a., understregedes det, at alle udkomne anordninger, der angik bondestanden, skulle tilstilles sognefogederne, og et cirkulære af 2. april s.a. specificerede yderligere, at både sognefoged og oldermand i hver by skulle have et eksemplar af den netop udstedte forordning om hoveriet. Begrundelsen herfor var, som det hed i cirkulæret af 9 februar: »Almuen paa adskillige Steder ikke skal have havt den fornødne Kendskab om enkelte af disse Forordningers Bydende«.

Amtmændenes autoritet styrkedes i samme tidsrum ved reskripter af 7. december 1790 om mulktering af bønder, der ikke mødte ved tilsigelse fra amtmændene, og af 9. april 1791 ligeledes om mulktering ved forseelser i forbindelse med vejhoveriet.[180]

Det turde være tilladeligt at se forordningen af 25. marts 1791 om god ordens opretholdelse ved hoveriet og de øvrige, ganske vist mindre vidtgående, indgreb som i hvert fald aktuelt foranlediget af proprietærfejden og det røre, den afstedkom. Knap to år senere kunne man ved udstedelsen af forordningen mod vinkelskrivere af 28. december 1792 hente argumentation og delvis formulering i Resteds og Thestrups betænkning af 13. april 1791, hvor forslaget om udstedelsen af en forordning netop mod vinkelskrivere var den eneste indrømmelse til godsejerklagerne.[181]

Proprietærfejdens konsekvenser på lidt længere sigt, for udviklingen i 1790'erne, er naturligvis vanskeligere at bestemme, men det forekommer dog ikke usandsynligt, at proprietærfejden og dennes baggrund har indvirket på udviklingen i hoverispørgsmålet og medvirket til at fremme overgangen til selveje. Regeringens fremgangsmåde i henseende til det vanskelige problem omkring fastsættelsen af hoveriet i 1790'erne var præget af forsigtighed og tilsyneladende af en bestræbelse for ikke at presse en afgørelse igennem. 24. juni 1791 opfordrede man til indgåelse af frivillige foreninger mellem gods og hoverigørende bønder, og ved en plakat af 23. december s.a. slog man koldt vand i blodet på de mange bønder, der havde vejret nedsættelse af arbejdets omfang eller afløsning til billige penge. På mange godser nåede man ikke til en frivillig overenskomst, men skønt man oprindelig havde stillet snarlig regeringsindgri-

179. O. Høegh-Guldberg til Joh. Bülow 25. april 1791, Historisk Tidsskrift 4. rk. I (1869) s. 310, forv. Lange til grev Holstein 5. april 1791, Holsteinborg godsarkiv, LA Sjælland, C. Brockdorff til Jens Hansen 6. april 1791, Jens Hansens privatarkiv, sammesteds, P. Schiønning til J.L. Schiønning 18. april 1791, Schiønning 22. 4°. Det kgl. bibl. P. Chr. Schumacher til Rtk. 4. april 1791, Jysk-fynske landvæsenskontr. journalsager 1791 nr. 579, Rtk., RA.

180. Reskriptet af 9. april 1791 udstedt til stiftamtmanden i Århus, Ove Høegh-Guldberg.

181. Betænkning s. 4, Bilag til jysk missive 12. novbr. 1790, Danske kanc., RA.

ben i udsigt i disse tilfælde, blev der først 1795 nedsat to kommissioner til at søge overenskomster tilvejebragt på 93 jyske godser og 50 på øerne (færrest på Fyn), hvor man ikke var nået til enighed. Og først 6. december 1799 udstedtes endelig en forordning om hoveriet.[182]

For bønderne var hoveriet det punkt, hvor de ligesom samlede deres utilfredshed med tingenes tilstand og samtidig deres forhåbninger til forandring ved kongens og regeringens hjælp, og for godsejerne var det ikke mindre væsentligt – det var som Ove Høegh-Guldberg udtrykte det den »sygelige Eiendomsmaterie«. Proprietærfejden havde afspejlet de dybtgående modsætninger, der her tørnede sammen, og som meget vel kunne tilskynde til en regeringskurs, hvor man søgte at undgå konfrontation. Nu blev fastsættelsen af hoveriet i første omgang lagt ud til parterne selv, og regeringens endelige autoritet blev holdt i reserve.

Der er enkelte udsagn, der tyder på, at bondeuroen, hele røret 1790–91 og frygten for regeringsindgreb *kunne* give bønderne fordele i bestemmelsen af kravene.[183]

Hele dette samspil af bondeuro, politisk røre og mistillid til regeringens holdning har utvivlsomt ligeledes kunnet virke befordrende på overgangen til selveje.[184] Bønderne ønskede det – i Vestjylland blev enkelte godser købt af bønderne, og fra syv godser indkom der i 1791 ansøgninger til Kreditkassen om lån til selvejerkøb. Og fra godsejerside kan man finde tilkendegivelser, der peger mod, at bortsalg af fæstegodset blev opfattet som en løsning på vanskelighederne med bønderne.

Speitzer, Sindinggård, der ikke var blandt de 103, ansøgte netop i foråret 1791 om bevilling til bortsalg af fæstegods med henvisning til uroen blandt bønderne, og der foreligger flere andre ansøgninger i de samme måneder.[185] I

182. F. Skrubbeltrang: Det danske landbosamfund 1500–1800 (1978) s. 380ff., jfr. samme: M.H. Løvenskiolds hoveridagbog 1795–97 (1973).

183. Aa. Brask: Kjellerup (1943) s. 226, Lotte Jansen: Hoveriet til Egeskovgaard (1977) s. 45ff.

184. Thorkild Kjærgaard argumenterer, Fortid og Nutid XXVII, 1978, s. 427, mod Sigurd Jensens opfattelse af fæstegodssalget som udtryk for en godsejerprotest mod hoveriets fastsættelse, Sigurd Jensen: Fra patriarkalisme til pengeøkonomi (1950) s. 34. Her kan der ikke nærmere kommes ind på dette for forståelsen af udviklingen i 1790'erne helt centrale problem, men måske kan man, idet man med Thorkild Kjærgaard understreger, at 1790'erne både for godsejere og fæstere indebar *valgmuligheder* i deres optræden over for modparten, ændre fra Sigurd Jensens *protest* til *frygt*. I hvert fald finder en sådan opfattelse støtte i de erindringer fra sin tid som ridefoged, den senere stænderdeputerede Hans Wulff har efterladt, se G. Schousboe-Jensen: Stænderdeputeret Hans Wulff til Elkærholm, Fra Ribe Amt 1908 s. 146ff. Jfr. Fra Holbæk Amt 1925 s. 119ff.

185. F. Jerk: Ringkøbing amts herregårde gennem godsslagtningens tidehverv, Hardsyssel årbog 1958 s. 119ff. Danske referatprotokol 1791, Kreditkassens arkiv, RA. Speitzer til Rtk., Jysk-fynske landvæsenskontor, referatprotokol 1791 nr. 91, Rtk., RA.

et privatbrev til sin svoger skrev ejeren af Gjorslev, J.F. Lindencrone, midt under proprietærfejden:

... foruden dette har jeg endnu mange flere ubehageligheder af Bønderne, da de forhærdede Raboulister ophidse dem alt meere og meere mod deres Herskab, hvis Lyst det er at see dem lykkelig. Dette har og ganske bestemt mig til at skille mig med Bønderne, til hvilken Ende jeg har indgivet en Ansøgning i Cancelliet om at faae Tilladelse til at sælge mit Stamhuus ...[186]

Afslutning

I den uro, der sidst i 1780'erne opstod omkring hoveriet, i bøndernes stigende utilfredshed og udtalte forhåbninger om ændrede vilkår og i den usikkerhed med henblik på fremtiden, som heraf bredte sig i godsejerkredse, kunne modstanderne af regeringen finde et udgangspunkt for at træde op. Som det er vist, knyttedes snart forbindelsen mellem den af Beenfeldt og Lüttichau organiserede tilkendegivelse af godsejersynspunkter og den eksisterende oppositionelle gruppe, det »danske parti«, Fr. Rosenkrantz og fru Krag-Juel-Wind engagerede sig direkte, mens J.O. Schack-Rathlou og O. Høegh-Guldberg så at sige forholdt sig afventende i kulissen, men beredte til at sufflere. A.P. Bernstorffs vrede over, at Schack-Rathlou ikke havde benyttet sin autoritet til at holde initiativtagerne tilbage er forståelig, idet hele godsejeraktionen kun kunne få mening, hvis det egentlige, men naturligvis aldrig offentligt udtalte mål var at få gennemført en forandring i regeringen. Den oprindelige plan, hvorefter tillidsskriftet skulle alene tilstilles Carl af Hessen, viser de forestillinger, man må have gjort sig om mulighederne for at opnå ændringer i den øverste politiske ledelse af landet.

Det var utvivlsomt ud fra en overbevisning om, at ikke blot de foregående års politiske landvindinger, men også hans egen fremtrædende placering, var i fare, at Chr. Colbjørnsens skarpe udfald skal ses. Den kongelige resolution af 17. december trak tænderne ud på undersøgelseskommissionen, og selv i forhold til Resteds og Thestrups indstilling af 13. april 1791 var den endelige reaktion over for initiativtagerne begrænset. Troels G. Jørgensen konstaterer, at Colbjørnsens anklage mod godsejerne næppe ville have fundet medhold hos »uafhængige domstole«; de to kommissærer var ligeledes i tvivl om, hvori det egentlig strafbare lå i godsejeraktionen, men det forekommer unægtelig mere sandsynligt, at der ikke var politisk dækning for de standpunkter, Colbjørnsen havde indtaget i sin forestilling og i *Betragtninger.*

186. J.F. Lindencrone, kopibog 21. febr. 1791, Hegermann-Lindencrones privatarkiv, RA, jfr. ansøgningen i Supplikprotokol 1791 nr. 735 24. febr. 1791, Danske kanc., RA.

Man kan ikke frigøre sig fra en fornemmelse af, at Lüttichaus udfald mod Colbjørnsen 10. december ikke har været uvelkomment. Det blev nu muligt at lade striden om regeringsforandring og landbolovgivning få en uangribelig juridisk iklædning, selv om sagen mellem Colbjørnsen og Lüttichau i striden om assessorerne, i advokaternes indlæg og i voteringerne afspejlede »partiånd«.[187]

Fra deputationens modtagelse på Louiselund i august 1790 og frem til afslutningen af retssagen blev der fra begge sider lagt stor vægt på at bearbejde den offentlige meningsdannelse. Colbjørnsens indlæg havde nok størst gennemslagskraft, men modpartens indlæg var de talrigeste, måske ud fra en forestilling om, at »publikum« var på den anden parts side. I Jens Arup Seips tidligere omtalte artikel »Teorien om det opinionstyrte enevelde« fremstår denne teori, dels som elitær, dels som progressiv ifølge de personer, der formulerer den i forskellige sammenhænge. I proprietærfejden var det ikke mindst den »konservative« part, der udfoldede store anstrengelser for at skabe en opinion, og den utrættelige bearbejdelse af meningsdannelsen vil kun få sammenhæng, hvis der bagved lå en eller anden form for forestilling om, at den offentlige mening i hvert fald var en af de faktorer, der øvede indflydelse på den politiske beslutningsproces. Det kunne måske være frugtbart at arbejde videre med den seip'ske teori ud fra den iagttagelse, at den ikke nødvendigvis var progressiv, og at den synes at have været ganske bredt accepteret.[188]

Proprietærfejden 1790–91 tiltrækker umiddelbart ved sin dramatiske karakter og det prægnante forløb. Og i denne artikel har billedet af konfrontation mellem synspunkter og grupper fået yderligere træk. Det kan på denne baggrund være på sin plads at advare mod en for stærk fremhævelse af netop proprietærfejdens betydning for landboreformerne. Den afspejler mere iboende modsætninger og strukturproblemer, end den i sit forløb og udfald påvirker disse. Den var utvivlsomt af en vis betydning for sammensvejsningen af en borgerlig, reformvenlig og godsejerfjendsk opinion, og der er argumenteret for, at proprietærfejden fik en begrænset indflydelse på hoverisagen i disse år.

Mere hypotetisk er indvirkningen på, hvad man kunne kalde »forhandlingsklimaet« mellem godsjere og fæstere i 1790'erne. Hvis de i artiklen fremsatte formodninger om en øget selvbevidsthed hos bønderne og deres styrkede forhåbninger til regering og kongemagt yderligere vil kunne belægges og uddybes, turde dette arbejde kunne bidrage til at perspektivere tilbage i tiden det yderst komplicerede spørgsmål om tilkomsten af bøndernes klassebevidsthed, som den kommer til udtryk nogle årtier ind i det 19. århundrede. Det er i den

187. Troels G. Jørgensen: anf.arb. s. 183f., jfr. note 162.
188. Anf.arb., især s. 452ff.

forbindelse interessant, at de »stærke jyder« fremtrådte få år senere i en af de egne, hvor røret omkring hoveriet havde givet sig de stærkeste udtryk omkring 1790.[189]

Jeg takker hermed Chr. Sehestedt Juul og Joh. Schulin for adgang til at benytte arkiverne på henholdsvis Ravnholt og Frederiksdal.

189. Herluf Hegnsvad: De stærke jyder, i A. Pontoppidan-Thyssen (red.): Vækkelsernes frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede IV (1967) s. 179ff.

En kommentar til »Krigshistoriens lære« og krigens historikere

Af *K.V. Nielsen*

I HISTORIE XII, 1-2, s. 27-46, har dr.phil. Knud V. Jespersen beskæftiget sig med to nyere fortolkninger af slaget ved Lutter am Barenberg og herunder fremsat nogle betragtninger om krigshistoriens placering og anvendelse i officersuddannelsen. Det samme tema har forfatteren berørt i en artikel »En militærhistorisk renaissance?« i Historisk Tidsskrift, bd. 77, 1977, s. 135-142. Oberstløjtnant K.V. Nielsen kan meget langt være enig i de synspunkter, Knud V. Jespersen har fremlagt, men ønsker at fremføre følgende:

I artiklen i dette tidsskrift er formuleringerne (synspunkterne?) strammet i en sådan grad, at de giver mig grund til modsigelse. Når jeg finder anledning hertil, er det ud fra en formodning om, at ikke alle læser Knud V. Jespersens artikel, som jeg, der har diskuteret disse problemer med forfatteren, gør det. Herved kan læseren få et fortegnet billede af den del af officersuddannelsen i hæren, som jeg i godt ti år har haft ansvaret for, nemlig faget krigshistorie. Det er jeg selvsagt ikke interesseret i sker.

Personlig ser jeg en afgørende forskel i Knud V. Jespersens formuleringer (se s. 29) *dansk militærhistorisk forskning* og *dansk krigshistorisk forskning* på den ene side og *seriøse krigshistoriske studier* (som »simulationsgrundlag« for officerernes uddannelse) på den anden side. Jeg vil hævde, at det, man beskæftiger sig med i officersuddannelsen, netop er et forsøg på at drive seriøse krigshistoriske studier som simulationsgrundlag. Jeg vil også hævde, at man prøver på at stille strenge forskningsmæssige krav. Så strenge som det nu inden for de givne rammer er gørligt i form af kritisk holdning til det anvendte materiale, dokumentation osv. Når jeg her må tage forbehold i form af »givne rammer« og »gørligt«, hænger det naturligvis sammen med problemerne med at nå helt ind til det primære kildemateriale. Dels udgør faget krigshistorie alene en begrænset del af den samlede officersuddannelses stof, dels er meget af

det primære kildemateriale, som man kunne ønske sig adgang til, helt uden for rækkevidde. Man må derfor i høj grad basere sig på de bearbejdninger, som militær- og krigshistoriske *forskere* har præsteret.

Når Knud V. Jespersen derefter præsenterer Mich. Howards anvisninger (se s. 29) om, at studiet bør ske i *bredde, dybde* og *sammenhæng*, så savner jeg imidlertid, at opmærksomheden henledes på, at netop denne anvisning fra artiklen »The Use and Abuse of Military History« har været grundlaget for den studieplan, der er udarbejdet for faget krigshistorie i officersuddannelsen (jfr. betænkningen »Hærens linieofficerers grunduddannelse«, december 1966). Denne studieplan har jeg i øvrigt gennemdrøftet personlig med Mich. Howard, som fandt den velegnet og stemmende overens med hans synspunkter. Det er således ikke korrekt, hvis man – som jeg har på fornemmelsen Knud V. Jespersen gør, når han (s. 28) taler om, at »forestillingen om en krigshistoriens »lære«, der stadig lever i bedste velgående«, og oven i købet lægger mig det i munden – tror, at krigshistorie i officersuddannelsen blot går ud på at se på en række slag, isoleret fra deres sociale sammenhæng, prøve at finde ud af, om der er fælles træk, og så docere dem som værende »sandheden« om, at sådan går det også næste gang!

Det, man forsøger, er dels at analysere sammenhængen i det, jeg af pædagogiske grunde har benævnt »Krigsførelsens kredsløb«, nemlig korrelationerne mellem *teknologi, organisation* og *doktrin* med baggrund i skiftende historiske miljøer, dels at konstatere karakteren af sådanne skiftende historiske miljøers sociale egenart med henblik på at nå en forståelse for, hvorfor og hvordan krig er blevet anvendt som et politisk virkemiddel. Sagt på en anden måde har man altså det dobbelte formål at skaffe sig indsigt i krigsførelsens udvikling, eller som det af nogle er udtrykt: »Krigens væsen« (og det eneste sted, man i en fredsperiode kan gøre det, er ved at ty til historien, som Mich. Howard så rigtigt gør opmærksom på) og at skaffe os viden om krig som et af politikkens midler.

I oktober 1973 fik Mich. Howard overrakt The Chesney Memorial Gold Medal, og i den anledning holdt han en forelæsning i Royal United Services Institute for Defence Studies med titlen »Militærvidenskab i en fredsperiode« (gengivet i Militært tidsskrift, okt. 1974, s. 380-392). I slutningen af denne forelæsning omtaler han »behovet for alsidighed, tilpasningsevne og smidighed i de væbnede styrker for overhovedet at kunne absorbere teknologiske forandringer«. Han fortsætter: »Disse egenskaber må udstrækkes til også at omfatte politiske og sociale forandringer. Er dette ikke muligt, viser de historiske erfaringer, at alternativet er forsvinden og nederlag« (s. 392). Tidligere i samme forelæsning fastslår han: »Det er dog stadig militærvidenskabens opgave i en fredsperiode at forhindre doktrinerne i at være alt for ubrugelige.

Al videnskabelig tænkning er et vedvarende forsøg på i enhver situation at udskille det konstante fra det variable, at forklare hvad der har blivende værdi, og at bortkaste det flygtige, at fastslå visse blivende principper og at reducere dem til den korteste og mest elegante formulering«.

For at kunne uddanne officerskorpset til at løse denne opgave, som jeg er ganske enig med Mich. Howard i er officerskorpsets, må uddannelsen omfatte elementer fra en række forskellige videnskabsgrene (den før omtalte betænkning om grunduddannelsen redegør detaljeret herfor). Blandt disse altså også den historiske videnskab. Under denne tværfaglige uddannelse, officersuddannelsen, er der med andre ord behov for, at den studerende driver studier inden for naturvidenskabelige, sociologiske, biologiske, politiske og historiske emneområder, for at nævne nogle af de væsentligste. Men der er ikke behov for, at han/hun driver egentlig *forskning* på disse områder, sådan som jeg opfatter termen forskning. Tværtimod må uddannelsen baseres på de resultater, som de egentlige specialister på disse områder fremlægger. Jeg mener derfor stadig, at den af mig anvendte term »forbruger« er relevant, og jeg mener også, at Knud V. Jespersen har uret, når han (s. 29) skriver om »denne betænkelige mangel på udvikling« for så vidt angår netop anvendelsen af krigshistorisk materiale.

Knud V. Jespersen omtaler (s. 31), at jeg har udarbejdet en fremstilling af slaget ved Lutter am Barenberg og bruger den i undervisningen »– vel bl.a. fordi slaget anses for at rumme en »lære«.« Bortset fra at min fremstilling også rummer en gennemgang af begivenhederne forud for selve slaget og peger på, at slaget i realiteten blot var afslutningen på denne begivenhedsrække, så kan man få det indtryk, at jeg videregiver den »lære«, som Voges' fremstilling indeholder (»Vernichtung« og »Umfassung«), og som Knud V. Jespersen afviser (jfr. note 13: »– i hovedsagen med Voges' arbejder som grundlag –«). Jespersen oplyser derimod ikke læseren om, at det, der har interesseret mig, er: 1) tidspunktet for hvornår initiativet i operationerne glider Chr. IV af hænde (da de kejserlige hærenheder forenes), som fører til 2) konsekvenserne for en hærenhed af at være i defensiven og herunder navnlig følgerne af, at en henholdende kamp ikke lykkes, og 3) førerens mangel på indflydelse under selve slaget, fordi han interesserer sig for i den større sammenhæng uvæsentlige begivenheder i stedet for gennem personlig tilstedeværelse at øve direkte indflydelse på kampens forløb i dennes tyngdepunkt. Disse to sidstnævnte punkter er efter min opfattelse det i pædagogisk henseende væsentligste, når det drejer sig om at anvende dette begivenhedsforløb som illustration i officersuddannelsen med henblik på, som Mich. Howard foreskriver, »at udskille det konstante fra det variable, at forklare hvad der har blivende værdi –« (jfr. Mich. Howard, Mt.okt. 74, s. 388). Hertil kommer, at denne problemstilling kan opstilles og

forfølges uafhængigt af, hvilken af de to traditioners version, man vælger at benytte som grundlag.

Dette eksempel fra krigshistorien illustrerer derfor efter min opfattelse noget for krigsførelsen *konstant* og derfor væsentligt vedrørende opretholdelse af troppers kampmoral under defensive operationer og vedrørende førerens ansvar for at øve indflydelse på kampen ved at koncentrere sig om begivenhederne i kampens tyngdepunkt og ikke lade sig forlede til at blive opslugt af mindre væsentlige begivenheder. Dette har efter min opfattelse intet at gøre med at fortolke et givet slag i overensstemmelse med denne eller hin »rådende doktrin« (jfr. s. 44), men tværtimod at »forklare, hvad der har blivende værdi«.

Der er her, efter min opfattelse, ikke tale om en antikveret forestilling om en »krigshistoriens lære«, men tværtimod om en fuldt legal og meget relevant anvendelse af illustrationsmateriale fra historien i en tværfaglig uddannelse af personer i en profession, som har behov for sådanne illustrationer for at kunne udvikle »alsidighed, tilpasningsevne og smidighed«. Jeg kunne opremse talrige andre lignende eksempler (bl.a. at Fullers idé til formulering af hans panserdoktrin i hans berømte plan 1919 baserer sig på hans studier af Alexander d. Stores gennembrudsmodel fra Gaugamela). Men jeg tror, at jeg med denne parentetiske tilføjelse tilstrækkeligt har illustreret mit synspunkt.

Til afslutning den enkelte bemærkning, at jeg med disse kommentarer ikke ønsker at anfægte Knud V. Jespersens synspunkt om det bedrøvelige i, at dansk krigshistorisk forskning er langt bagefter tilsvarende forskning i udlandet. Jeg vil selv meget gerne fra mit udgangspunkt bidrage til, at der sker en ændring på dette felt, og jeg mener, at officerer, med deres professionelle kendskab til krigens gennemførelse og ikke mindst til de væbnede magtmidlers karakter og muligheder, vil kunne bidrage til i samarbejde med professionelle historiske forskere at kaste lys over krigshistoriske begivenheder. Men jeg vil på den anden side fastholde officerens legale ret til ved uddannelsen af nye generationer af officerer at anvende krigshistorisk materiale som et hjælpemiddel i den tværfaglige uddannelse, som officersuddannelsen udgør, uden derfor at skulle beskyldes for at være »outmoded«.

Svar til en lærer i krigshistorie

Af *Knud J.V. Jespersen*

Redaktionen har vist mig den venlighed at stille spalteplads til rådighed for et svar på oberstløjtnant K.V. Nielsens kommentar til min artikel. Jeg griber med glæde denne lejlighed til her at drøfte nogle spørgsmål, som oberstløjtnant Nielsen (KVN) og jeg tidligere har diskuteret under mere private former, bl.a. fordi det drejer sig om spørgsmål af interesse for militærhistorikere i almindelighed. Af samme grund vil jeg ikke her gå ind på detaljer, men udelukkende holde mig til det principielle i KVN's kommentar.

Indledningsvis vil jeg dog gerne udtrykke min glæde over den konstruktive tone i KVN's kritik. Det lover godt for lødigheden af den meningsudveksling mellem militærhistoriens forskellige udøvere, som vi begge anser for ønskelig og nødvendig. Med anledning i KVN's afsluttende bemærkninger er det mig dernæst magtpåliggende at understrege så stærkt som muligt, at jeg *ikke* ønsker at frakende officererne retten til at anvende krigshistorisk materiale i officersuddannelsen. Tværtimod forekommer det mig at være en soleklar pligt – og hensigten med min artikel var derfor også ved hjælp af et konkret krigshistorisk eksempel at understrege betydningen af, at det anvendte materiale er så pålideligt som muligt, og at det anvendes med den fornødne kritik.

På dette punkt ser jeg således ingen uoverensstemmelse mellem KVN's synspunkter og mine. Men måske kunne dette give anledning til at konstatere, at KVN i størstedelen af sin kommentar i og for sig beskæftiger sig med noget andet end det, min artikel drejede sig om: Artiklen handlede om krigshistorisk *forskning* og præmisserne derfor, mens KVN's kommentar for hovedpartens vedkommende går på krigshistorie som undervisningsfag på Officersskolen. Derfor taler vi i nogen måde forbi hinanden, og jeg ønsker i denne forbindelse at præcisere, at en vurdering af officersuddannelsen og det krigshistoriske studiums rolle deri ligger uden for min faglige rækkevidde. Derfor har jeg heller ikke foretaget en sådan. Det er vel klart nok, at det krigshistoriske islæt i den bredspektrede, tværfaglige uddannelse, der gives på Officersskolen, nødvendigvis må blive relativt beskedent. Men heri ligger så blot en yderligere understregning af, hvor betydningsfuldt det er, at dette krigshistoriske stof baseres på det bedst mulige grundlag. Min artikel handler om tilvejebringelsen af dette grundlag.

I kommentaren kredser KVN omkring det principielle spørgsmål: formålet med krigshistoriske studier. Skal krigshistorien bidrage til at klarlægge mulige almengyldige principper for krigens førelse, principper, der også kan finde anvendelse i mulige fremtidige situationer? Eller skal den tilvejebringe en dokumenteret erkendelse af, hvorledes det fænomen, som KVN kalder »krigens væsen«, har ændret og udviklet sig over tid, bl.a. med henblik på en bestemmelse af, på hvilke punkter fortidens krige ligner/er forskellige fra nutidens? Spørgsmålet er m.a.o., om krigshistorie skal betragtes som en nomotetisk (lovskabende) videnskab eller som en idiografisk (individualiserende). Jeg mener naturligvis, at den som en integrerende del af den historiske videnskab er det sidste. På dette helt vitale punkt savner jeg en fuldt afklaret holdning hos KVN. Vel siger han i kommentaren, at den krigshistorie *undervisning* bl.a. har til formål »at skaffe sig indsigt i krigsførelsens udvikling«. Det peger i idiografisk retning. Men lidt længere fremme citerer han Michael Howard, der har fastslået det som militærvidenskabens opgave at »udskille det konstante fra det variable, at forklare hvad der har blivende værdi, og at bortkaste det flygtige, at fastslå visse blivende principper ...« – altså tydeligvis en lovskabende opgave. KVN fastslår udtrykkeligt, at dette også gælder krigshistorien.

KVN's behandling af slaget ved Lutter am Barenberg viser, at det er den sidste og ikke den førstnævnte opgave, han tillægger krigshistorien og den pædagogiske brug af den: de spørgsmål, han formulerer i denne forbindelse, er alle tre af helt almen karakter (initiativskrift, konsekvenser af at være i defensiven, førerens placering). De er ikke specielt karakteriserende for dette slag. Derfor kan jeg egentlig heller ikke se nogen tvingende grund til, at han søger helt tilbage til 1626 for at få svar på spørgsmål af denne art, når de utvivlsomt kunne besvares langt fyldigere i den bedre dokumenterede nyere krigshistorie. Når han alligevel gør det, må det formentlig hænge sammen med, at slaget efter hans opfattelse kan bruges til at bekræfte eksistensen af visse krigshistoriske »konstanter« (f.eks. om defensiv kamp og om førerens rette placering). Således anvendt bliver beskrivelsen af slaget derfor led i en erkendelsesproces, der tilstræber at udfinde eller bekræfte visse almene love. Det indgår i en nomotetisk erkendelsesproces. Man kunne også udtrykke det således, at det, KVN gør, er at han illustrerer nogle nutidige læresætninger med historisk materiale, hvilket meget vel kan forsvares i en pædagogisk sammenhæng; men fremgangsmåden øger dog ikke vor viden om 30-årskrigens krigskunst og næppe heller vor indsigt i krigskunstens udvikling. KVN gør selv dette overordentlig klart med bemærkningen om, at »denne problemstilling kan opstilles og forfølges uafhængigt af, hvilken af de to traditioners version man vælger at benytte som grundlag«. En af krigshistorikerens hovedopgaver er dog netop at bestemme det historiske forløb, der skjuler sig bag disse to fundamentalt

forskellige traditioner. Kun dette kan danne grundlag for krigshistorisk erkendelse.

Det er netop på dette punkt, min artikel kommer ind i billedet. Jeg har forsøgt at vise, at godtager man uden videre Hermann Voges' opfattelse af slaget ved Lutter am Barenberg, så bliver man egentlig ikke stort klogere på det 17. århundredes krigskunst. Derimod lærer man – måske ufrivilligt – en del om de herskende doktriner i Den store tyske Generalstab omkring år 1900. Dette bliver imidlertid først klart efter en analyse, der forudsætter en kritisk indsats fra »forbrugeren« af Voges' bog – for nu at blive i KVN's terminologi.

Føres den »nomotetiske« opfattelse af krigshistorien til sin yderste konsekvens, vil krigshistorisk forskning aldrig kunne bringe ny erkendelse af tidligere tiders krigskunst. Den vil være reduceret til en disciplin, hvis opgave det blot er at forsyne de til enhver tid gældende doktriner med historiske eksempler. En så ekstrem opfattelse skal jeg naturligvis ikke pådutte KVN, så meget mindre som hans formuleringer først og fremmest sigter mod den pædagogiske anvendelse. Konsekvensen er blot antydet for at understrege den helt åbenlyse fare, der ligger i at følge Michael Howard for langt på dette punkt.

På baggrund af det foregående må det være klart, at KVN's kritik af mine bemærkninger i artiklen (s. 28, 29) om »krigshistoriens lære« og »mangel på udvikling« delvis rammer ved siden af: min kommentar gik ikke på fagets mulige snæverhed, men derimod på, at der stadigvæk er en tilbøjelighed – som jeg finder dokumenteret i KVN's kommentar – til at dyrke disciplinen efter de naturvidenskabslignende normer, som daværende kaptajn B.P. Berthelsen med prisværdig klarhed beskrev år 1900. Sammenholdt med historievidenskabens udvikling må disse normer i dag anses for at være klart forældede.

Det skal derfor være mit håb, at krigs- og militærhistorikere, uanset fagligt udgangspunkt, vil lægge sig det første af de af KVN nævnte formål på sinde: »at skaffe sig indsigt i krigsførelsens udvikling, eller som det af nogle er udtrykt: »Krigens væsen««. I denne forbindelse er det måske værd at erindre om, at en af krigsteoriens store, Carl von Clausewitz nåede sine epokegørende teoretiske resultater ved at bruge sine krigshistoriske studier som et redskab til erkendelse af de nye elementer i Napoleons krigsførelse. Det er et fremragende eksempel på anvendelse af krigshistorisk erkendelse til det, den virkelig kan bruges til: udført som den idiografiske videnskab, den er, kan krigshistorien sætte vor nutidige situation i det nødvendige perspektiv og dermed give os et skærpet blik for nye elementer og udviklingstendenser, som ville være vanskelige at få øje på uden den krigshistoriske referenceramme. Netop derfor er det også så afgørende vigtigt, at vor krigshistorie etableres på de ægte præmisser, og kun på dem. Det er i korthed det, jeg i artiklen har søgt at illustrere med Lutter am Barenberg som eksempel.

En mangelfuld erkendelse af krigshistoriens idiografiske karakter er efter min opfattelse en af grundene til, at dansk krigshistorisk forskning – som KVN afslutningsvis fastslår – halter bagefter. Som KVN vil jeg fra mit udgangspunkt positivt søge at bidrage til en ændring på dette felt, en ændring, der bedst fremmes ved et nøje samarbejde mellem officerer og faghistorikere. Men dette samarbejde lykkes naturligvis kun, hvis vi gensidigt kender og respekterer hinandens udgangspunkt og forstår hinandens særlige egenart og fagsprog. Det forekommer mig, at KVN positivt har bidraget til dette med den kommentar, som jeg her har knyttet nogle bemærkninger til.

De følgende artikler i dette nummer er forfattet af medarbejdere ved Historisk Institut i Århus og andre, som har ønsket at bringe lektor, dr.phil. Gottlieb Japsen en hilsen i anledning af, at han den 1. november 1978 på grund af alder fratrådte sin stilling ved Historisk Institut.

National udvikling og borgerliggørelse.

Hovedlinier i Gottlieb Japsens forfatterskab

Af *Gerda Bonderup, Steen Busck, Jens Chr. Manniche, Erik Strange Petersen* og *Uffe Østergård*

Gottlieb Japsen har i en række større detailundersøgelser og i artikler og foredrag udviklet en sammenhængende opfattelse af den nationale udvikling i Sønderjylland, som på afgørende punkter adskiller sig fra tidligere forskning i emnet, og som i flere henseender kaster nyt lys over fænomenet national udvikling overhovedet. Den følgende artikel gennemgår hans større afhandlinger med det formål at fremdrage hovedtrækkene i denne opfattelse og indkredse, hvori det nye består, og på hvilke punkter Japsens arbejde peger ud over Sønderjyllands historie i snævrere forstand.

Artiklen er vedføjet en så vidt muligt fuldstændig bibliografi over Gottlieb Japsens produktion samt et foredrag, hvori Japsen selv har fremlagt centrale begreber og hovedsynspunkter fra sit arbejde med den nationale udviklings historie.

Sigtet og syntesen

Ud fra en overfladisk betragtning kan Gottlieb Japsens videnskabelige produktion synes meget lokalhistorisk bestemt. Og rigtigt er det, at han i sine arbejder næsten udelukkende har beskæftiget sig med et bestemt, geografisk afgrænset områdes historie, nemlig Nordslesvig. Det er imidlertid væsentligt at holde for øje, at denne beskæftigelse har sigtet videre end det rent lokalhistoriske.

Det væsentligste moment i Japsens arbejder med sønderjysk historie har været centreret omkring betingelserne for den danske nationale bevægelses fremvækst og udvikling i Sønderjylland. Men det er vigtigt, at interessefeltet har rakt længere end blot denne bevægelses historie som sådan. Ikke blot har han villet se den som udtryk for mere generelle økonomiske, sociale og politiske tendenser i samfundsudviklingen, men i det hele taget i lyset af nationalismens betydning og udvikling i det 19. (og 20.) århundrede. Begrebet nationalisme er således det egentlige nøglebegreb i Japsens produktion.

Dette kan illustreres på forskellig vis. I et oplæg til en øvelse over Sønderjylland 1848–1914, hvor Japsen argumenterer for emnets relevans, peger han som det ene punkt på, at Sønderjylland »som diplomatisk problem belyser... et vigtigt udsnit af Europas udenrigspolitiske historie i den periode, der er præget af Tysklands fremvækst til en stormagt«. Og dernæst:

»Sønderjylland er et af de områder, hvor man med størst udbytte kan studere en typisk europæisk nationalbevægelse, herunder modsætningen mellem dansk og tysk, det vigtigere spørgsmål om erobrerstatens indstilling til den indfødte befolkning, nationalismens forhold til åndelige, sociale, økonomiske etc. faktorer, de politiske grupperingers holdning til dette konkrete nationale spørgsmål osv. Det skulle på grund af Sønderjyllands begrænsede udstrækning og relativt store bekendthedskvalitet for deltagerne blive muligt at trænge dybere ind i problemet nationalisme end det er almindeligt i andre dele af Europa, hvor de nationale bevægelser i det 19. århundrede fik central betydning for udviklingen«.[1]

I sin universitetsundervisning har Japsen taget sig for at belyse aspekter af europæiske nationale bevægelser i det 19. århundrede også uden for hertugdømmerne som f.eks. i øvelser over Habsburg-monarkiet og over Irland i det 19. århundrede. Denne bredere og teoretisk bevidste angrebsvinkel udmøntes i et explicit krav til, hvordan undersøgelser af nationale bevægelser skal gribes an: I en anmeldelse af H. Fangel: Haderslev Bys Historie 1800–1945, I (1975) skriver han således:

»Det er ikke blot et spørgsmål om at udnytte kilderne, men endnu mere om at have teoretisk indsigt i liberalismen og nationalismen. En sådan indsigt fremtræder ikke i Fangels bog, der gøres ikke rede for de faktorer, der førte til de nationale bevægelsers opståen, for disse bevægelsers karakteristiske træk eller for den betydning, de har haft for den historiske udvikling«.[2]

I citatet kædes liberalisme og nationalisme sammen. Hermed berøres et andet centralt moment i Japsens arbejde med de sønderjyske nationalitetsproblemer. For ham er nationalisme uløselig forbundet med det borgerlige samfunds fremvækst. »Nationalisme havde altid en borgerlig, liberalistisk sjæl« hedder det,[3] eller »borgerliggørelse og national bevægelse er to sider af samme sag«.[4] Dannelsen af nationale enhedsstater opfatter han som væsentlige mål for det 19. århundredes borgerlige revolutioner.[5]

1. Institutavis, Hist.Inst. Århus Universitet, 31.1.1977
2. Sønderjyske Årbøger 1976, s. 192-95 (Sjy.Årb.)
3. Sjy. Årb. 1973, s. 63
4. Ibid., s. 65
5. G. Japsen: Europæiske revolutioner, duplikeret

den feudale økonomi, således at de kan udvikle sig »på lige fod med byernes borgere«.[15] I videre forstand betyder dette udviklingen frem mod et agrarkapitalistisk, markedsproducerende landbrug, med gårdejere som et kapitalistisk (små)borgerskab med en borgerlig liberalistisk bevidsthed.

I det følgende vil Japsens tre større bøger om det dansksprogede skolevæsen indtil 1814 (disputatsen fra 1968), om Åbenrå 1800–1850 (fra 1961) og om de nordslesvigske sparekasser (fra 1970) blive mere indgående behandlet. De beskæftiger sig alle med væsentlige aspekter af denne syntese, som er skitseret ovenfor. Dette er også begrundelsen for at tage dem i en emnemæssigt kronologisk rækkefølge, i stedet for i den rækkefølge, hvori de udkom.

Det dansksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814 (1968)

Bøndernes borgerliggørelse før 1814

Et væsentligt punkt i Japsens disputats er en klarlæggelse af de indledende stadier på første etape af gårdmandsstandens vej henimod fuld borgerlig eksistens. Den spredte og sporadiske borgerliggørelse af bønderne i Nordslesvig var formentlig allerede begyndt i slutningen af det 16. århundrede.[16]

Japsen ser fremkomsten af bondeskoler, dvs. skoler oprettet af bønderne på eget initiativ og for egen bekostning, som et led i denne proces og ønsker at beskrive deres udvikling.

Efter reformationen søgte myndighederne, dvs. først og fremmest kirken at bibringe også landbefolkningen den rette kristne tro ved hjælp af katekismusundervisning. Denne foregik enten fra prædikestolen, eller gudstjenesten eller i de ganske få skoler, der fandtes. Bondeskolernes oprettelse må betragtes som et alternativ til kirkens spredte forsøg. Bønderne var p.g.a. feudalismens svaghed i store dele af Nordslesvig relativ frie og selvstændige, og landbefolkningen levede ikke alene af landbrug, men også af forskellige borgerlige erhverv som kniplingsfremstilling, skibsfart, handel og håndværk. »Med inddragelsen af denne borgerlige økonomi fulgte (allerede omkring 1600) et behov for skoler, der var i stand til at give børnene (drengene) de nødvendige verdslige kundskaber, herunder regning og ikke mindst tysk, der jo var øvrighedens og handelens sprog. Denne opfattelse bekræftes af, at skoleforholdene i hovedtrækkene udviklede sig ens overalt, hvor bønderne var frie, uanset om det drejede sig om rige eller fattige egne, medens skolerne var langt bagefter i godsdistrikter, hvor bønderne var livegne«.[17]

15. Ibid., s. 65
16. Ibid., s. 65
17. Japsens referat i Magisterbladet nr. 4, 1969

Disputatsens hovedvægt er lagt på en detaljeret empirisk gennemgang af de forskellige nordslesvigske bondeskolers materielle forhold, deres funktioner og udvikling, samt deres relation til de af myndighederne efterhånden etablerede sogne- og degneskoler frem til 1760, hvor (også) skolereformtiden begynder.

I perioden op til reformtiden havde prisstigningen på landbrugsprodukterne forbedret bøndernes sociale og økonomiske kår. En forbedring af skolebygningerne og lærernes indtægter fik ingen konsekvenser for undervisningen. Samtidig blev landsbyfællesskabets opløsning nu mere gennemført. Disse omvæltninger betød iflg. Japsen, at bønderne indtog en »ny holdning til religion, moral, oplysning«, (s. 212), og dette medførte en »ny indstilling til det statssamfund man var medlem af. Mens øvrigheden indtil da havde været en fjendtlig og i bedste fald en fremmed magt i bøndernes liv, begyndte nu en langsom opvågnen til danskhed og statsborgerskab...« Efterhånden som den nye holdning til kirke og stat satte sit præg på bønderne, blev skolerne mere kirkelige og danske«, (s. 216). Denne daniseringsproces blev på den anden side også hjulpet på gled af, »at den danske patriotiske stemning, der så kraftigt gjorde sig gældende hos embedsmændene og i de nordslesvigske købstæders borgerskab, også forplantede sig til lærerne og tonegivende lag af landbefolkningen...« (s. 391).

Under vurderingen af Japsens disputats vil vi tage følgende problemer op til diskussion:

1. Japsens begrebsapparat,
2. »den vågnende nationalisme« omkring 1800 og
3. landsbyfællesskabet og bondeskolerne.

Japsens begrebsapparat kan ved første øjekast synes noget problematisk. I sin diskussion af disputatsen anker Troels Fink således over, at »ordene »borgerlig« og »borgerskab« her (er) ilde anbragt«. Han mener ikke, at der findes en definition på »borgerlig økonomi« og »borgerlig idéverden«.[18]

Vi mener ikke, at begreberne er ilde anbragt, men kunne på den anden side have ønsket en klarere redegørelse for begrebernes indhold. Når man f.eks. læser Japsens teser og årsagsforklaringer omkring bondeskolernes oprettelse, lyder de plausible nok, idet begrebet »borgerlig« anvendes helt korrekt: i forbindelse med borgerlige erhverv, dvs. erhverv som normalt varetages af byens borgerskab og i tilknytning hertil overtagelsen af den borgerlige idéverdens normer.

18. Sjy. Årb. 1969, s. 233. Troels Finks anmeldelse s. 69-88; øvrige større anmeldelser: Skovgaard Petersen i Historisk Tidsskrift 12. R.bd. 5 (1971), s. 197, T. Dahlerup i Information 24. febr. 1969

På ganske tilsvarende måde har begreber som »danskhed«, »daniseringsproces« og »nationalisme« hos Japsen et helt konkret indhold, og det kan lede til forståelsesmæssige problemer. Ordene skal ikke opfattes med en senere tids mere emotionelle betydning. Japsen bruger f.eks. nogle steder begrebet »danisering« i forbindelse med en ren og skær konstatering af en overgang fra tysk til dansk lærebogsmateriale. Først sammen med sin syntese i »Betragtninger...« klarlægger Japsen helt denne nationale terminologi. Også i sit foredrag fra 1971 om »Statspatriotisme...« (se dette) gør Japsen rede for disse begreber.

Dermed er også det næste problem berørt, nemlig:

Den »vågnende nationalisme« omkring 1800

Det er lykkedes Japsen i sin disputats på overbevisende måde at vise, at bøndernes borgerliggørelse var godt i gang allerede noget før 1800. Denne borgerliggørelse medførte en først spirende og senere mere konstant statspatriotisme.

Japsen mener at se to faser af bøndernes borgerliggørelse før 1800 manifesteret i anvendelsen af det tyske sprog i skolerne. Bondeskolerne blev dannet for at imødekomme bøndernes nye behov i forbindelse med pengeøkonomien og de borgerlige erhvervs fremtrængen på landet. Der var brug for verdslig undervisning med hovedvægt på læsning, regning og tysk og »ved midten af det 18. århundrede nærmede undervisningen sig det tvesprogede, et tegn på, at den først og fremmest søgte at orientere børnene i den tyske omverden«.[19]

Mindre overbevisende fremtræder argumentet, at en ny fase af borgerliggørelse (nu også inkluderende en »åndelig omvæltning« af bønderne) skulle være årsag til, at øvrighedens skolereform uden protester kunne indføres i Nordslesvig efter 1760. Det forekommer os, at denne smertefrie overgang til dansk skolesprog skyldes langt simplere forhold: Tilgodeså reformerne ikke netop de materielle skoleforhold, som Japsen har beskrevet for tiden inden 1760. Det har vel heller ikke kunnet støde bønderne for brystet, at nogle af foregangsmændene – med generalsuperintendent Adler i spidsen – med held fik det hos bønderne oftest upopulære lærebogsmateriale forbudt og efterhånden erstattet af dansk materiale. Samtidig blev tysk jo oprettet som fag. At denne »danisering« af undervisningen naturligvis kunne skabe en god grobund for en senere danskpatriotisk stemning, er en anden side af sagen.

Landsbyfællesskab og bondeskoler

Japsen ser ophævelsen af landsbyfællesskabet som et centralt aspekt af bøndernes borgerliggørelse.

19. se note 17

Om den del af borgerliggørelsen, der gav sig udslag i fremkomsten af bondeskoler, siger Japsen således, at skolerne »på landet opstod og udviklede sig i takt med det gamle, selvtilstrækkelige landsbysamfunds opløsning. Pengeøkonomiens, handelens, håndværkets, statsmagtens (og statssprogets) stadig større betydning, fremkomsten af trykte bøger og blade, de subjektivistiske kirkeretningers indtrængen, alt dette virkede sammen og nedbrød i løbet af de godt 150 år fra 1600 til 1760 den ældre tids fællesliv i landsbyerne: dyrkningsfællesskabet, folketroen og de skikke, der var udsprunget af begge. I denne nye tid kunne livet ikke leves uden skoleundervisning, (s. 198).

Om borgerliggørelsen i slutningen af det 18. århundrede hedder det f.eks. i den tyske sammenfatning:

»Der zweite Teil (af bogen) beginnt mit einer kurzen Darstellung der Umwälzung der bäuerlichen Lebensbedingungen, die sich in den 1760'ern og 1770'ern in Nordschleswig vollzog, und deren markantester Zug die Aufhebung der Dorfgemeinschaft war. Die Umwälzung bewirkte, dass die Bauern eine neue Haltung zu Religion, Moral und Aufklärung einnahmen. Die Erlebnisreligion bekam zum erstenmal die Möglichkeit, im Volke Fuss zu fassen, und in einem Teil der Landbevölkerung begann ein langsames Erwachen zum Staatsbürgertum und zum Dänentum. Die Schulen wurden daher christlicher und dänischer, und die Staatsmacht bekam die Möglichkeit, das äussere Schulwesen zu reformieren«, (s. 429).

Japsens fremstilling af sammenhængen mellem landsbyfællesskabets ophævelse og bondeskolernes fremkomst er blevet imødegået af Troels Fink, der mener, at »bondeskolerne i deres idé *svarede* til det gamle landsbyfællesskabs væsen, idet de første bondeskoler blev oprettet, da landsbyfællesskabet stod i fuldt flor. *Bondeskolerne viste imidlertid deres utilstrækkelighed efterhånden som landsbysamfundet gik i opløsning*«.[20]

Problemet synes vanskeligt at løse, da hverken de første bondeskoler eller de første udskiftninger i de pågældende områder kan tidsfæstes nøjere.[21]

Hvorom alting er, en sammenhæng mellem bøndernes borgerliggørelse og oprettelsen af bondeskolerne synes klar, da Japsen har kunnet påvise, at bondeskolerne opstod der, hvor handel og håndværk og andre ikke-agrare erhvervspåvirkninger har været mest fremtrædende.

Tilbage står imidlertid spørgsmålet om, i hvor høj grad landsbyfællesskabet overhovedet forsvandt, i og med at dyrkningsfællesskabet ophørte. Der var stadig mange faktorer, der kunne vedligeholde et fællesskab: naboskabet i det daglige, også manifesteret i fester, kirker, kroen og bylaget, som i amputeret form blev ved med at fungere.

---

20. Sjy. Årb. 1969, s. 75, Finks fremhævelser
21. s. 9, 27f og Fink, Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, Kbh., 1941 s. 74f, 105f

Også efter udskiftningen havde man i landsbyen et fællesskab, som nok skulle kunne træffe en afgørelse om f.eks. oprettelsen af en bondeskole, lige såvel som man senere kunne oprette sparekasser, friskoler, andelsselskaber.

Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850 (1961)

Udviklingen i bybefolkningen

I det overblik over den nationale udvikling i Nordslesvig, som Japsen indtil nu mest har skitseret i foredragsform, er et af hovedtemaerne »bøndernes borgerliggørelse«. I hans dyberegående undersøgelser er dette fænomens udvikling gennem størstedelen af det 19. århundrede kun punktvis behandlet. Bogen om skolevæsenet slutter i 1814, og »Sparekassebogen« behandler i hovedsagen »borgerliggørelsen« fra 1880'erne og frem. I den mellemliggende periode er det den nationale udvikling i byerne, der har beskæftiget ham. Her kan den nationale udvikling ikke kædes sammen med nogen »borgerliggørelse« i Japsens forstand, for borgerne var jo pr. definition allerede borgerlige. Hvad det drejer sig om er da den borgerlige ideologis egen udvikling fra det ene stadium til det andet, fra statspatriotisme til liberalisme og nationalisme.

Bønderne gennemløb iflg. Japsen – sagt lidt forenklet – den samme udvikling, men i et langsommere tempo. De skulle først »borgerliggøres«, dernæst blive statspatrioter fra slutningen af det 18. århundrede, for endelig at blive liberalister og nationalister i anden halvdel af det 19. århundrede. Trods denne tidsforskydning er det bøndernes økonomiske og politiske udvikling, der er hovedsagen i Japsens syntese. Byernes befolkning var tidligere på færde m.h.t. den nationale udvikling, men det var bønderne, der i kraft af deres antal og økonomiske betydning blev det afgørende befolkningselement. Navnlig i anden halvdel af det 19. århundrede, da den økonomiske vækst kom landbruget til gode i en helt anden målestok end erhvervene i de noget stillestående slesvigske byer, som jo lå i udkanten af det tyske industrisamfund.

Ikke desto mindre var det byernes befolkning, Japsen først koncentrerede sig om, og det var der god mening i, for så vidt som han her finder arnestedet for den nationale udvikling, der senere bredte sig til landbefolkningen. Bogen *»Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850«* er Japsens første, udgivet 1961. Trods den snævre lokale afgrænsning er den den mest syntesebevidste af hans tre bøger. Sammenkædningen af detailundersøgelser og overblik er markant. På næsten alle væsentlige punkter fremlægger Japsen her sin opfattelse af den nationale udvikling i første halvdel af det 19. århundrede.

Bogens sigte og baggrund

Sigtet er negativt, skriver han selv. Han ønsker at gøre op med »den romantiske opfattelse, der har behersket næsten hele den danske litteratur om den nationale udvikling i Sønderjylland: at det i årene omkring 1840 var den danske folkeånd, der vaktes til bevidsthed hos Nordslesvigs befolkning« (s. 259). Han sigter bl.a. til det klassiske hovedværk, P. Lauridsens »Da Sønderjylland vågnede«. For Japsen vågnede Sønderjylland aldeles ikke, i hvert fald ikke i Lauridsens betydning. I videre forstand gælder opgøret den version af Sønderjyllands historie, som har præget folkeskolen, højskolen osv. i størsteparten af dette århundrede. Det gælder endvidere »den nyere variant af folkeåndsteorien, hvorefter nationalbevidstheden skabes ved en sammensmeltning af »åndskultur« og gammel »almuekultur««. (s. 260). Japsen sigter vel bl.a. til Troels Finks »Rids af Sønderjyllands historie« fra 1946.[22] Men Japsen er ikke den, der foretager et frontalangreb på traditionen. Han er ikke sprunget frem med en ny syntese, men har begrænset sig til lokalundersøgelsen. Nok så beskedent anfører han, at »det ud fra det åbenråske materiale er umuligt at slutte til almengyldigheden af den konstaterede udvikling«, (s. 260). Og dog lades man ikke i tvivl om hans ærinde og hans tro på rækkevidden af sine resultater.

Hvad er det da, Japsen sætter i stedet for »folkeåndsteorien«? »Bogen er en bog om klassekamp, udkæmpet på det nationale område«, skrev Poul Kürstein i Sønderjyske Årbøger 1962.[23] Det er meget sagt, men noget er der om det. Japsen er ikke tilfreds med »åndshistoriske« forandringer. Han ser ikke den ene kultur udvikle sig af den anden i et isoleret kulturhistorisk forløb, men søger den materielle baggrund for de kulturelle og politiske fænomener. I disputatsen var det skolen, der måtte holde for, her den nationale udvikling, ikke blot i de ledende personligheders hoveder, men i folkets brede lag.

Eftersom hele den nordslesvigske befolkning er et uoverkommeligt emne for en enkelt mand, begrænser han sig til et lokalt område og går i dybden med det. Japsen har valgt sin hjemby og slår dermed to fluer med et smæk. Hans lokalhistoriske interesse for Åbenrå er kørt i stramme tøjler under det videnskabelige hovedsigte, men skinner dog tydeligt igennem.

Marxistiske termer som »basis« og »overbygning« falder én ind under læsningen, men Japsen bruger dem ikke selv. Han taler om »økonomiske« og »sociale« forhold. Betegnelserne fra den marxistiske klasseteori »borgerskab«, »småborgerskab« og »arbejderklasse« er fundamentale i hans fremstilling, men de skurrer ikke meget i borgerlige øren, fordi de hænger sammen med

22. Saml. Troels Fink: Rids af Sønderjyllands historie, Schultz 1946, s. 125
23. Sjy. Årb. 1962, s. 194

kildematerialet. De var gængse betegnelser for byernes befolkning i det 19. århundrede, ligesom de var det i tidens historieskrivning, den borgerlige såvel som den socialistiske. Borgerskabet var en klart afgrænset del af befolkningen, nemlig dem der drev borgerlig næring eller havde fast ejendom, og man skelnede mellem storborgerskab og småborgerskab. Der er ikke tale om teoretiske, økonomiske kategorier, men om tidens egne. Det er nok muligt, at Japsen har haft et teoretisk apparatur i baglommen, men han beholder det dér.

Bogen ligger før den teoretisk prægede, marxistiske historieskrivning her i landet. Man sætter den uvilkårligt i forbindelse med den materialistiske grundholdning, som med store indbyrdes forskelle bredte sig i historieverdenen i mellemkrigstiden, med navne som Arup, Albert Olsen, folkene omkring Institut for Historie og Samfundsøkonomi osv. Den holdt sig efter anden verdenskrig og dukkede op på nye områder, f.eks. kirkehistorien. Lindhardts forsøg på at opridse den økonomiske og sociale baggrund for de religiøse bevægelser er beslægtet med Japsens syn på de nationale bevægelser i samme tidsrum, alle forskelle ufortalt.[24] Mange af disse historikere var stærkt syntesebevidste og fortabte sig ikke i detailundersøgelser, som det i øvrigt blev almindeligt i efterkrigstiden. Og mange havde et udtalt politisk engagement som udgangspunkt for arbejdet, i reglen vendt mod den nationalliberale arv i historieskrivningen, et engagement, som blev stadig mere ualmindeligt under den afideologisering og relativisme, som i overensstemmelse med de generelle tendenser i samfundet satte sit præg på efterkrigstidens yngre historikere.

Men kun hos ganske få, måske ingen, var enagementet og det teoretiske udgangspunkt så klart socialistisk som hos Japsen. Også dette engagement er stramt tøjret i denne bog, men skinner dog igennem. Under beretningen om de åbenråske værftsarbejderes demonstrationer i 1840'rne aner man det socialistiske hjerte bag Japsens tilknappede vest.

Historieskrivningen om Sønderjylland har af gode grunde haft et stærkere og mere vedholdende politisk og nationalt præg end rigshistorien. Japsen har fra starten været skeptisk over for denne tradition. I sit første arbejde koncentrerede han sig om »basis«, nemlig »Åbenrå bys økonomiske historie 1850–1864«, hvoraf første del udkom i Sønderjyske Årbøger 1935, anden del

24. At Japsen har fulgt kirkehistorikernes arbejde med interesse ses bl.a. af hans anmeldelse af A. Pontoppidan Thyssens bog »Vækkelser, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815–1850« i Fortid og Nutid (Bd. 27, hæfte 3, 1978, s. 459ff). Med al respekt for Pontoppidan Thyssens grundige forskning bebrejder Japsen ham, at han har overtaget »folkeåndteorien«. Japsens sympati for Lindhardts »sociologiske« tilgang til de religiøse bevægelser i modsætning til Pontoppidan Thyssens mere idealistiske syn er klar. At der på den anden side er store forskelle mellem Lindhardts og Japsens historiesyn fremgår bl.a. af Lindhardts beretning om sit forfatterskab i samme nummer af Fortid og Nutid (s. 431-39)

sammesteds 1943. Han begrundede sit valg af emne med, at Slesvigs økonomiske historie næsten ikke havde været genstand for historiske undersøgelser, og skrev dernæst:

»Lige som vore dages mange »bevægelser« med deres højtflyvende planer og deres stærkt skiftende antal af tilhængere er aldeles uforståelige uden kendskab til efterkrigstidens økonomiske historie, således må en fremstilling af den udvikling, der førte til den slesvigske befolknings spaltning i to nationale lejre, bygge på kendskab til tidens økonomiske forhold«.[25]

Men undersøgelsen førte ikke til nogen sammenkædning af de relativt stabile økonomiske forhold i perioden 1850–64 og det samme tidsrums ret voldsomme politiske begivenheder. Som den ærlige mand, han er, måtte Japsen afslutningsvis erkende:

»... materialet fra Åbenrå tyder på, at den enkelte egns særlige økonomiske forhold kun er af underordnet betydning for den nationale udvikling«.[26]

Men han gav ikke op. I næste omgang begyndte han i »overbygningen«, satte fokus på den nationale udvikling selv og nøjedes med korte rids af den økonomiske og sociale baggrund herfor. Vi skal se lidt nærmere på bogens indhold.

Bogens indhold

Hovedtesen er den, at nationalfølelsen og den nationale spaltning ikke slog afgørende igennem i Åbenrås brede befolkning før 1848. Derimod nok i overklassen af skibsredere, kaptajner, værftsejere, købmænd og embedsmænd samt i intelligensen, dvs. lærere, læger, advokater o.l. Men selv her ikke før begyndelsen af 1840'rne. Nationalfølelsen eller nationalismen var et fænomen, som kom ind udefra, fra de borgerlige revolutioners Europa. Nationalismen og nationalstaten havde som liberalismen sin oprindelse i borgerskabet. Fra 1834 var den tyske nationalstat begyndt at tage form på det økonomiske område gennem oprettelsen af et tysk fællesmarked, »Zollverein«, med Preussen som centrum. I Slesvig og Holsten veg borgerskabet imidlertid længe tilbage for nationalismen af frygt for en fremtidig opdeling, som ville spalte områdets befolkning midt igennem. Det slesvig-holstenske parti var derfor endnu i 1830'rne ikke hverken tysk eller dansk nationalistisk, kun liberalistisk. Derved, og ikke ved noget nationalt fortegn, stod det i modsætning til småborgerskabet og bønderne. I 1841 hed det i urmager Fischers danske ugeblad i Åbenrå, at

25. Sjy. Årb. 1935, s. 1
26. Sjy. Årb. 1943, s. 202

den franske revolution kun havde ført til, »at magten nu er hos pengearistokratiet, som forhen hos fødselsaristokratiet«, (s. 220).

Fischer, der af Japsen anses for småborgerskabets talerør på dette punkt, var antiliberalist ud fra en klar klassemæssig betragtning. En lignende holdning fandtes hos bønderne. Statens og kongens magt skulle der ikke rokkes ved. Man interesserede sig ikke for politik, sagde Fischer. I 1844 skrev han:

»Vore borgere og bønder, folkets sande kerne, passer frem for alt deres dont; de betragter de politiske bevægelser for størstedelen som noget, der ikke har synderlig betydning for dem, for et skuespil, der opføres af personer, som ikke har andet at bestille«, (s. 221).

På dette tidspunkt var imidlertid den nationale modsætning begyndt at træde frem. Det slesvigholstenske parti trak under indtryk af udviklingen i Tyskland i tysk national retning, samtidig med at det vandt stadig bredere tilslutning i Åbenrås overklasse. Baggrunden herfor var de økonomiske forbindelser til Hamborg. Efter Københavns økonomiske svækkelse under Napoleonskrigene havde Åbenrås storborgerskab så at sige vendt sig mod syd. Japsen dokumenterer dette skifte og følger udviklingen perioden igennem.

Mod storborgerskabets voksende nationalisme reagerede småborgerskabet kun trægt. Dets eneste klare dansk-nationale røst var Frederik Fischers ugeblad, og selv Fischer var ingenlunde nationalist i den moderne forstand med forestillingerne om »folket«, »folkeånden«, »modersmålet« osv. Hele dette kompleks, som de danske nationalliberale og siden grundtvigianerne i mangt og meget overtog fra den tyske romantik. Fischers nationalfølelse bundede lige som hans antiliberalisme i den gamle statspatriotisme, der før 1840 havde været den fremherskende politiske holdning, også i borgerskabet.

Statspatriotismen er et nøglebegreb i Japsens fremstilling. Han gør selv nøjere rede for det andetsteds i denne samling. Her kun en kort præsentation. Det var, som ordet siger, en patriotisme, der gjaldt staten, ikke blot kongen og ikke hele nationen eller folket og dets sprog og kultur. I tidligere tider havde borgere og bønder set hen til kongen som et værn mod »fødselsaristokratiet«. Under enevælden, navnlig den senere, såkaldte oplyste enevælde, som i den danske helstat kom til fuld udfoldelse i reformperioden fra 1780'erne, var kongetroskaben blevet udbygget til en patriotisme, som gjaldt staten og dens institutioner, for Åbenrå-borgernes vedkommende navnlig flåden. Kongetroskaben indgik stadig, men nu kun som en del af et større kompleks.

Med den danske stats økonomiske og politiske svækkelse efter 1814 og de sydvendte handelsforbindelser svækkedes også statspatriotismen i borgerskabet. Det gik langsomt, men i opgangsårene efter 1830 vandt borgerskabet

større selvtillid, og liberalismen bredte sig, manifesteret i det slesvigholstenske parti. Liberalismen var en trussel mod staten og dens rolle som beskytter af småborgere, bønder og underklasse. Nu mod »pengearistokratiet«, som Fischer kaldte det.

Den danske stat var ikke nogen nationalstat, heller ikke efter at Norge faldt fra i 1814. Den omfattede også Holsten og de tysk og frisisktalende dele af Slesvig. Og det så man i Slesvig så lidt som andre steder noget påfaldende i. At forskellige sprog- og kulturgrupper hørte under den samme stat var reglen i Europa snarere end undtagelsen. Sproget spillede ingen rolle ud over, at man fandt det praktisk, at øvrigheden talte og skrev et sprog, som folk forstod. Den danske stat blev hyldet lige så godt på tysk som på dansk.

Statspatriotismen var oprindelig et borgerligt fænomen. Men da borgerskabet ikke længere behøvede den stærke statsmagt som et værn mod »fødselsaristokratiet« og som beskytter af de økonomiske interesser, trådte liberalismen og nationalismen ind i billedet. Nationalismen stod ikke overalt i modsætning til statspatriotismen, men i det »multinationale« Slesvig kom den til det. Hvis statsgrænserne skulle følge sproggrænserne, ville området blive delt. Heri lå det slesvigholstenske borgerskabs dilemma, og heri lå en alvorlig trussel mod den danske helstat, som måtte falde enhver statspatriot for brystet.

Således kunne antiliberalismen kædes sammen med modsætningen til den tyske nationalisme. Denne sammenkædning finder Japsen hos Frederik Fischer, der hermed var i stand til at beholde den gamle statspatriotiske holdning intakt under en stadig mere udtalt dansk nationalfølelse, som historieskrivningen alene har hæftet sig ved.

I analysen af Fischers artikler når Japsen sit ypperste i et nuanceret og samtidig klart og troværdigt billede af de komplekse holdninger, som eftertiden har forenklet så groft. Styrken i denne analyse ligger i klassebetragtningen, i at Fischer ses som talerør for småborgerskabet. Og dog ikke entydigt som klasserepræsentant. Snarere som en intellektuel, der søgte at trække sine lidet bevidste og meget passive klassefæller ind i en politisk offentlighed, som stort set var dem fremmed.

I forholdet til borgerskabet og dets slesvigholstenske tendenser ligger Japsens sympati tydeligvis på småborgerskabets side. Man fornemmer en vis folkelighed eller populisme, som det hedder nutildags, i hans holdning til disse nymodens teoretiske revolutionære, som også de danske nationalliberale tilhørte. Hvis man kan tale om helte hos Japsen, er det imidlertid ikke småborgerskabet, men værftsarbejderne.

»Værftsarbejderne var enten faglærte skibstømrere eller daglejere fra byen og til dels fra Løjt. Skibsbyggeriet var ikke bundet til laugene, og de fleste af værftsarbejderne

blev antaget for en dag ad gangen. Der fandtes hermed forudsætninger for, at der mellem værftsarbejderne og byens dominerende lag kunne opstå et klassebestemt modsætningsforhold af en ganske anden skarphed end det småborgerlige surmuleri, der kendtes fra laugsmestrenes og -svendenes milieu«, (s. 60).

Og videre:

»Forgæves ventede Fischer år for år på kraftige livstegn fra de »kujonagtige borgere«. Den danske nationalfølelse kom først til udbrud i et ganske andet, indtil da overset lag af byens befolkning: skibstømrerne, søfolkene, håndværkssvendene, hos hvem den småborgerlige forsagthed ikke gjorde sig gældende, samtidig med, at dels social opposition, dels forbundethed med den dansksindede landbefolkning og gamle patriotiske sømandstraditioner afgav en ypperlig grobund for dansk nationalfølelse«, (s. 228).

Det drejer sig om den første danske demonstration mod det slesvigholstenske borgerskab. Den fandt sted 1845 og var organiseret af arbejdere.

Her har vi altså arbejderklassen som avantgarde i den nationale kamp, foran småborgere og bønder. Tanken ledes uværgerligt hen på den danske arbejderklasses rolle i kampen mod tyskerne under 2. verdenskrig og på den folkefrontspolitik, som da og siden var en hovedlinie i det danske kommunistpartis politik. Her som der finder vi en vis populisme og en tvetydig holdning til det nationale.

For hvad mener Japsen egentlig om dette småborgerskab og denne småborgeridyl, som han skildrer så kærligt i sit indledende panorama over Åbenrå by og omegn, og hvad mener han om nationalfølelsen? Den er ham usympatisk, for så vidt den til sidst førte til en spaltning af Slesvigs land og befolkning, som måske kunne have været undgået.[27] Og han peger andetsteds på, at nationalismen og nationalstaten er forbigående historiske fænomener.[28] Alligevel er den folkelige nationale kamp ham sympatisk, både dengang og nu, hvor det moderne fællesmarked truer nationalstatens fortsatte eksistens.[29] Sympatien er ikke svær at få øje på. Den gennemsyrer hele skildringen.

Bogens teori og metode

Japsen er elev af den erslevske skole, og det i ordets bedste forstand. Hans omgang med kildematerialet er grundig og sober, og han fortaber sig ikke i det. Det store og meget forskelligartede materiale og de vidt forskellige metodiske

27. G. Japsen: Danske og tyske historikeres syn på Sønderjylland i helstatstiden, Dansk Udsyn 1966, s. 138
28. Jfr. Japsens afsluttende bemærkning i Dansk Udsyn 1966, s. 148
29. Jfr. den afsluttende bemærkning i Japsens foredrag »Statspatriotisme og nationalfølelse i Sønderjylland før 1848«, trykt i denne samling

tilgange til emnet, spændende fra statistiske opregninger på grundlag af folketællinger og borgerprotokoller til indholdsanalysen af Fischers artikler, er stramt indordnet under hovedsigtet. Fremstillingen er bygget op efter en enkel disposition med den økonomiske udvikling først og den politiske sidst, gentaget for hvert tidsafsnit. Den fremstår som en forbilledlig kombination af detailrigdom og overskuelighed.

Japsens fundament og eneste autoritet er tilsyneladende kildematerialet. Hans bog bærer mindelser om den arupske opfattelse, at fejer man bordet rent og lægger kilderne foran sig, vokser den sande sammenhæng op deraf, til stor skade for alle ideologer blandt historieskriverne. Men sandheden er jo – med Japsen som med Arup – at de medbringer en stor ballast af begreber og viden, af politiske og teoretiske forestillinger, til kildematerialet. Der ligger et bredt litteraturstudium og en gennemtænkning af det 19. århundredes centrale begreber bag. En del af disse begreber, »statspatriotisme«, »nationalfølelse« m.fl., er lagt frem på bordet og gennemarbejdet i forhold til kildematerialet. Men kun en del. Andre er det ikke.

Vi har nævnt klassebegreberne »borgerskab«, »småborgerskab« og »arbejderklasse« og sidst Japsens vurdering af disse klassers forhold til hinanden. Det er medbragt gods, ligesom nationalromantikernes »folkeåndsteori« var det. Japsen går ikke selv fri af den tilbageføring af en senere tids tankegods på fortiden, som han finder hos sine modstandere.

Klassebegreberne er for så vidt i orden, som afgrænsningen er klar. Den fremgår af borgerprotokollerne og folketællingerne selv. Begreberne er uden videre operationaliserbare, eller rettere: operationaliseringsproblemet opstår aldrig. Men i den marxistiske begrebsverden, som Japsen står i gæld til under den videre anvendelse af begreberne, er »borgerskabet« ikke afgrænset efter borgerprotokollens kriterier. Dér er den en kompliceret økonomisk og politisk kategori. Bag alle materialets nuancer er Japsens begreber om klasserne og deres indbyrdes relationer måske såre enkle. Og derfor nemme at kritisere fra traditionelt videnskabeligt hold, jfr. Troels Finks skepsis i anden sammenhæng over for Japsens anvendelse af termerne »borgerlig« og »borgerskab«.[30]

Forbindelsen mellem bevidsthedsfænomener som nationalfølelse, statspatriotisme m.v. og de økonomiske forhold er fyldigt og på mange måder overbevisende skildret, men ser man nærmere til, er forklaringssammenhængen ret simpel. Det er i hovedsagen handelsforbindelserne, der undersøges, ikke de øvrige grundlæggende økonomiske forandringer, som i disse år fandt sted i store dele af Europa og på mange punkter ændrede folks tilværelse afgørende, også i dagligdagen. Det sker der dog ikke så meget ved her, fordi netop de

30. Jfr. s. 85

nationale problemer er og var så snævert forbundet med handelssamkvemmet, og fordi udviklingen i Åbenrå i tiden før 1850 trods alt fortsat har været stabil i sammenligning med de større byer.

Den relativt simple struktur i forklaringen hænger desuden sammen med, at Japsen vier så stor en del af sine kræfter til beskrivelsen af tilstande og forløb. Og til fortællingen. Han er en veloplagt og glimrende fortæller. Hør blot denne passus om slesvigholstenernes optræden i Åbenrå i 1848:

»Åbenråernes harme over friskarefolkene skyldtes også, at de uden noget militært formål fyldte Åbenrås gader med drabelige barrikader. I nærheden af rådhuset rejste de et sandt mesterværk i 20 fods højde og med to rækker skydeskår. ... Den frikorpsmand, der med stolthed har beskrevet barrikaderne, beretter også om en anden tidsfordriv, som ikke kan have begejstret borgerne i Åbenrå: »Næsten daglig kom meldingen »Danskerne rykker frem«; med sang og hurraråb drog vi så ud af byen i retning af Haderslev, men vendte altid tilbage med uforrettet sag, fordi meldingerne var falske««, (s. 242).

I den konkrete beskrivelse afhandles imidlertid mange steder politiske og teoretiske problemer lige så godt som eller bedre, end man kunne have gjort det med alenlange teoretiske diskussioner og overvejelser. I hvor høj grad Japsen har været igennem sådanne, og i hvor høj grad der er tale om en forståelse af mere »intuitiv« karakter, er svært at se af fremstillingen.

Japsen og traditionen

Under alle omstændigheder var bogen banebrydende. Den er det tungeste angreb, der hidtil har været ført mod den gængse version af Sønderjyllands nationale historie i det 19. århundrede, og for os at se den bedste introduktion til emnet, som findes for øjeblikket.

Det kan undre, at den sønderjyske historikertradition ikke reagerede stærkere på Japsens opgør, end tilfældet var. Førende historikere som Vilhelm la Cour og Troels Fink har tilsyneladende ikke fundet anledning til at svare ham. Den omtale af bogen, man finder i de nærmest følgende år, er stort set positiv.[31] Man accepterer den ud fra den pluralisme, som er blevet gængs i efterkrigstiden, og uskadeliggør opgøret med bemærkninger som denne:

»Japsen er sikkert kommet det virkelige hændelsesforløb nærmere end Lauridsen, men det vigtige er vel, at Japsen ser det fra et helt andet hjørne end denne. Således må enhver tid tage forløberens opfattelse op til nyt gennemsyn«.[32]

31. Bogen er omtalt af P. Kürstein i Sønderjyske Årbøger 1962, s. 194-96, H.P. Clausen i Jyske Samlinger Ny rk. nr. 6, s. 69ff, H.V. Gregersen i Sønderjysk Månedskrift 1966, s. 381 og Holger Hjelholt i Historisk Tidsskrift 12. rk. nr. 1, 1963
32. Kürstein i Sjy. Årb. 1962, s. 196

Således kan Japsen nu i 1970'erne med rette betegne sin opfattelse som »vor tids opfattelse«, og det ganske uden kamp.[33] Det er ikke ham, der har flyttet sig, men traditionen. Afideologiseringen og den økonomiske betragtningsmåde har fået overtaget over den gamle idealisme. Nu hvor den nationale kamp er blevet historie, og hvor den gamle nationalt bevidste historieskrivning er blevet til neutral »grænseforskning« i det moderne europæiske fællesskabs ånd. Mon ikke Japsen føler sig lidt utilpas ved accepten? I så fald bærer han selv en del af skylden. Hans bog er selv et stykke afideologisering uden tydelige markeringer af de politiske standpunkter, der dog er dens kærne.

De nordslesvigske sparekassers historie (1970)

Bønderne på vej mod »fuld borgerlig eksistens«

Med »De nordslesvigske sparekassers historie« realiserede Japsen en bundet opgave, stillet af Sparekassen for Aabenraa By og Amt i anledning af dennes 150 års jubilæum.[34] Bogen er en fremstilling af sparekassernes almene historie i landsdelen og rummer Japsens hidtil eneste, større behandling af bøndernes stilling i det 19. århundrede. Den nationale problematik indtager en væsentlig plads i bogen, men den er ikke – og kan som følge af opgavens bundne karakter heller ikke være – den centrale problemstilling, som er at beskrive og forklare sparekassernes opståen og udvikling i deres samfundsmæssige betingethed.

Det er altså i højere grad den økonomiske end den nationale udvikling, som Japsen forfølger, og modsat Åbenråbogen gøres der ingen eksplicitte forsøg på at udvikle og forklare sammenhængen mellem det økonomiske og det nationale. Men det er evident, at hans arbejde med sparekasserne er en væsentlig forudsætning for den hovedtese, han i 1973 fremlagde i sine »Betragtninger«: »at den danske bevægelse i Nordslesvig i hovedsagen udvikler sig på grundlag af landbrugets gradvise overgang til den borgerlige økonomi«.[35] Til forståelse af Japsens begreb om »bøndernes borgerliggørelse« er bogen central.

---

33. Jfr. Japsens bidrag til denne samling om »Statspatriotisme og nationalfølelse i Sønderjylland før 1848«
34. Samarbejdet mellem Japsen og Sparekassen blev formidlet af Historisk Samfund for Sønderjylland, som også udgav bogen i 1970. Det første afsnit – frem til 1864 – forelå ved sparekassens jubilæum i 1968. Bogen er anmeldt af H.P. Clausen i Historie, ny rk. X, 1972, s. 172-74, af Sv.Aa. Hansen i Scandinavian Economic History Review, 18, 1970, s. 198f, af P. Groth Bruun i Sjy. Årb. 1970, s. 201-02 og af Ove Hornby i Historisk Tidsskrift, 13. rk. IV, 1977, s. 320-22.
35. Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig. Sjy. Årb. 1973, s. 75

Bogen er inddelt i 4 hovedafsnit. Det første fører udviklingen frem til 1864, det andet til 1890'erne, det tredie til 1. Verdenskrig, og det fjerde dækker perioden 1914–70. Sidstnævnte afsnit er kun på nogle og tredive sider og bygger altovervejende på sekundært materiale. Det fremtræder nærmest som et bredt rids af Sønderjyllands økonomiske historie efter Genforeningen og skal ikke behandles nærmere i denne sammenhæng. De første 3 afsnit er derimod på knap 100 sider hver og bygger på omfattende studier i trykt og utrykt kildemateriale. Hvad tidligere behandlinger af Nordslesvigs økonomiske historie angår, har Japsen – bortset fra en række traditionelle festskrifter – ikke haft meget at bygge på. Og i virkeligheden må sparekassebogen fremhæves som et også i bredere forstand grundlæggende bidrag til landsdelens økonomiske udvikling i denne periode.

Bogen skal i øvrigt ikke refereres, men tre hovedlinjer, som Japsen følger konsekvent gennem hele perioden (1818–1914) skal kort trækkes op, nemlig sparekassernes socialfilantropiske målsætning og virksomhed, sparekassernes rolle i det nordslesvigske samfunds »borgerliggørelse« og sparekasserne og den nationalpolitiske udvikling.

Sparekassernes socialfilantropiske målsætning og virksomhed

Bogen starter med en fremragende analyse af de ældste sparekassers påståede og reelle ideologiske målsætning. Baggrunden for deres fremkomst var den hastige nedbrydning af de feudale samfundsstrukturer, der fandt sted igennem det 18. århundrede. En udvikling, der karakteriseredes af øget velstand og kulturel blomstring – og af opkomsten af et proletariat.

»Da de bånd, der havde hæmmet menneskenes frie udfoldelse i det feudale samfund, blev sønderrevet, forsvandt også den beskyttelse, der på mangfoldige måder var blevet de fattige til del i den kreds, de tilhørte. Den patriarkalske omsorg for de undergivne, der havde været en selvfølgelig pligt, ophørte. Fra nu af måtte hjælpen organiseres udefra«, (s. 13).

Hertugdømmernes ældste sparekasser oprettedes på initiativ af filantropiske selskaber. Formålet var at vække sparsommelighedssansen hos de fattige og få dem til at gennemføre en art selvforsikring. Men den ideologiske baggrund for denne målsætning havde afgørende ændret karakter mellem 1790'erne, da hertugdømmernes ældste kasse i Kiel blev oprettet, og 1820, da sparekasserne vandt indpas i de nordslesvigske byer. Japsen skildrer skiftet til en rendyrket malthusiansk samfundsopfattelse således:

»Oplysningstidens tro på borgerdyd, den opfattelse, at de fattige var ulykkeligt stillede medborgere, som det var de velhavendes pligt at række en hjælpende hånd, blev i

reaktionsårene efter Napoleonskrigene afløst af en snæversindet, hård og bitter ånd. Den mangeårige kamp mod den franske revolution og dens ideer havde i de toneangivende kredse overalt i Europa fremkaldt den indstilling, at de fattige var farlige, potentielle fjender, som det gjaldt om at holde i ave, hvis formerelse måtte reduceres mest muligt, og som man helst skulle søge at indprente den for de velhavende nyttige overbevisning, at de selv var skyld i deres elendighed«, (s. 23).

Gennem sparekasserne ville man (dvs. byernes borgere, oftest med præsten i spidsen), stoppe de fattiges og uformuendes utilstedelige overforbrug af brændevin og kaffe, ja sågar af mad. De herved sparede beløb kunne sikre dem imod at falde fattigkassen til byrde i alderdommen eller ved andre nødstilfælde, hvilket ville være både Vorherre og det skatteydende borgerskab velbehageligt. Det var et rendyrket selvhjælpsprincip udfra devisen »enhver er sin egen lykkes smed«, man tilsigtede, og med det helt kontante og åbenbare motiv at eliminere eller reducere kommunens udgifter til fattighjælp.

Fra første færd i 1820'rne var det således først og fremmest spareskillingerne fra fattigfolk så som tyende, daglejere, svende, lærlinge og søfolk, man var interesseret i at modtage. Der opereredes derfor med meget små indskud og loft over kontostørrelsen, men da det meget hurtigt viste sig, at de store forventninger langt fra holdt stik, skiftede sparekasserne reelt karakter og blev i stedet for borger- og (især) småborgerskabets pengeinstitutter. De tilknyttede lånekasser, som oprindeligt var tiltænkt akutte nødsituationer blandt småkårsfolk, blev finansieringskilder for byernes håndværk og handel – samt i stor udstrækning for kommunerne. Formelt bevarede sparekasserne deres sociale målsætning til langt ind i anden halvdel af århundredet, men reelt var det kun den ret beskedne kasse i Haderslev, der praktiserede den over et langt åremål. Socialfilantropien ytrede sig ellers kun gennem nogle stort set meget beskedne donationer af overskuddene. I mange tilfælde ydedes der slet intet til egentlige sociale formål, mens der derimod afsattes betydelige midler til finansiering af kommunale opgaver. Disse donationer kom således ikke de fattige, men tværtimod de velhavende, skatteyderne, til gode.

Sparekassernes rolle i det nordslesvigske samfunds »borgerliggørelse«

Sparekassernes afhængighed af og indvirkning på Nordslesvigs økonomiske udvikling er det bestandigt tilbagevendende tema i bogen. Der lå en klar liberalistisk ideologi bag etableringen af de ældste sparekasser i købstæderne, og selv om de ikke umiddelbart blev oprettet som pengeinstitutter for borgerskabet, udviklede de sig hurtigt til at blive det. Det er Japsens opfattelse, at de som sådanne fik meget stor betydning for byernes mellemstand, hvis lånebehov de i stor udstrækning kunne dække.

Tilsvarende ser Japsen oprettelsen og udviklingen af de mange sognesparekasser frem til slutningen af århundredet i lyset af de enkelte lokaliteters konjunkturelle og erhvervsstrukturelle udvikling. Han påviser et tydeligt samspil mellem landbrugets modernisering og kapitalisering og sparekassernes oprettelse. Her finder han sit begreb om »bøndernes borgerliggørelse« udmøntet i praksis. Gradvis integreredes flere og flere egne af Nordslesvig i landsdelens kapitalistiske udvikling, og i takt hermed skabte bønderne sig med landbosparekasserne og de landøkonomiske foreninger de økonomiske redskaber, de havde brug for. Væsentlig i denne sammenhæng er Japsens påvisning af det tætte personsammenfald i sparekassernes og landboforeningernes ledelse.

Endelig sætter han sparekassernes relative tilbagegang fra århundredets slutning i forbindelse med den forcerede og accelererende, økonomiske udvikling, som overhalede de mindre kassers formåen, ikke mindst på grund af de tidligere så dynamiske, men nu satte og velbjergede lederes konservative horisont.

»De nordslesvigske sparekassers historie« er naturligvis ret detaljeret i sin fremstilling af de enkelte kassers stiftelse og udvikling, men det lykkedes virkelig Japsen (bedre end i skole-disputatsen) at fastholde det samlede perspektiv, bl.a. ved kun at bruge de rent lokale detaljer, så som specielle organisatoriske og personelle forhold, til at eksemplificere mere generelle tendenser. Derimod gør han meget ud af de enkelte lokaliteters specielle befolknings- og erhvervsstrukturelle forhold og opnår derved det nuancerede overblik, der gør, at han kan give en tilfredsstillende materialistisk forklaring på udviklingen.

Et eksempel på det frugtbare ved Japsens materialistisk-historiske tilgangsvinkel er hans påvisning af og forklaring på den overraskende beskedne indvirkning, de slesvigske krige udøvede på sparekasserne.

Sparekasserne og den nationalpolitiske udvikling

Som nævnt er det ikke årsagerne til Nordslesvigs nationale udvikling, som er Japsens ærinde med sparekasseundersøgelsen, men derimod forfølger han konsekvent gennem hele bogen spor af en eventuel nationalpolitisk målsætning omkring sparekassernes oprettelse og drift. Han kan fremdrage adskillige eksempler på en sådan, bl.a. i tiden omkring den første slesvigske krig, da flertallet i bysparekassernes ledelse også tilhørte det slesvigholstensk sindede borgerskab. Det bemærkelsesværdige er imidlertid påvisningen af, at den nationale problematik først fra midten af 1890'erne kom til at præge sparekassernes daglige virksomhed i større udstrækning.[36] Først da opstod der blandt de

36. Japsens veldokumenterede konklusion om det ringe nationalpolitiske engagement før midten af 90'erne bryder med den tidligere rådende opfattelse. Således lægger Mads Iversen

dansk-nationale en bredere forståelse for den nationale kamps økonomiske side, og dette skete først efter, at tyskerne i adskillige år havde betjent sig af økonomiske midler i kampen om jorden.

Forklaringen på denne sene erkendelse kan findes i den borgerlige liberalismes almindeligt anerkendte tillid til det frie, uindskrænkede erhvervsliv og dets evne til at løse alt på den bedste vis. På dette område var der altså ingen grund til indgreb, hverken for de danske eller de tyske nationalliberale, der på skift dominerede udviklingen i midten af århundredet. Først en halv snes år før århundredskiftet kom omslaget, og da skete det ikke på lokalt tysk initiativ, men på foranledning af ambitiøse preussiske embedsmænd, der fandt forestillingen om en selvgroende germanisering i deres altovervejende danske distrikter udsigtsløs eller alt for langsom. Derfor havde de »brug for staten til at underminere modstandernes positioner ved at udvide den nationale kamp med en økonomisk front«, (s. 142). Om denne opfattelse, der i midten af 1880'erne havde vundet stærkt fodfæste i tyske politiske kredse, og som i 1866 havde ført til den første økonomiske særlovgivning til fordel for tyskheden i Preussens polske provinser, fortsætter Japsen:

»Forudsætningen for den nye politiske sejr var liberalismens nederlag. Denne samfundsopfattelse, hvis tanker om det økonomiske livs uafhængighed af staten længe var blevet betragtet som naturlove, veg nu langsomt pladsen for overbevisningen om, at staten havde både ret og pligt til at gribe ind i økonomiske og sociale forhold«, (s. 142).

Den nye statslige kurs tvang i løbet af 90'erne de dansksindede ud i en bevidst og koordineret økonomisk nationalitetskamp, som stadig skærpedes frem til 1. Verdenskrig. Denne kamp er den dominerende linje i bogens tredie afsnit, som herved får en vis politisk slagside i forhold til de første afsnits mere konsekvente fokusering på de basale økonomiske forhold. Disse glemmes dog ingenlunde, og der er grund til specielt at fremhæve den pionérindsats, Japsen har ydet ved skildringen af de offentlige sparekassers etablering og virksomhed – økonomisk såvel som nationalt.

Meget af det, som ovenfor er fremdraget om Japsens behandling af den nationale udvikling i Åbenrå, er – hvad der ikke kan overraske – også karakteristisk for hans sparekasseundersøgelse.

Det gælder hans sikre og systematiske brug af et stort og alsidigt kildemateriale og hans evne til at formidle sine resultater, så hverken de lokale nuancer og forskelle eller det samlede overblik går tabt.

---

i Sønderjyllands Historie V opkomsten af den økonomiske nationalitetskamp betydeligt tidligere.

Bogen er utvivlsomt skrevet ud fra en grundlæggende materialistisk historieopfattelse, der først leder efter de basale økonomiske sammenhænge og betingelser, og som derefter vurderer de politiske og kulturelle faktorers betydning i udviklingsforløbet. En økonomisk, men langt fra økonomistisk, historieopfattelse, som indrømmer overbygningen en væsentlig rolle i forklaringen af et historisk udviklingsforløb – som f.eks. den dansk-nationale bevidsthed, efter (men først da) den er slået afgørende igennem i befolkningen.

Som i Åbenrå-bogen fremlægger Japsen ikke noget nærmere præciseret teoriapparat, og i praksis er det de samme enkle klassebegreber, han anvender. Japsen ser sparekassevæsenets fremvækst i Nordslesvig i lyset af – og som eksponent for – den borgerlige økonomis gradvise fremvækst i Nordslesvig. Genstanden for hans undersøgelse er sparekasserne, og da disse først og fremmest var (små-)borgerskabets økonomiske redskaber, bliver det altovervejende denne klasse, han følger, specielt den borgerliggjorte bondestand der vokser frem under etableringen af et moderne, markedsproducerende og kapitalkrævende landbrug.

I denne skildring har Japsen sin store force i sit detaljerede indblik i de betydelige lokale forskelle, der gjorde sig gældende, mens derimod de sociale forskelle, både blandt bønderne indbyrdes og i deres forhold til arbejderklassen på landet, sjældent træder tydeligt frem. Her havde et mere differentieret syn på landbefolkningen været ønskeligt, for selv om det utvivlsomt er korrekt, at de sociale modsætninger i Nordslesvig efter 1864 reduceredes meget, blandt andet som en følge af den store udvandring af vestslesvigske småkårsfolk, så har det dog næppe ført til den rene sociale harmoni.

Dette vil Japsen da givetvis heller ikke hævde, men klassemodsætningen mellem proletariatet og borgerskabet står svagt i bogen – vel fordi den kun sjældent afspejles i det benyttede materiale. Det er faktisk kun ved hans behandling af de ældste købstadssparekasser, at hans klare sympati for arbejderklassen kommer til direkte udtryk.

Japsen har ikke i »De nordslesvigske sparekassers historie« haft mulighed for specielt at diskutere nationalismens afhængighed af den materielle udvikling. Han viser, hvordan den nordslesvigske bondestands »borgerliggørelse« udviklede sig for afgørende at slå igennem i 1880'erne, og hvordan dens altovervejende flertal da manifesterede et grundfæstet dansk-nationalt sindelag. Men hvordan og hvorfor dette var slået igennem, tager han først op i »Betragtninger«, hvis sidste halvdel er helliget dette spørgsmål.[37]

Japsens forklaring er på en gang enkel og uhyre kompleks. Det basale er, at gårdmandsklassens fulde borgerliggørelse først da var slået igennem, og at

37. Den direkte argumentation gives s. 70-75 i Sjy. Årb. 1973

denne klasses i forvejen dominerende stilling i Nordslesvig var blevet yderligere styrket efter 1864. Med borgerliggørelsen fulgte en økonomisk og politisk selvstændighedsfølelse, der førte til en omfattende selvorganisering. Det preussiske bureaukratis overgreb mod hævdvundne og nye rettigheder, herunder de begyndende indgreb mod de økonomiske kræfters frie spil øgede modviljen i den selvbevidste nordslesvigske bondestand og gjorde samtidig den folkelige og demokratiske udvikling blandt klassefællerne i Danmark dobbelt tiltrækkende.

Videre skal Japsen ikke refereres. Såvel hans grundlæggende materialistisk-historiske hypotese som hans empirisk funderede, nuancerede årsagsforklaring forekommer overbevisende.

Konklusion

Den opfattelse af den nationale udvikling i Nordslesvig og dens klassemæssige baggrund, som i sine hovedtræk lå klar i Japsens første bog fra 1961, har han fastholdt siden. Blot er den blevet udbygget, først og fremmest med det centrale begreb om bøndernes borgerliggørelse. Skønt hans to senere bøger, navnlig disputatsen om skolerne, er mere detailprægede end den første, har hans interesse for syntesen og dens teoretiske problemer været voksende. Det viser hans senere artikler og foredrag og den undervisning, han har udbudt gennem årene på Århus Universitet. Vi håber hermed at have anskueliggjort sammenhængen mellem de forskellige dele af Japsens produktion.

Hans hovedtese er den, at nationalfølelsen og nationalstatens udvikling var en følge af samfundets borgerliggørelse. Den nationale udvikling var snævert forbundet med borgerskabets voksende betydning og magt. Denne tese har han arbejdet med i næsten alt, hvad han har skrevet. Den har så at sige været hans røde tråd.

Vi kan indvende mod hans begreber om »borgerliggørelse« og »borgerskab«, at de er for simple. Man får det indtryk, at borgerskabet altid var det samme. I den tidlige borgerlige såvel som i megen socialistisk historieskrivning ses Europas nyere historie som det middelalderlige borgerskabs vej til herredømmet, først i alliance med fyrstemagten, siden uden de statslige »krykker«. For os at se går der ikke en lige linie fra feudaltidens borgerskab til det moderne kapitalistiske. Feudaltidens købmænd og håndværkere udgjorde en stand i samfundet, en velafgrænset juridisk og politisk enhed, hvis økonomiske grundlag var den simple vareproduktion og den dermed forbundne handelskapitalisme, ikke kapitalisme i dette ords egentlige forstand. Borgerskabets økonomiske virksomhed lå som en enklave i feudalsamfundet, båret oppe af fyrstemagtens juridiske og militære støtte. Dets interesser stod i modsætning

til de ikke-borgerlige befolkningsgruppers, dvs. feudalherrernes og enkelte steder bøndernes forsøg på at gøre indfald på den borgerlige nærings område.

I det 19. århundrede faldt de feudale skranker i både det danske og det tyske område. Et nyt borgerskab dukkede op, mens det gamle bukkede under. I Danmark og store dele af Tyskland var det ikke byernes borgere, men jordejerne, der udgjorde den økonomiske fortrop i det nye borgerskab, som forøgede sin kapital på grundlag af lønarbejde, ikke på grundlag af handel.

Mod slutningen af det 19. århundrede kom gårdmandsstanden i Danmark til at stå som den førende kapitalfraktion. I Nordslesvig spillede den en lignende rolle. Men der er stor forskel på det indhold, der kan lægges i begrebet »borgerliggørelse« på dette tidspunkt, og det, man kan hæfte på bønderne i Haderslev Østeramt i det 17. og 18. århundrede. Der er kapitalismen til forskel. Japsens begreb rummer ikke, eller kun antydningsvis, denne forskel. I det 16. århundrede var bønderne ifølge ham borgerlige, for så vidt og så langt som de bevægede sig ind på den borgerlige nærings område. Men hvori bestod borgerliggørelsen i slutningen af det 19. århundrede? I hvert fald ikke i, at de drev borgerlig næring, for da havde de netop definitivt specialiseret sig i landbrugsproduktion. Man kan da anlægge det kriterium, som også Japsen et enkelt sted antyder, at de havde bevæget sig fra en i hovedsagen selvforsynende økonomi til en gennemført vareproduktion. Men heller ikke dette er tilfredsstillende, for borgerlig økonomi eller kapitalisme er ikke alt, hvad der har med vareproduktion, penge og handel at gøre. Det er den vareøkonomi, hvis grundlag er lønarbejdet.

Af vagheden i de økonomiske begreber følger vagheden i hans billede af klassestrukturen. Også det bliver for enkelt. Dette efterlader visse »huller« i Japsens syntese. Man kan nævne andre. F.eks. er den tysk-nationale bevægelse ikke særlig tydeligt fremme i billedet. Men hovedindholdet bliver dog, at den syntese, Japsen næsten helt alene har opstillet og underbygget med grundige punktundersøgelser, er den version af Sønderjyllands nationale udvikling, der i hovedtrækkene vil blive stående, efter at den nationalt bevidste historieskrivning er døet hen, og Sønderjyllands historie er reduceret til lokalhistorie, ligesom Danmarkshistorien måske bliver det ad åre.

Den altovervejende del af Japsens produktion er udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, og reaktionen på hans store afhandlinger har stort set været velvillig og anerkendende. Men anerkendelsen er først og fremmest blevet hans empiriske grundforskning til del. Velviljen har ytret sig i en pluralistisk interesse for det frugtbare i hans metodiske tilgangsvinkel, en åbenhed, som næppe kunne tænkes en generation tidligere.

Den sønderjyske historikertradition var ikke upåvirket af de mere materialistiske tendenser, som Arup og andre stod for i mellemkrigstiden. Men det er

Japsen, der i sit konsekvente opgør med den idealistiske tradition har opstillet et klart materialistisk alternativ.

Og dog er det ikke alene som nybygger i den sønderjyske historie, han har indlagt sig fortjeneste. I så fald stod og faldt hans arbejder jo med interessen for denne specielle landsdel. Det er korrekt, når han henviser til Sønderjylland som »et af de områder, hvor man med størst udbytte kan studere en typisk europæisk nationalbevægelse«. Med sin materialistiske og i grunden stærkt politisk engagerede tilgang til dette bredere emne, er han en af de få, som har fastholdt det gode i den gamle materialistiske og socialistiske historieskrivning gennem den kolde krig og »afideologiseringen«.

Der er sket meget i 1970'erne. Mange programerklæringer og megen teori med materialistisk og socialistisk fortegn har set dagens lys. Japsen har ikke været upåvirket heraf. Han har forholdt sig velvilligt til de nye bestræbelser og har selv bearbejdet sine teoretiske overvejelser. Men han har fastholdt sit krav om det grundige empiriske arbejde. Efterhånden som de teoretiske bestræbelser stiller lignende krav til sig selv, er det, at Japsen træder ind i billedet som en af de få læremestre i den danske tradition. Derfor er hans arbejde så interessant, og derfor er det af betydning, at et langt otium giver ham tid til at udvikle arbejdet videre både i detaljen og i syntesen.

Bibliografi over Gottlieb Japsens arbejder

Aabenraa Bys Økonomiske Historie 1850–64. I. (Sønderjyske Aarbøger 1935, s. 1-88).
Aabenraa Bys Økonomiske Historie 1850–64. II. (Sønderjyske Aarbøger 1943, s. 149-202).
Martsdagene 1848 i Aabenraa. (Sønderjyske Årbøger 1960, s. 171-211).
Den nationale udvikling i Åbenrå 1800–1850. (Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 23. Åbenrå 1961, 274 s.).
Nyt lys over de slesvigske byers forfatningspetitioner 1816–17. (Sønderjyske Årbøger 1964, s. 310-26).
Danske og tyske historikeres syn på Sønderjyllands historie i helstatstiden. Et radioforedrag. (Dansk Udsyn, 44, 1964, s. 137-148).
Anmeldelse af Trap Danmark (5. udg.), Haderslev Amt (1965). (Sønderjyske Årbøger 1966, s. 275-78).
Anmeldelse af Hermann Clausen: Der Aufbau der Demokratie in der Stadt Schleswig nach zwei Weltkriegen. Erinnerungen (1966). (Sønderjyske Årbøger 1967, s. 287-89).
De nordslesvigske sparekasser indtil 1864. Sparekassen for Aabenraa By og Amt: Sparekassen Sønderjylland, Åbenrå. For Sparekassens garanter m.fl. 1968, 92 s. (Indgår i De nordslesvigske sparekassers historie, 1970).
Det danksprogede skolevæsen i Sønderjylland indtil 1814. (Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 40, 1968. 448 s. (Disputats)).

Anmeldelse af Trap Danmark, Tønder Amt (1966) og Åbenrå-Sønderborg Amt (1967). (Sønderjyske Årbøger 1968, s. 214-15).
Anmeldelse af Årbog for Skolehistorie 1967 og 1968. (Sønderjyske Årbøger 1968, s. 219).
Referat af »Det dansksprogede skolevæsen...« (Magisterbladet, 1969, nr. 4 (20.2.), s. 60).
Bønderskoler og Øvrighedsskoler. (Diskussion med Troels Fink om »Det dansksprogede skolevæsen...«). (Sønderjyske Årbøger 1969, s. 228-234).
Anmeldelse af Johs. Jensen: Sønderjysk Mejeriforening gennem 75 år. (1968). (Sønderjyske Årbøger 1969, s. 245-46).
De nordslesvigske sparekassers historie. (Skrifter udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland nr. 41, Åbenrå 1970, 346 s.).
Anmeldelse af Olav Christensen: Haderslev Bys Spare- og Lånekasse med billeder til Haderslev bys historie 1819–1969 (1969). (Sønderjyske Årbøger 1970, s. 230-31).
Anmeldelse af Olav Christensen: Haderslev Handelsstandsforening 1814–1969. (1969). (Sønderjyske Årbøger 1970, s. 230-31).
Statspatriotisme og nationalfølelse i Sønderjylland før 1848 (1971). (Trykt i dette nr. af Historie).
Anmeldelse af L.S. Ravn (udg. Poul Kürstein): Lærerne under sprogreskripterne 1851–1864 (1971). (Sønderjyske Årbøger 1971, s. 263-65).
Anmeldelse af Gerd Callesen: Die Schleswig Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924 (1970). (Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 21, Jahrgang 1970). (Sønderjyske Årbøger 1971, s. 269-73).
Udviklingslinier i sønderjysk skolehistorie fra 1814 til Treårskrigen. (Årbog for Dansk Skolehistorie, 6, 1972, s. 55-72).
Revolutionen 1848 i Åbenrå. (Bygd, årg. 3, nr. 4, s. 22-24. 1972).
Debat om Tønder Seminarium før 1848. (Tøndringer samfundets årsskrift 1972, s. 10-26).
Anmeldelse af Renate Erhardt-Lucht: Die Ideen der Französischen Revolution in Schleswig-Holstein (1969). (Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Band 56). (Sønderjyske Årbøger 1972, s. 200-01).
Europæiske revolutioner i det 19. århundrede. 1789–1848–1871. (1973). (Duplikeret til brug for rusintroduktion).
Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig. (Sønderjyske Årbøger 1973, s. 63-75).
Anmeldelse af Jürgen Wetzel: Theodor Lehmann und die nationale Bewegung in Schleswig-Holstein 1856–62. (1971). (Sønderjyske Årbøger 1973, s. 217-18).
Anmeldelse af Olav Christensen: Toftlund og Omegns Sparekasse 1872–1972 med bidrag til Toftlund sogns historie 1864–1920. (1972). (Sønderjyske Årbøger 1973, s. 228-29).
Karl Clausen, Århus (Nekrolog). (Sprogforeningens Almanak 1974, s. 125-127).
Åbenrå Bys Historie, Bd. 3. 1864–1945. (Red. af Johan Hvidtfeldt og P. Kr. Iversen, s. 127-208. 1974). (Afsnittet: Mellem to Krige, 1920–1939, s. 127-208).
Anmeldelse af Just Rahbek: Dansk militærpolitik fra tronskiftet i 1839 til krigens udbrud i 1848. (Historie, X, 1974, s. 659-60).
Ein Versuch, eine unangenehme Vergangenheit zu tarnen. Überlebten die Ideale der Kaiserzeit bei den deutschen Bürgern in Apenrade in der Zeit zwischen den beiden Weltkriegen? (Diskussion med Gerd Callesen om Åbenrå bys historie, bd. 3). (Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, Heft 33, Jahrgang 1976, s. 47-52).
Politiske breve fra Thomas Ries. (Udg.). (Sønderjyske Årbøger 1976, s. 115-165).
Anmeldelse af H. Fangel: Haderslev Bys Historie. 1800–1945. I. (Sønderjyske Årbøger 1976, s. 192-195).
Tyskheden i Nordslesvig 1864–1914. (Humaniora 1974–76. Beretning fra Statens humanistiske Forskningsråd 1974–76. 1977, s. 132-34).
Briefe von Bendix Schow (Udg.). (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Band 102/103, 1977/78, s. 155-164).
Amtsforstanderinstitutionen i Nordslesvig. (Festskrift til Johan Hvidtfeldt. 1978. s. 189-207).

Anmeldelse af Anders Pontoppidan Thyssen: Vækkelse, kirkefornyelse og nationalitetskamp i Sønderjylland 1815–1850 (1977). (Fortid og Nutid, 1978, s. 459-461).
Dansk og tysk i Sønderjylland fra 1864 til vore dage, 1979. (Historiske kilder redigeret af Rudi Thomsen).
Desuden en række oversættelser fra russisk og tysk.

Statspatriotisme og nationalfølelse i Sønderjylland før 1848

Et foredrag af Gottlieb Japsen

Jeg vil i min forelæsning behandle et emne, der kun sjældent og ret overfladisk er blevet taget op af vore hjemlige historikere. Jeg begiver mig altså ud i temmelig ukendte historiske egne, og hvad jeg har at sige, vil på mange punkter være diskutabelt.

Størsteparten af den historiske litteratur, der blev skrevet i det 19. århundrede, byggede på den antagelse, at nationer var evige kategorier eller dog af en så overvældende betydning, at de samfund, der måtte have eksisteret forud for nationerne, lå uden for historikernes domæne på samme måde som stenøkser og heltesagn. I alle lande og perioder mente man tilsvarende at kunne konstatere en mere eller mindre udpræget nationalfølelse. Alle positive helte handlede ud fra nationale motiver. Grundtvig-tilhængeren Frederik Barfod, der udsendte en Danmarkshistorie i 1853, skrev f.eks. om Niels Ebbesen, som i 1340 af ukendte motiver dræbte den holstenske grev Gert i Randers: »Da var det, Danmarks ædleste Kæmpe rejste sig, den unge Nils Ebbesøn til Norringriis Hovedgaard, hvis Navn skal være helligt og ukrænkeligt, saa længe der slaar et dansk Hjærte«. Adelspersoner, der ikke passede ind i dette skema, folk som Korfits Ulfeldt eller Christian August af Augustenborg, kunne man derfor kun male i de mørkeste farver.

Historikerne af den romantiske skole og deres efterfølgere kunne imidlertid ikke undgå at lægge mærke til, at nationalfølelsen i lange tider ikke havde gjort sig gældende i folkets brede lag, især ikke i bondebefolkningen. Hvor der opstod nationale bevægelser, kom man derfor ind på at tale om national opvågnen. Det kendteste og bedste værk om den danske nationalbevægelses første tiår i Sønderjylland, perioden 1838–1848, kom derfor til at hedde »Da Sønderjylland vaagnede«. Nationen – eller dele af den – havde altså ligget i dvale, men nu, i det 19. århundrede, vågnede den op til nyt liv.

Dette romantiske historiesyn tjente til at underbygge grundlæggende politiske krav i det 19. århundrede. I Norge gjaldt det om at hævde, at den norske

løve kunne vågne i 1814, fordi norsk nationalitet havde overvintret hos odelbonden gennem danskertidens mørke århundreder. I Danmark mente de liberale, at adelsvælde og enevælde havde trælbundet nationen, og at den borgerlige frihedsrørelses sejr var forudsætningen for, at folkeånden igen kunne vågne op. Netop denne betragtning lå til grund for P. Lauridsens skildring i »Da Sønderjylland vaagnede«. Om den nordslesvigske befolkning i 1830 skriver han: »I en uforstyrret strøm var det gamle folkepræg blevet fornyet slægt efter slægt og bundede dybt i nationens fællesliv fra kong Valdemars dage«, men de hjemlige masser »hendøsede livet i smålighed og selvopgivelse under absolutismens vinger«, indtil en ny åndsmagt revolutionerede alle forhold.

P. Lauridsens værk begyndte at udkomme i 1909, og dette sene tidspunkt viser, hvor sejlivede de romantiske forestillinger var, og minder os om, at hele den ældre historiske produktion, der satte nationerne og de nationale bevægelser i centrum, er gennemsyret af en nu opgivet romantisk opfattelse og derfor må underkastes en gennemgribende revision. Det er et bidrag til denne nødvendige revision, jeg i det følgende skal fremlægge for Sønderjyllands vedkommende.

Uenigheden mellem vor tids opfattelse og det romantiske historiesyn gælder ikke i første række beskrivelsen af nationalfølelsen eller dateringen af dens frembrud, men spørgsmålet om, hvilken fællesskabsfølelse man kan konstatere i tiden før den nationale tankes opståen. Den ældre skole mente, at denne følelse i det væsentlige bestod i en naiv og barnlig royalisme, svarende til den dorskhed, hvori man mente, folket var nedsunket. Ser man imidlertid nøjere på den følelse, der i det 18. århundrede, før adelsvældens afskaffelse, knyttede landets indbyggere sammen, viser det sig, at der er tale om en udbredt og levende statspatriotisme, dvs. en fællesskabsfølelse, hvis genstand var den danske helstat, dens institutioner og symboler, herunder kongen, og ikke de sprogligt adskilte folkeslag, som nationalfølelsen hos os samlede sig om.

Statspatriotismen hørte hjemme i borgerskabet og de med dette forbundne embedsmænd og akademikere, og efterhånden som landbefolkningen blev inddraget i den borgerlige verden, blev statspatriotismen også udtryk for bondestandens holdning. Kun i aristokratiet, der i Hertugdømmerne var organiseret som et korps med middelalderlige privilegier, kunne man møde en bevidst afstandtagen fra denne indstilling til den danske helstat.

Det er desuden vigtigt at gøre sig klart, at fjendskab mellem de plattysk, dansk og frisisk talende folkeslag, der siden middelalderen havde beboet Sønderjylland, var ukendt, og at den strid mellem dansk og tysk, som efterhånden udviklede sig, ikke udsprang af modsætninger i folkedybet.

Studerer man den offentlige mening i Hertugdømmerne i årtierne før og efter 1800, støder man på talløse vidnesbyrd om denne statspatriotismes eksi-

stens. Ligesom andetsteds i monarkiet var kongen, København som landets hovedstad, Dannebrog og flåden genstand for enstemmig hyldest. Man var stolt over at tilhøre denne stat, fordi dens institutioner og love svarede til tidens krav – og her tænkte man på indfødsretten, trykkefriheden, bondefrigørelsen, arbejdet for folkeoplysning og lignende – og fordi dens regering sikrede erhvervslivet fred og fremgang.

Statspatriotismen gav sig bl.a. tilkende i mangfoldige velmente digte, f.eks. dette, skrevet af en præst i Sydslesvig i 1797:

O Dania! Was glüht bei deinem Namen
mir Wang und Busen durch?
Ha! es ist Dänenstoltz!
Es ist die Liebe zur dir,
mein Vaterland!

Ved Frederik den VI's indtog i Kiel i 1815 kunne man læse denne indskrift:

Gott segne Dänemark!
Blühend und stolz und stark
Strahle das Reich!

Patriotiske udbrud som disse blev ikke til på tilskyndelse fra regeringens side, og både i 1801 og under den langvarige krig med England fra 1807 kunne regeringen også i Hertugdømmerne støtte sig til en enstemmig, patriotisk offervilje, der viste sig i pengegaver til støtte for de sårede og deres efterladte, til bygning af kanonbåde, og i deltagelse i de mange frivillige korps, der blev oprettet.

Auf denn! mit kaltem Blut zum Streit,
und zeigt, dass ihr Dänen seid!

hed det i 1807 i ugebladet »Lyna« i Haderslev.

I 1812, efter 5 års krig og under stadig vanskeligere vilkår for staten, blev der af borgerne i Altona, nu en del af den tyske delstat Hamburg, stiftet en organisation til styrkelse af statspatriotismen i Hertugdømmerne: Schleswig-holsteinische patriotische Gesellschaft. Selskabets mål var bl.a. Vereinigung der Kräfte und Bestrebungen, sobald es Gemeingeist und Vaterland betrifft. Resultatet af selskabets virke ventedes at blive: udbredelse af det danske sprog, venskabelig tilknytning til og forbindelse med de øvrige beboere i det fælles fædreland, forøget troskab og hengivenhed over for kongen, en stadig

fastere tilknytning til og begejstring for staten samt højnelse af den gode tapre nationalånd. Det er karakteristisk for selskabets tendens, at det i 1817 opfordrede til udgivelse af en tysk oversættelse af Saxo Grammaticus og kaldte det »ein wichtiges literärisches Nationalunternehmen«. Selskabet udfoldede en omfattende virksomhed i tidens ånd og havde medlemmer overalt i Hertugdømmerne.

De statspatriotiske følelser beherskede også ganske Hertugdømmernes mest udbredte tidsskrift, »Schleswig-Holsteinische Provinzialberichte«, der, med en afbrydelse på 8 år, udkom fra 1787 til 1834, og som er en guldgrube til belysning af Hertugdømmernes forhold, skrevet i oplysningstidens ånd. Tidsskriftet virkede for udbredelse af kendskab til dansk sprog og litteratur og bragte løbende anmeldelser af nye danske bøger.

Den rationalistiske og patriotiske tendens holdt sig nogenlunde uændret fra tidsskriftets første til dets sidste årgang. I 1829 bragte det et fædrelandsdigt, hvori det hed:

Dänemark, Dänemark! heiliger Accord
himmlisches Wort!
Schwelle, du pochender Busen, erglühe!
Dänemark, dir rauschte so freudig mein Lied!
Hat Saga Heimat des Ruhms dich genannt,
Du Dänenland,
Ich nenne, Dänemark, dich dankentbrannt!
mein Vaterland!

Den slesvigholstenske historiker Karl Jansen huskede i 1870'erne tydeligt, at han i 1830'rne i en holstensk landsbyskole havde lært at synge digtet »nach anmutender Melodie«.

Men på dette tidspunkt havde en ny indstilling til stat og nation forlængst gjort sig gældende. Årene fra 1814 til 1840 er den periode, hvor slesvigholstenismen vokser frem uden at rokke ved helstatens rammer, uden at stille sig i direkte modsætning til den traditionelle statspatriotisme og – hvad der er vigtigt at lægge mærke til – uden at fortrænge den fra de positioner, den havde vundet.

Forudsætningen for denne nye udvikling er den danske statskatastrofe omkring 1814. Staten gik bankerot, den nye danske valuta var tyve år om at nå op på pari, møntenheden i monarkiet måtte opgives, København stagnerede i årtier og var kun centrum for handelen på Sjælland, medens Hamburg handelsmæssigt og finansielt beherskede ikke blot Hertugdømmerne, men også Jylland og Fyn, så at hamborgske mønter fortrængte de danske til langt op i

Jylland. Norge gik tabt, og Holsten blev en del af det nyoprettede Tyske Forbund. Den strålende danske litteratur fra årtierne omkring århundredskiftet forbenede og fik for en stor del præg af virkelighedsfjern idyldigtning. Al reformlovgivning standsede, og dermed også bestræbelserne for at skabe en centraliseret helstat. I stedet rejste det slesvigholstenske ridderskab sig til en fronde mod den enevældige konge.

Samtidig indvarsledes der i Tyskland en ny udvikling, der viste sig at appellere stærkt til den vågne akademiske ungdom. Under kampen mod Napoleon havde der ytret sig en kraftig nationalfølelse i moderne forstand, og kravet om et frit og enigt Tyskland lød fra alle sider.

I det danske monarki vakte dette råb kun genklang hos nogle få i Tyskland fødte professorer i Kiel. Blandt disse især den højt begavede og passionerede historieprofessor Christoph Friedrich Dahlmann. Han havde stærk tilknytning til Norden. Han var født i Wismar, dengang en svensk besiddelse i Nordtyskland, og havde tilbragt en række ungdomsår i København, hvor hans morbror havde en høj stilling i det slesvigholstenske kancelli. Men det, der prægede ham dybest, var de tyske nationalromantikeres tanker, og i 1809 drog han sammen med digteren Heinrich von Kleist afsted til Wien for at deltage i Østrigs krig mod Napoleon.

I 1815 holdt han på Kiels universitet en festtale i anledning af slaget ved Waterloo. »Deutschland ist da durch sein Volk«, forkyndte han. Denne sætning havde en dobbelt betydning. Den vendte sig for det første mod fyrsterne. Det var ikke dem, men det tyske folk, der konstituerede Tyskland. Heri skjulte sig kravet om en fri forfatning. Men dernæst sagde sætningen, at Tyskland var overalt, hvor der fandtes et tysk folk. Det enkelte individ var en celle i den levende organisme, som nationen udgjorde. Loyaliteten over for staten måtte derfor være noget sekundært. De tyske enkeltstaters eller det tyske forbunds grænser var ikke nødvendigvis Tysklands grænser. Det tyske Holsten var altså først og fremmest et stykke Tyskland, men mere end det: det med Holsten forbundne Slesvig måtte dele skæbne med Holsten.

Denne opfordring til at opgive den altbeherskende helstatspatriotisme til fordel for en tysk nationalfølelse faldt ikke i god jord, selv ikke blandt studenterne. De lo ad Dahlmanns tale, ved vi fra øjenvidner, og fejrede ikke sejren ved Waterloo, men mindet om slaget ved Sehested i 1813, hvor danske tropper havde besejret de allierede. »In Kiel sind die Professoren deutsch und die Studenten dänisch«, skrev digteren Chamisso, da han i 1816 havde opholdt sig i byen.

Langt bedre grobund fandt Dahlmann, da han samtidig gjorde sig til talsmand for en forfatning for Hertugdømmerne. Ved at hævde, at ikke blot Holsten, men også Slesvig kunne gøre krav på en forfatning, medens Kongeriget

med dets Kongelov til evig tid var prisgivet enevælden, stemplede han og hans tilhængere Danmark som en håbløs reaktionær stat, medens fremskridtet havde til huse i Tyskland.

I tidens løb trængte den af Dahlmann forkyndte romantisme ind i adskillige unge, men reaktionen i Det tyske forbund bremsede efter få års forløb den tyske frihedsbevægelse, hvis sejr skulle have været forudsætningen for realiseringen af Dahlmanns drømme, og dertil kom, at han førte forfatningssagen ind i en blindgyde, da han ville skabe en forfatning ved at bygge på det reaktionære ridderskabs middelalderlige adelsprivilegier. Han fik derved ikke alene regeringen til fjende, men isolerede også sagen fra borgerskabet, der ville have været hans naturlige allierede.

Medens de Dahlmann'ske bestræbelser for at udstrække den tyske frihedsog enhedsbevægelse til Hertugdømmerne slog fejl, viste tankerne om Hertugdømmernes samhørighed og selvstændighed sig at have gode vækstbetingelser i det løst sammentømrede danske monarki.

Den vigtigste repræsentant for denne slesvigholstenske separatisme var Dahlmanns universitetskollega, retshistorikeren Niels Falck, der var født i det dansktalende Nordslesvig. Det vigtigste for ham var hans påstand om, at Kongeloven, og dermed enevælden, ikke havde gyldighed i Sønderjylland, thi kun i så fald kunne denne landsdel, i kraft af sin tilknytning til Holsten, gøre sig håb om en forfatning.

Den tyske stats eksistens var uden væsentlig betydning for realiseringen af dette program. Det er betegnende, at Falck, der næsten hvert år besøgte København, kun en enkelt gang foretog en rejse, der førte ham over Elben. I 1819 gav han følgende svar på spørgsmålet »Was wir unter Vaterland verstehen«: »Zunächst meinen wir damit die Herzogtümer Schleswig und Holstein, doch ist der Ausdruck Vaterland weder nach dem Begriffe, den wir damit verbinden, noch nach unserer Gesinnung dergestalt beschränkt, dass die übrigen Teile der dänischen Monarchie davon ausgeschlossen werden«. Det er betegnende, at da slesvigholstenismen i 1830'rne fremtrådte offentligt som en lokal afart af liberalismen, hørte hyldestartikler til Kongerigets liberale til dagens orden i Hertugdømmerne.

I det nordlige Sønderjylland betonede slesvigholstenerne endnu i 1840'rne Hertugdømmernes tilslutning til det danske monarki. På et stort slesvigholstensk stævne, der i 1843 blev afholdt i Åbenrå som modtræk mod det danske partis første møde på Skamlingsbanken, vajede derfor ikke alene en slesvigholstensk fane, men også to dannebrogsflag over de forsamlede. Det slesvigholstenske blad Lyna i Haderslev skrev i november 1844, at det i snævrere forstand opfattede hertugdømmet Slesvig, i videre forstand Slesvig-Holsten og i videste forstand det danske monarki som fædreland.

Den liberale slesvigholstenisme fremstod altså som en slesvigholstensk patriotisme, der samlede sig om de eksisterende og de ønskede fællesinstitutioner i Hertugdømmerne. Den kunne derfor bygge på de forhåndenværende statspatriotiske stemninger og tage dem med i sin tjeneste.

Hertil svarede, at der var en jævn og glidende overgang fra den store del af befolkningen, der fastholdt den gamle helstatsfølelse og lagde vægt på samhørigheden med Danmark, til de lag, der støttede sig til de slesvigholstenske selvstændighedskrav. Forskellen mellem de to tendenser var for en del identisk med forskellen mellem den ældre og den yngre generation, men langt mere betydningsfuld var det sociale og politiske skel. Den gamle statspatriotisme havde betonet kongetroskab og tillid til regeringen, og dens ønsker om forfatningsændringer var stort set tilfredsstillet med indførelsen af de rådgivende stænder i 1834. Den var dermed i overensstemmelse med den fremherskende indstilling i de brede lag, i småborgerskabet og navnlig i bondestanden.

Da der i begyndelsen af 1848 var tale om at give hele det danske monarki en konstitution, forfærdedes man i liberale kredse over bøndernes reaktion. P.C. Koch, der var redaktør af det dansksindede blad i Haderslev, skrev dengang følgende i et fortroligt brev: »Når jeg fortæller folk fra landet, at vi nu får en art konstitution, så bliver de alle ængestelige, som om der hændte landet en ulykke. Idag hørte jeg, at bønderne i Fjelstrup erklærer at ville vove liv og blod for kongen, dersom nogen vil prøve på at indskrænke hans autoritet; thi om noget fler-herskab vil de ikke vide at sige. Denne idé er fremherskende overalt på landet, og jeg tror, den gennemtrænger hele den danske bondestand (han taler om den danske bondestand i Sønderjylland). Den danske bonde ser skævt til enhver uden for hans stand, og det er ham en satisfaktion, at der er en mand over dem, de må respektere lige så meget som han gør det. ... Vi har aldrig villet gøre os nogen klar forestilling om, hvor dybt rodfæstet den kongelige enevoldsmagt er her i Danmark, men den er virkelig *frygtelig* grundfæstet ... Christian den 8. var meget yndet af bonden, men sønnen er næsten mere, og han behøver blot at vinke, så knuser bonden, hvad det skal være«.

Der er sikkert tale om en ensidig skildring af bøndernes indstilling, men det er interessant at konstatere, at sådan opfattede man også bøndernes holdning i Slesvig og Holstens tyske egne. I den proklamation, hvori den provisoriske regering den 24. marts 1848 kundgjorde sin dannelse, finder man to modsigende sætninger: »Vi vil med al kraft tilslutte os Tysklands enheds- og frihedsbestræbelser« – altså en revolutionær parole – og »Landsherrens vilje er ikke mere fri og landet står uden regering«, dvs. et legitimistisk standpunkt. Forklaringen er, at oprørets ledere medtog den forunderlige sætning om »den ufri hertug«, fordi de var overbevist om, at de kun ved at hævde, at de forsvarede kongens rettigheder, ville være i stand til at føre deres aktion til sejr. Ellers

havde vi inden tre dages forløb været i landflygtighed i Hamborg, erklærede Wilhelm Beseler, en af revolutionsregeringens førere.

Den liberale slesvigholstenisme var i modsætning til helstatspatriotismen en udpræget honoratiores-bevægelse. Den havde sin sociale støtte i byernes velstillede borgerskab, især intelligensen, og fra dansk-slesvigsk side blev man ikke træt af at smæde den som et parti af aristokrater og bureaukrater. Dens ideal var en kosmopolitisk liberalisme. Det selvstændige Slesvigholsten, man drømte om, blev holdt sammen af en fælles statsmagt, ikke af et folk. Statens og dannelsens sprog skulle være tysk, fordi man dermed tjente den slesvigholstenske selvstændigheds sag, men i den lavere folkelige sfære, som man sagde, måtte folkesprogene gerne råde i kirke, skole og administration. Det er derfor betegnende, at kulturens og folkets historie, modersmål og bondefrihed næsten ingen rolle spillede i den slesvigholstenske agitation, medens den danske bevægelse ikke kan tænkes uden disse ingredienser. Det, der optog slesvigholstenerne, var navnlig statsretten, og deres kampskrifter er fyldt med indviklede tolkninger af gamle retsdokumenter. Man påberåbte sig ikke folkets ret, men gamle historiske traktater. Den berømte historiker Theodor Mommsen, som stod på slesvigholstenernes venstre fløj, talte i 1848 vredt om »dette parykvæsen« (dieses Zopftum).

Heraf kan man ikke slutte, at slesvigholstenismen var ude af takt med de reale forhold i Hertugdømmerne. Overtagelsen af mange af statspatriotismens elementer, rejsningen af forfatningskravet og ikke mindst afvisningen af det nationale problem gjorde den tværtimod til en form for liberalisme, der var nøje tilpasset Sønderjyllands indviklede og nationalt uafklarede forhold, og med stor tiltrækningskraft i borgerskabet og i den af dette udgåede embedsstand.

I 1836 vakte den dansktalende befolkning i det nordlige Slesvig uventet opmærksomhed omkring sig ved med én røst at kræve dansk øvrighedssprog og retssprog indført. Kravet havde imidlertid intet nationalt sigte. Kun en lille kreds af danske førere søgte at udnytte sprogsagen nationalt. For det store flertal af nordslesvigske bønder drejede det sig om en rent praktisk foranstaltning, der hvilede på en anerkendt menneskeret: det var en urimelighed, at en dansktalende befolkning skulle administreres og dens retssager føres på et sprog, den ikke forstod. De spor af lidenskab, der viste sig under debatten og i den offentlige drøftelse, var af social oprindelse: bønderne krævede, at embedsmændene skulle rette sig efter deres sprog og ikke omvendt. Slesvigholstenerne havde på deres side svært ved at tilslutte sig forslaget, fordi det rokkede ved det slesvigholstenske statssprogs monopolstilling og syntes at forberede en nøjere tilknytning til Danmark. Men den danske forslagsstiller Nis Lorenzen bedyrede, at norslesvigerne betragtede sig som en uadskillelig del af

hertugdømmet Slesvig og ingenlunde tænkte på at skille sig fra Slesvig-Holsten. Det er betegnende for den politiske situation på dette tidspunkt, at de københavnske liberale med mishag hørte om denne sprogsag, der truede samarbejdet mellem dem og de liberale i hertugdømmerne og dermed svækkede den fælles front mod enevælden.

I 1840 udsendte regeringen et reskript, der gjorde den af stænderne ønskede sproglige reform til lov, men få måneder senere opfordrede den samme stænderforsamling kongen til at ophæve det lige udstedte reskript. Slesvigholstenerne begrundede dette usædvanlige skridt med, at de var blevet klar over, at reformen var indledningen til en underminering af Hertugdømmernes statslige uafhængighed. Denne forklaring var ærlig nok. Der var ikke tale om et tysknationalt fremstød mod danskheden, men om en dybtgående krise hos det slesvigholstenske parti, der med god grund frygtede for, at den påtænkte slesvigholstenske stat ville blive en umulighed, hvis det fremspirende slesvigske nationalitetsproblem ikke blev manet i jorden.

I 1842 blev den statspatriotiske underbyggede slesvigholstenisme udsat for en ny og afgørende prøve, da Peter Hiort Lorenzen, der havde været de slesvigholstenske demokraters fører i Sønderjylland, talte dansk i stænderforsamlingen for at hævde det danske sprogs ligeberettigelse med det tyske, der for slesvigholstenerne var statssproget og dermed den slesvigholstenske statsdannelses sjæl. Den berømte episode viste slesvigholstenismens uforenelighed med nationalitetskravet, og hvad mere var, den trussel, som de nationale rørelser udgjorde for den danske helstats fortsatte eksistens.

Hiort Lorenzens danske tale har både i den politiske strid og i den historiske forskning spillet en central rolle som udtryk for de dansk-tyske modsætninger, som fra nu af dominerede udviklingen.

Den kan imidlertid også – sammen med protesten mod sprogreskriptet – anskues fra en anden side, som den logiske konsekvens af den fundamentale krisetilstand, hvori den slesvigholstenske bevægelse havde befundet sig siden 1839. I dette år opgav redaktøren af Kieler Correspondenzblatt, den radikale Th. Olshausen, den traditionelle historiske begrundelse af den slesvigholstenske teori og stillede sig på et rent nationalt standpunkt. Han forlod tanken om et selvstændigt Slesvig-Holsten inden for den danske helstat og krævede Holstens tyskhed gjort gældende uden hensyn til det nationalt blandede Sønderjylland. »Deutschland für immer und zuerst – dann Schleswig-Holstein! Von Deutschland hängt unser Schicksal ab«, forkyndte han. Kravet måtte være den nøjeste tilslutning til Det tyske Forbund, og beslutningen herom måtte være hævet over alle indvendinger, hvad enten de påberåbte sig den historiske ret, det politiske fremskridt, eller den materielle fordel. Men dette krav, skrev han, kan Slesvig endnu ikke tilslutte sig. I national henseende er slesvigerne

som sådanne slet intet, og han beklagede den uudslukkelige modvilje, som mange slesvigere stadig nærede mod »en nærmere forbindelse med vort tyske fædreland«. Hensynet til Holstens tyske nationalitet krævede derfor, at Holsten frigjorde sig for afhængigheden af Slesvig. Den tanke at forene Slesvig med Holsten, men ikke med Det tyske Forbund, var absolut umulig i den nye tid med dens konstitutionelle nationalstater. Slesvig burde derfor forenes med Tyskland, eventuelt efter en national deling.

Det epokegørende ved dette nye program var, at det byggede på nationalitetsprincippet og opgav dannelsen af et Slesvig-Holsten inden for den danske helstat og gjorde realiseringen af et tysk Slesvig-Holsten afhængig af støtte fra den frembrydende tyske enheds- og frihedsbevægelse og det kommende Stortyskland. Hvad der efter Napoleonskrigene viste sig at være nogle få akademikeres flygtige drøm, vendte nu tilbage som et uimodståeligt fremskridtskrav, fast forankret i realiteternes grund. For hvert år der gik, styrkedes den liberale og nationale bevægelse i Tyskland, og ønsket om at tilhøre denne kommende europæiske stormagt sætter fra nu af alt andet i skygge hos de slesvigholstenske demokrater. Olshausen skrev til Hiort Lorenzen, at Hertugdømmerne må tilslutte sig den tyske toldforening; Rendsborg bør blive en tysk forbundsfæstning. »Ich glaube Preussen hat ein Interesse dabei, alles dies zu unterstützen«. At forblive ved Danmark er at bevare et enevoldsstyre.

Uden Olshausens fremsættelse af det tysknationale program for Holsten ville Hiort Lorenzen ikke have fremsat de dansknationale krav i Slesvig. Det slesvigholstenske partis store flertal afviste forfærdet dette nyholstenske program, som det blev kaldt. Man turde ikke opgive den retshistoriske argumentation for die Landesrechte, det eneste legale grundlag for kravet om Hertugdømmernes samhørighed og officielle tyskhed, og man vidste, at et flertal af slesvigerne – langt uden for det danske partis rammer – slet ikke ville kunne acceptere en parole om løsrivelse fra Danmark. Resultatet ville uvægerligt være blevet en styrkelse af det danske parti.

Men selv om slesvigholstenerne ikke turde opgive påberåbelsen af die Landesrechte, så viste det sig i løbet af kort tid, at den tysknationale bølge, der syd fra skyllede ind over Hertugdømmerne, var alt for mægtig til, at statspatriotismen kunne overleve i de politisk virksomme kredse, ikke engang med Slesvig-Holsten som genstand.

Kiels universitet udviklede sig fra nu af til et centrum for propaganda for Tysklands enhed og storhed og for Slesvig og Holsten som en bestanddel af Tyskland. Medens en lignende propaganda efter 1815 kun havde appelleret til en lille flok af studenter og professorer, lod akademikernes store flertal i begge Hertugdømmer sig nu rive med af de revolutionære tanker.

Medens Dahlmann i 1815 havde holdt sin Waterloo-tale under studenternes

hånlatter, samlede Gustav Droysen i 1843 over tusind begejstrede tilhørere, da han mindedes delingen i Verdun som tusindåret for Tysklands opståen. Opgaven, sagde han, var at skabe ét Tyskland, stort, stærkt, frit.

Droysen var professor i Kiel fra 1840 til 1848, og de åbenhjertige breve, han derfra sendte til venner og bekendte, gør det muligt for os at forfølge den tyske nationalfølelses hurtige sejrsmarch i de indflydelsesrige kredse, som Droysen stod i forbindelse med.

Holstenernes »verwünschter Provinzialismus« irriterede Droysen over al måde. »Unser besonderes Vaterland« var til hans vrede en hjertesag for holstenerne. Da en skåltale for Hertugdømmernes uadskillelighed i 1843 blev modtaget »mit unsäglichem Jauchzen«, kunne han ikke roligt blive siddende, men rejste sig og talte for »unser allgemeines deutsches Vaterland«. Først i 1847, efter udstedelsen af det åbne brev, tør han skrive om »Hertugdømmernes udtalte vilje til at være og forblive tyske«.

Sådanne ord skal imidlertid tages med forsigtighed, thi Droysen var alt andet end en neutral iagttager; han var dybt engageret i det politiske liv og ville med hvert af sine breve agitere og påvirke. Ikke engang hans stærke tysknationale udbrud kan man tage efter deres ordlyd. Droysen følte sig nemlig ikke blot som tysker, men i mindst lige så høj grad som preusser. »Hvad jeg gør, gør jeg i tysk, og det vil her som altid sige i preussisk interesse«.

Droysen stod i forbindelse med preussiske regeringsembedsmænd og lagde dem på sinde, at det var i Preussens interesse, at denne stat tog sig af Hertugdømmernes sag. I 1847 skriver han, at han ved, at man i udenrigsministeriet i Berlin er blevet klar over, at forholdene er ubeskriveligt gunstige for Preussen.

Vi møder i Droysens breve talrige vidnesbyrd om, at slesvigholstenismen i sin nye, tysknationale tendens ikke blot byggede på det kommende Tysklands ideologiske og politiske magt, men også lagde den største vægt på de materielle fordele, der mentes at blive følgen af, at Hertugdømmerne gik op i Tyskland. Omfanget og betydningen af den protyske propaganda med økonomiske argumenter, som i 1840'rne blev drevet i Hertugdømmerne, undervurderes i almindelighed groft i de historiske fremstillinger af tiden. Ved at betone, at den frie økonomiske forbindelse mod syd var livsvigtig for Hertugdømmerne, ivre for at bevare en toldgrænse ved Kongeåen, forkynde, at det ville få frygtelige følger for Slesvig, hvis det ikke sammen med Holsten blev medlem af den tyske toldforening, fremhæve den hamborgske kurantmønt som god og de danske rigsbankpenge som dårlige, påstå, at Hertugdømmerne finansielt blev udnyttet af Danmark osv. fik man brede befolkningslag i tale, som havde holdt sig uden for den komplicerede strid om rettigheder og forfatning, der i første række angik de få, der havde valgret til stænderforsamlingerne.

Når spørgsmålet om toldforeningen skal afgøres, skrev Droysen i 1845,

»må der ikke længere tøves. Så må det afgøres, om Slesvig skal holde sig til Danmark eller til Tyskland. Thi det er hele arvefølgespørgsmålets kærne. Slesvigs materielle eksistens er helt afhængig af, at det som hidtil forbliver i forbindelse med Hamborg-Tyskland«.

I 1845 havde den tysknationale kurs, som Olshausen havde afstukket, sejret i den slesvigholstenske bevægelse. Med den tyske enhedsbevægelse, Preussens magt og den tyske toldforening i ryggen mente man sig stærk nok til at hugge den gordiske knude over, som det slesvigske problem havde vist sig at være. Fra 1846 krævede man Slesvigs optagelse i Det tyske Forbund, så at forbindelsen mellem Hertugdømmerne og Danmark dermed blev reduceret til en personalunion.

Med tilslutningen til den tyske nationalbevægelse havde man fået mægtige venner, men samtidig bragt sig selv i en afhængighed af dem, der ikke tillod slesvigholstenerne at betone hensynet til det snævrere fædreland alene ud fra deres egne interesser. Usikkerheden viste sig i, at man fastholdt teorien om de slesvigholstenske landsprivilegier, fordi Slesvigs fremtidige skæbne fremkaldte stigende bekymring.

Sagen var den, at tanken om Slesvigs optagelse i Det tyske Forbund ikke begejstrede befolkningen i dette hertugdømme. Det nordlige Slesvig var så godt som enstemmigt modstander af tanken, ikke blot det danske parti, men også det slesvigholstenske, hvis nordslesvigske organisation i 1846 vedtog en resolution til fordel for det åbne brev, hvori kongen udtrykte sine hensigter om helstatens bevarelse. Det mellemste Slesvig havde i stor udstrækning holdt sig uden for de slesvigholstenske bestræbelser, men netop i årene før 1848 forberedte man fra dansk side et fremstød i dette dansktalende område. Kun i det sydligste Slesvig nærmede man sig holstenernes indstilling til spørgsmålet.

Dertil kom, at regeringen og det liberale parti i Kongeriget fandt sammen over for den fælles fare, der truede dem begge fra den tyske bevægelses side. Regeringen betonede derfor Sønderjyllands tilknytning til Kongeriget, og de liberale, der navnlig repræsenterede Københavns bourgeoisi, fandt sammen med købmændene i Slesvigs største by, Flensborg, i en fælles afvisning af Hamborgs økonomiske og politiske herredømme.

Den triumferende tysk-preussiske retning efter 1864 har naturligvis haft interesse i at fortie de stærke statspatriotiske bånd, der endnu i 1848 og 1864 knyttede Slesvig til Danmark, og hverken den danske eller den tyske nationalbevægelse har haft lyst til at se den kendsgerning i øjnene, at store befolkningsgrupper forholdt sig udeltagende i de nationale stridigheder.

Flensborgs helstatstro indstilling har altid været kendt, men for det øvrige Sydslesvigs vedkommende er statspatriotismens betydning for befolkningens politiske holdning kun blevet undersøgt for Nordfrislands vedkommende, dvs.

den sydslesvigske vestkyst mellem Tønder og Husum. Til overraskelse for begge nationale parter kunne den sydslesvigske historiker Johannes Jensen i 1961 påvise, at befolkningen i dette landskab, der gennem århundreder har været styret på tysk og haft tysk kirke- og skolesprog, overvejende havde en helstatstro indstilling før 1848, kun i ringe grad tilsluttede sig slesvigholstenismen og stod ganske fremmed over for Tyskland. Den tyske filosof Friedrich Paulsen, der var født i nærheden af Husum, skrev i sine erindringer, der udkom i 1909, at ingen frisiske bønder i 1850'erne tænkte på en adskillelse fra Danmark, dette land, »mit dem das Herzogtum Schleswig seit grauer Vorzeit verknüpft gelebt hatte«.

Vi har endnu tilbage at se på forholdene i Nordslesvig, hvor befolkningen allerede i 1836 havde forlangt at få det tyske øvrighedssprog afskaffet, en landsdel, som man efter sprogreskriptet af 1840 næsten officielt betegnede som dansk. Selv slesvigholstenerne benyttede her dansk som forretningssprog, og de betonede deres troskab over for det danske monarki. Jeg har nævnt, at den slesvigholstenske forening ikke protesterede mod kongens åbne brev i 1846. Det faldt dog slesvigholstenernes tysknationale fløj for brystet, og i slutningen af dette år blev der samlet underskrifter på en petition, der under visse betingelser accepterede Slesvigs optagelse i Det tyske Forbund. I Åbenrå sluttede realtivt mange, i alt 131, sig til den stortyske kurs, men det var mere betydningsfuldt, at mange af det slesvigholstenske partis mænd ikke skrev under og dermed forberedte deres overgang til det danske parti. En protysk – ikke blot slesvig-holstensk-retning var i denne by først fremtrådt efter 1840. Vi kan regne med, at situationen har været den samme i de øvrige nordslesvigske byer.

Tilslutningen til slesvigholstenismen må i Nordslesvig ikke fortolkes som en afstandtagen fra den gamle statspatriotisme, men som udtryk for ønsket om at få del i en konstitution.

Denne statspatriotisme var også hjertestykket i det dansksindede parti, der udviklede sig fra omkring 1840, og som vendte sig mod alle tendenser, der kunne svække helstaten. Slesvigholstenerne smædede de som separatister, og de betegnede sig selv som det unitariske parti. Den dansksindede redaktør Fischer beskrev i december 1843 i en oversigtsartikel følgende mål som sit vigtigste: »Hvad nu os selv angår, så vil vi fremdeles med Guds bistand vedblive at forsvare vor danske stats enhed og modarbejde de statsopløsende bestræbelser«. I en anden artikel i dette blad taltes der om at udvikle den praktiske fædrelandskærlighed, den drift at være et gavnligt medlem af statssamfundet. Det svarer til denne rationalistiske indstilling, at Fischer først i anden række nævner »forsvaret af dansk nationalitet og sprog« og på sidstepladsen »tidsmæssige institutioner«. Det er betegnende, at det danske parti slet ikke iværk-

satte nogen kampagne for at få fjernet det tyske sprog i købstædernes administration, kirke og skole, hvor det var enerådende. Forkyndelsen af og den sværmeriske beundring for modersmålet, nationalånden, folkekulturen og det folkelige fællesskab, alle disse romantiske ingredienser, der prægede det 19. århundredes nationalfølelse, spores kun svagt eller slet ikke i den fædrelandsfølelse, de dansksindede i Nordslesvig tilsluttede sig.

Denne statspatriotisme – og dermed mangel på nationalitetsfølelse i vor forstand – har efter alt at dømme også været det bærende i den indstilling til fædrelandet, man møder hos de nordslesvigske bønder.

Jeg skal nøjes med at citere dele af et brev, der viser, hvordan en af de førende nordslesvigske bønder, Hans Andersen Krüger, vurderede de slesvigske bønders holdning til det nationale problem. Krüger var dansk medlem af den slesvigske stænderforsamling og blev efter 1864 det danske partis fører og sad i mange år som danskernes repræsentant i den tyske rigsdag. Få dage efter fjendtlighedernes udbrud i 1848 sendte han den 5. april den nyudnævnte danske krigsminister, demokraten Tscherning, en række råd om, hvordan den danske regering og især den danske hær burde forholde sig over for befolkningen i Slesvig. Det hedder bl.a. i brevet: »Endvidere anser vi det som en fædrelandsk pligt at gøre opmærksom på, at ligesom slesvigholstenerne har sluttet op bag den tyske nationalstats fane for dels at vække sympatier hos det tyske folk for opnåelsen af deres forræderiske hensigter, dels for at skjule deres aristokratiske tendenser, ligeledes har det nationale parti i Danmark og dets få tilhængere i Slesvig ikke bidraget lidet til meningernes forvirring iblandt folket. Det bør aldrig tabes af sigte, at Slesvigs ejendommelighed især består i, at det danner broen mellem to nationaliteter og at det, som følge deraf, ej alene indeslutter to nationaliteter, men også så at sige en tredje, der består i en national farveløshed, ja endvidere, at denne nationale farveløshed, trods al national ophidsning fra begge sider, mere eller mindre udgør slesvigernes særkende«.

»Armeen« – hedder det videre – bør afholde sig fra spørgsmålet »dansk eller tysk« og adoptere det med Hans majestæt Kongens proklamation mere overensstemmende: »Slesviger eller slesvigholstener?«, »Kongen tro eller oprører?« Vi er af den overbvisning, at *da* ej alene middel- men også sydslesvigerne vil antage armeen som venner«.

Hvis man går ud fra, at Krügers vurdering af stemningen i Slesvig er rigtig, og det tror jeg, man kan gøre, vil man se, at man ikke kan tale om en nationalfølelse hos størstedelen af den slesvigske befolkning og slet ikke om et had mellem dansk og tysk. Af statspatriotismen var i hvert fald troskaben mod kongen alle vegne bevaret.

Denne statspatriotisme, der blomstrede omkring 1800, og som i 1848 var

levende nok til, at Krüger foreslog den danske regering at bygge sin politik på den, havde i løbet af 1840'rne optaget væsentlige nye elementer i sig. Den havde oprindelig udtrykt borgerskabets tilslutning til det danske monarki og dermed altid rummet en vis ufolkelighed. Indskrænket til at gælde »det snævrere fædreland Slesvig-Holsten« bevarede den dette præg, men i Nordslesvig, hvor fædrelandsfølelsen betonede afstandtagen fra Tyskland, knyttedes denne patriotisme sammen med demokratiske og sociale krav og adskilte sig herefter kun meget lidt fra den nationalfølelse, som vi kender fra det revolutionære Frankrig.

For den danske fører i Åbenrå, Frederik Fischer, var de liberale lig med pengearistokratiet, og dem afskyede han lige så meget som fødselsaristokratiet. En konstitution tillagde han ringe betydning, medens de sociale forhold var det virkelige, som den jævne statsborger kunne og måtte føle sand interesse for. »Vore borgere og bønder, folkets sande kærne, passer frem for alt deres dont, de betragter de politiske bevægelser for størstedelen som noget, der ikke har synderlig betydning for dem, for et skuespil, der opføres af personer, som ikke har andet at bestille«. En lignende indstilling finder man hos Krüger i det nysnævnte brev fra 1848. Han beklager heri, »at man endnu ikke har set en person arresteret, der tilhører adelsstanden, den stand, der fornemmelig er skyld i landets ulykke«.

Jeg sagde indledningsvis, at nogle punkter i mit foredrag ville være diskutable. Hvad er det for punkter?

Jeg selv er ikke i tvivl om, at min påstand om statspatriotismens sejlivethed vil blive bekræftet, hvis forskningen vil interessere sig for at fremdrage vidnesbyrdene herom. En sådan bestræbelse vil dog støde på to vanskeligheder: for det første har de senere fremherskende nationale retninger ikke gjort noget for at værne om sådanne vidnesbyrd, og for det andet skal disse udtryk for en statspatriotisk indstilling i første række findes i de sjældent skrivende lag af befolkningen.

Dermed har jeg berørt et andet punkt, som jeg er meget sikker på, det nemlig, at nationalismen ikke bryder frem som en bred folkelig bevægelse, men at den tværtimod har sit udspring i det dannede borgerskabs tynde lag. Nationalismen som en folkelig besættelse er et sent fænomen.

Jeg har dernæst i høj grad haft opmærksomheden henvendt på det, jeg har kaldt slesvigholstenismens krise omkring 1840. Fra da af går statspatriotismen i opløsning på slesvigholstensk side, men, så vidt jeg kan se, ikke på grund af de nationale og sproglige problemer i Sønderjylland; det viste sig nemlig i 1848, at man var parat til at tage dem med i købet. Nej, det afgørende nye i udviklingen synes at have været det slesvigholstenske partis tilknytning til den tyske enhedsbevægelse og til Preussen, der havde iøjnefaldende interesser i at

fremme opløsningstendenserne i det danske monarki. Jeg tør næppe kalde denne antagelse en hypotese, men det er givet, at enhver bekræftelse af disse tanker vil gøre et omhyggeligt studium af disse skelsættende år i lyset af den lige fremførte formodning stærkt påkrævet.

Dette fører mig endelig frem til mit sidste punkt. Var Hertugdømmernes løsrivelse fra Danmark en historisk nødvendighed, bedømt ud fra de kræfter, der var virksomme i det danske monarki? Hvis jeg har ret i den antagelse, at det udslagsgivende var den tyske enhedsbevægelse og Preussens interesse i at skaffe Tyskland denne udvidelse, må svaret vist nok blive, at Hertugdømmernes og i hvert fald Sønderjyllands forbliven ved Danmark ville have været mulig. Det kan i denne forbindelse være af interesse at gøre opmærksom på, at det gamle tyske riges tre arvtager-stater, Østtyskland, Vesttyskland og Østrig, kun rummer ét territorium, som ikke udgjorde en bestanddel af Tyskland, som det var i 1806 eller 1866, nemlig Sydslesvig. Hverken den tyske del af Schweiz eller det tysktalende Elsass er derimod tyske provinser.

Socialdemokrati og dansknational bevægelse

Omkring det slesvig-holstenske SPD's 1902-resolution

Af *Dorrit Andersen*

I 1902 holdt det slesvig-holstenske socialdemokrati sin årlige partikongres fra 31. august til 2. september i Flensborg. Her vedtoges den resolution, der gengives s. 144 som bilag. I resolutionen fastlagdes den kurs, det slesvig-holstenske SPD i fremtiden ville følge over for den danske nationale bevægelse i Nordslesvig, og det var første gang, dette skete i officiel og bindende form. Resolutionens hovedindhold var, at den slesvig-holstenske partiorganisation anerkendte de dansksindede nordslesvigeres ret til national selvbestemmelse, tog afstand fra regeringens undertrykkelse af de dansksindede og opstillede visse betingelser for et samarbejde med det danske parti ved rigsdags- og landdagsvalg. Om resolutionens tilblivelse og socialdemokratiets problem skriver arkivar, cand. mag. Dorrit Andersen:

Det nationale problem stillede det slesvig-holstenske socialdemokrati over for vanskeligheder i agitationen i grænselandet, fordi det også viste sig at være et væsentligt problem for de befolkningsgrupper, partiet især ønskede at få i tale i konkurrence med den dansknationale bevægelse. En følge af problemerne i forholdet mellem socialdemokratiet og den nationale bevægelse blev vedtagelsen af 1902-resolutionen, der derfor er central, når man vil analysere forholdet mellem de to bevægelser. Resolutionen er da også omtalt flere gange i den eksisterende litteratur.[1] En mere indgående behandling af dens forhistorie og tilblivelsessituation vil imidlertid bedre klargøre dens formål og betydning. Samtidig vil det fremgå, hvorledes det nationale spørgsmål prægede den danske bevægelses forhold til tysk partipolitik, og hvilke vanskeligheder dette spørgsmål på den anden side skabte for socialdemokratiets udbredelse i grænselandet.

---

1. Mest indgående er resolutionen og dens forhistorie behandlet i Gerd Callesen: Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924. Ein Beitrag zum sozialdemokratischen Internationalismus. Apenrade 1970, s. 24-34. Desuden findes betragtninger over de ideologiske forudsætninger i Jörg-Peter Leppien: Marxistischer Internationalismus und sozialdemokratische Schleswig-Politik in wilhelminischer Zeit, s. 61-69 i Arbeiterbewegung in Nord- und Mitteleuropa zwischen nationaler Orientierung und Internationalismus. Referate einer deutsch-dänischen Wissenschaftlerkonferenz in der Akademie Sankelmark im November 1975, 1976.

Den danske nationale bevægelse og socialdemokratiet før århundredskiftet

Efter Slesvig-Holstens indlemmelse i Preussen deltog den danske nationale bevægelse i Nordslesvig fra 1867 i valgene til den tyske rigsdag. Gennem hele perioden frem til 1914 betragtede de dansksindedes ledere nemlig rigsdagsvalgene, hvortil der var almindelig valgret og hemmelig afstemning, som en slags gentagne folkeafstemninger om det nationale tilhørsforhold. Den stærke fremhævelse af dette syn på stemmeafgivningen havde for en stor del sin baggrund i Pragfredens artikel 5 fra 1866, der fastslog, at befolkningen i de nordlige distrikter af Slesvig havde ret til en folkeafstemning om det nationale tilhørsforhold. Denne artikel – almindeligvis kaldet paragraf 5 – blev ganske vist ophævet ved overenskomst mellem Tyskland og Østrig 1878; men også derefter brugtes den i den danske agitation, der hævdede de dansksindedes ret til indfrielsen af løftet. Opfattelsen af hvert rigsdagsvalg som en national folkeafstemning holdt sig med uformindsket kraft.

Derimod udviklede der sig i 1880'erne divergenser i den danske bevægelse i synet på, hvorledes man skulle forholde sig til tysk indenrigs- og partipolitik. Skulle det danske parti også tage stilling til indenrigspolitiske problemer eller stort set indskrænke sig til at hævde nationale standpunkter i snæver forstand? Skulle man afvise ethvert samvirke med tyske oppositionspartier, hvor der kunne være en vis forståelse for de nationale krav, og hvor der også kunne være indenrigspolitiske bestræbelser, der var den danske bevægelse mere sympatiske end regeringspartiernes? Skulle man fastholde sit oprindelige synspunkt, at de dansksindede var en tvangsindlemmet befolkning, der kun skulle indtage tilskuerens rolle i indre tyske stridigheder, sådan som det f.eks. blev formuleret af den senere rigsdagsmand J.P. Junggreen i et dansk valgopråb 1878: »... Nordslesvigs befolkning har, Gud være lovet, hverken lod eller del i alt dette, og den strid, der raser imellem de forskellige partier i Tyskland, vedrører ikke os«.[2]

Imidlertid var en sådan afstandtagen til tysk partipolitik lettere formuleret i teorien end udført i praksis. Også de danske nordslesvigere mærkede følgerne af tysk indenrigspolitik: den lange militærtjeneste, en skattepolitik med levnedsmiddelfordyrende indirekte skatter og undertrykkelsesforsøgene mod »rigsfjenderne«, hvortil regeringen regnede de nationale minoriteter foruden f.eks. socialdemokraterne.

2. Flensborg Avis (FA) 24.7.1878.

Det blev den danske rigsdagsmand Gustav Johannsen, der som den første, nemlig i sin valgkamp 1881 i Flensborg, også markerede indenrigspolitiske standpunkter på de oven for nævnte områder ved siden af den rent nationale protest. Herefter blev det efterhånden almindeligt, at den danske bevægelse i valgkampene fremhævede, at den foruden at være modstander af national og politisk undertrykkelse også var imod militærbyrderne og den levnedsmiddelfordyrende økonomiske politik. Nogen fuldt udarbejdet indenrigspolitisk vision havde den danske bevægelse dog ikke; men der var alligevel tale om et forsøg på at give danskheden et konkret politisk indhold, koncentreret om punkter, der kunne samle bred enighed i denne socialt blandede nationale bevægelse. Også på rigsdag og landdag markerede de danske repræsentanter ved afstemninger disse synspunkter, og her samarbejdede de med og støttedes af de tyske oppositionspartier socialdemokraterne og de frisindede i deres nationale kamp.

En væsentlig del af baggrunden for disse forsøg på at markere visse indenrigspolitiske standpunkter skal nok findes i en voksende erkendelse af, at tilhørsforholdet til Tyskland ville vare længe, måske altid, men nok også i en frygt for den socialdemokratiske agitation, der som sit mål havde at vinde den danske underklasse. Derved truedes enheden i den nationale bevægelse. Først ville den fælles optræden ved valgene svækkes, så deres værdi indadtil og udadtil som mønstring af det nationale styrkeforhold ødelagdes, dernæst forudså man en langsom fortyskning af underklassen, der fra gammel tid havde været dansktalende og dansksindet, hvis socialdemokrati og fagbevægelse fik rigtigt fodfæste også organisatorisk. Denne udvikling ramte tidligt Flensborg, områdets hovedby, og den forblev et skræmmebillede for danskheden også i det egentlige Nordslesvig. Flensborgs hurtige udvikling i 1880'erne til industriby var blevet ledsaget af en kraftig indvandring sydfra og en hastig vækst for arbejderbevægelsen. I 1890 var socialdemokratiet byens største parti. Mens det danske parti i 1867 havde haft flertal, var det nu kun ubetydeligt, og det oprindelige stemmetal var reduceret med næsten tre fjerdedele. Også arbejderne blandt de danske var i høj grad begyndt at stemme efter deres økonomiske og sociale interesser, den sociale kamp var blevet vigtigere for dem end den nationale, og de stemmer, der én gang var gået tabt på denne måde, kom aldrig tilbage.

Den socialdemokratiske agitation i Nordslesvig var begyndt allerede i 1872; men forsøg på foreningsdannelser førte ikke til skabelsen af varige organisationer i 1870'erne, hvor erhvervslivets tilbagegang betød, at en egentlig arbejderklasse ikke dannedes i byerne. I perioden oktober 1878 til oktober 1890 var den såkaldte socialistlov i kraft. Den betød, at al socialistisk politisk virksomhed var forbudt; kun retten til at opstille og blive valgt til rigsdagen bevaredes.

Fagforeninger var også tilladt, hvis de strengt holdt sig til kun at varetage arbejdernes økonomiske interesser. I Flensborg var arbejderbevægelsen stærk nok til at overvintre. Fagbevægelsen kom i hurtig vækst i sidste halvdel af 1880'erne, og i det skjulte agiteredes politisk, så socialdemokratiet som nævnt gik stærkt frem.

Anderledes var billedet i Nordslesvig, hvor arbejderbevægelsen nærmest måtte begynde forfra efter socialistlovens ophævelse. Faglig og politisk organisering kom også her til at gå hånd i hånd. I alle de fire købstæder gjordes der i 1890'erne fejlslagne forsøg på at oprette holdbare politiske foreninger; men det lykkedes først i Haderslev 1898, Åbenrå 1901, Sønderborg 1904 og Tønder 1907, efter at byernes erhvervsliv var kommet ud af stagnationen, og der var sket en vis tilflytning af arbejdere sydfra. De sproglige faktorer gjorde det vanskeligt at få de danske arbejdere i tale, og det tyske socialdemokrati havde kun få midler at sætte ind på en dansksproget agitation. Mest socialdemokratisk agitation foregik i perioderne før valgene, organiseret med hjælp fra partifællerne i Flensborg, der i hele perioden før 1914 var centrum for arbejderbevægelsens agitation i grænselandet. Størst indsats gjordes i Åbenrå kreds (kreds i tysk tid = amt), der sammen med Flensborg kreds udgjorde den anden slesvig-holstenske rigsdagsvalgkreds.

Under valgkampene aktualiseredes problemerne i forholdet til den danske bevægelse, da socialdemokratiet herunder tog stilling til det nationale spørgsmål, også til kravet om indfrielsen af § 5. Dette krav havde partiet støttet allerede i 1870'erne; men efter § 5's ophævelse havde der i 1880'ernes valgkampe, hvor partiet næsten udelukkende agiterede i Flensborg, været en tilbøjelighed til at afvise det som utopisk. Desuden hævdedes det, at det ikke ville gøre nogen forskel for arbejderne, om de kom under dansk styre i stedet for tysk, som det f.eks. udtryktes i et dansksproget valgopråb for Flensborg-socialdemokraten Heinrich Mahlke ved valget 1890, hvor partiet ellers for første gang siden 1870'erne inddrog det nordslesvigske område i agitationen:

»Det danske parti, som foreslår Eder hr. Gustav Johannsen fra Flensborg, forfølger aldeles forkerte mål, lad dem mene det nok så godt. De synes ikke at have andre idealer end at komme ind under den danske regering. Bliver der da ikke i Danmark ført det samme regiment som hos os? Jo vist! Idag er partiet oppositionel lige over for den tyske Regierung, men når vi kom ind under Danmark, så ville det som konservativt parti gå igennem tykt og tyndt med Estrup...«.[3]

Dette valgopråb tog klart sigte alene på arbejderne, og det bestred Gustav

3. Opråbet i Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå (LAÅ), Åbenrå byarkiv II, 8, 2 og Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig (LAS) Abt. 309: 230.

Johannsens hævdelse af at stå for en frisindet indenrigspolitik. Ved valgene 1893 og 1898 fremhævedes imidlertid igen, at socialdemokratiet anerkendte folkenes selvbestemmelsesret. Foruden skarpe angreb på den danske bevægelse for borgerlighed optrådte igen en dualisme, der også havde kunnet findes i 1870'ernes agitation, nemlig at ikke blot arbejderne, men hele den danske befolkning burde stemme socialdemokratisk, fordi SPD anerkendte selvbestemmelsesretten. Et dansksproget valgopråb fra valget i 2. kreds 1893 kan gælde som typisk for 1890'ernes agitation i denne henseende:

»Socialdemokratiet fordrer folkets frie selvbestemmelsesret og protesterer imod annekteringen af den ene eller den anden landsdel. Det protesterer imod den mindste folkestammes undertrykkelse. Men vi kunne ikke indse, at protestens kundgørelse har bragt nogensomhelst nytte for et under de samme kår som i det øvrige Tyskland levende folk. Men den, som vil indtræde for folkets velfærd, som vil, at retten gælder for alle, han vælger den 15. juni socialdemokratiets kandidat«.[4]

Ved valgene 1890–98 gik SPD frem i Nordslesvig, men slet ikke i det håbede omfang, og som politisk faktor var partiet fortsat uden betydning dér i modsætning til i Flensborg. Det er derfor nok ikke urimeligt at se den genoptagne anerkendelse af den nationale selvbestemmelsesret i en bredere agitatorisk sammenhæng.

En særlig vigtig foranledning for den socialdemokratiske og den danske bevægelse til at beskæftige sig med hinanden var den særlige omvalgsproblematik i forbindelse med rigsdagsvalgene. Rigsdagsvalgene i det tyske rige var flertalsvalg i enkeltmandskredse, og hvis ikke én kandidat opnåede absolut flertal, skulle der afholdes omvalg mellem de to kandidater, der havde fået flest stemmer i første omgang. I 1. kreds, Haderslev-Sønderborg valgkredsen var der aldrig tvivl om den danske sejr allerede ved hovedvalget, og i 4. kreds, Tønder-Husum-Ejdersted, var både den danske og den socialdemokratiske bevægelse for svage til at føre en kandidat så langt som til omvalget. Omvalgsproblematikken i forhold til SPD var derfor kun aktuel i Åbenrå-Flensborgkredsen. Her var en socialdemokrat på omvalg med skiftende tyskborgerlige kandidater ved hvert valg 1890–1912. Partiet var derfor stærkt interesseret i, at de stemmer, der ved hovedvalget faldt på den danske kandidat, ved omvalget blev afgivet på socialdemokraten, og det agiterede herfor med henvisning til, at det bekæmpede den nationale undertrykkelse.

Allerede 1890 blev det danske parti derfor tvunget til at tage stilling til omvalgsproblematikken. Før den tid havde lederne anset det for en selvfølge,

4. Opråbet i LAÅ, Gustav Johannsens privatarkiv nr. 15. Det stammede fra omvalget; men ved hovedvalget var der udsendt et opråb af lignende indhold.

at de danske afholdt sig fra at stemme ved omvalg mellem to tyske kandidater. Nu var situationen en anden, da SPD på mange måder stod for en opposition mod det bestående, som også de danske delte. Det har ikke hidtil været kendt, at dette problem diskuteredes i bestyrelsen for de dansksindedes politiske organisation, Vælgerforeningen, før omvalget 1890. Skulle man nu engagere sig i tysk indenrigspolitik ved at optræde som tungen på vægtskålen i et valg mellem to tyske kandidater?

Foreningens omvalgsparole blev et kompromis mellem stridende fløje.[5] Den anbefalede de danske at afholde sig fra stemmeafgivning, men fastslog samtidig, at oppositionspartiernes kandidater var »et mindre onde«.[6] Imidlertid agiterede flere danske i Åbenrå-kredsen og den danske avis Hejmdal ret klart for støtte til socialdemokraten Mahlke. Hans stemmetal ved omvalget mere end fordobledes i Åbenrå-kredsen, uden at han dog blev valgt. Vælgerforeningens sekretær, H.P. Hanssen, og landdagsmand Hans Lassen, Lysabild, havde ønsket, at omvalgsparolen skulle være mindre negativ over for valgdeltagelse, og havde foreslået følgende tilføjelse: »Vi kan kun råde! Handler efter Eders bedste overbevisning!« Men de havde ikke kunnet samle flertal herfor. At omvalgsdiskussionen i Vælgerforeningen ikke var udtryk alene for et akut valgtaktisk problem, men også for en dybereliggende uenighed om, i hvor høj grad den nationale bevægelse skulle tage stilling i tysk indenrigspolitik, kan ses af H.P. Hanssens overvejelser bagefter:

»Endnu følger vælgerne os nemlig kun absolut, når de er enige med os. Personlig er jeg af den mening, at vi, foruden at det var nødvendigt, også har handlet rigtigt og politisk klogt ved at gå den vej, vi gik. – Jeg frygter for, at vi i en ikke fjern fremtid får en strid om praktisk eller ikke-praktisk politik, en strid om, hvorvidt vi skal tage det tredje eller det fjerde bedste, når vi ikke kan få det allerbedste, eller om, hvorvidt vi skal holde os passive, når vi ikke kan gennemføre akkurat, hvad vi vil, en strid om, hvorvidt vi i lighed med så godt som alle politiske partier skal anerkende teorien om, at man altid, når man har valget mellem to onder, skal vælge det mindste, som ledende for vor politik, eller om vi ... skal erklære, at alt, hvad der ikke direkte berører vor nationalitet, er os uvedkommende, og handle derefter. – Under forudsætning af en længere nationalitetskamp er jeg en absolut tilhænger af teorien om det mindste onde, fordi vi kun, når den tages op, vil kunne undgå den sociale spaltning i det mindste sydover, og den vil derfor vise sig som en nødvendighed. ... Vi må i det hele vogte os for politisk stagnation, da vi ellers let kan dødsdømme os selv. Verdensstrømningerne er så stærke i vor tid, at de kan skylle os bort, hvis vi

5. LAÅ, J.N.H. Skrumsagers privatarkiv. Breve fra forskellige. H.P. Hanssen 6.3.1890.
6. Opråbet i FA 27.2.1890.

ikke er på vor post. Interessen for de samfundsspørgsmål, der bevæger hele verden, vil vågne i Nordslesvig og måske så meget stærkere, da den nu har været holdt nede i lang tid. Hvis vi vil forsøge at kvæle denne interesse, risikerer vi, at vi støder mange af vore bedste partifæller fra os. Den må derfor have frit spil inden for den nationale ramme... hernede er der fare for vor arbejderstand, hvis vi ikke afvæbner den socialdemokratiske agitation ved at gøre den indrømmelse, at der er mere, der har betydning for os end de rent nationale spørgsmål«.[7]

Den fløj i den danske bevægelse, der var afvisende over for omvalgsdeltagelse, blev ledet af redaktør Jens Jessen, Flensborg Avis, og den formåede også ved de følgende omvalgsopråb 1893 og 1898 at fastholde tvetydigheden. I 1898 fik Jessen endog indføjet et kraftigt angreb på socialdemokratiet, uden at helhedsindtrykket dog blev klarere.[8]

Resultatet ved omvalgene i 2. kreds i 1890'erne blev, at de danske stemmer kun i mindre omfang blev overført til socialdemokrater, så at forskellige tyskborgerlige kandidater blev valgt. Det erkendtes ganske vist i begge fløje i den danske bevægelse, at SPD havde krav på sympati som bekæmper af den nationale undertrykkelse, og at partiet på rigsdagen var en god støtte for den enlige danske repræsentant. Anstødsstenen var den socialdemokratiske agitation ved hovedvalgene. Det danske parti kunne som bevist i parlamentarisk praksis hævde, at det gik imod politisk og social undertrykkkelse, så at arbejderne derfor burde stemme dansk ved hovedvalgene. Status ved århundredskiftet i forholdet mellem de to partier var da en fastlåst stilling i en vis erklæret gensidig sympati og en samtidig stærk rivalisering om de samme vælgergrupper. Uoverensstemmelsen var stadig uafgjort mellem Jessens fløj og H.P. Hanssens fløj, hvortil også hørte Gustav Johannsen, der var 1. kreds' rigsdagsmand fra 1886. Omkring århundredskiftet skete imidlertid en udvikling i det slesvig-holstenske SPD, der ønskede at optø de tilfrosne fronter og vinde de danske vælgere. 1902-resolutionen blev et resultat af denne udvikling.

Köllerpolitikken og Eduard Adlers »danskerkurs«

Ved århundredets slutning antog den preussiske tvangspolitik i Nordslesvig så grelle former, at det vakte mere end sædvanlig opsigt. Også SPD's opmærksomhed over for områdets problemer skærpedes. Den meget hårde kurs over for de dansksindede iværksattes af den slesvig-holstenske overpræsident (dvs. lederen af forvaltningen i Slesvig-Holsten) v. Köller, der, før han 1897 fik dette

7. Se note 5.
8. LAÅ, Vælgerforeningens arkiv nr. 2, bestyrelsesmøde 18.6.1898. Opråbet i FA 21.6.1898.

embede, bl.a. havde været preussisk indenrigsminister 1894–95. I den tid havde han gjort sig særdeles forhadt af socialdemokraterne med sine fejlslagne forsøg på at gennemføre en ny tvangslovgivning mod partiet. Fra efteråret 1898 iværksatte han sin berygtede tvangspolitik i Nordslesvig. Et af dens udslag var masseudvisninger af tjenestefolk med dansk statsborgerskab, hvis man skønnede, at de på en eller anden måde havde forbindelse med dansk arbejde. Også danske svende og arbejdere i byerne var i farezonen. Med få døgns frist blev mange småkårsfolk ved udvisninger tvunget til at forlade arbejde og eventuel familie. På lignende måde var socialdemokrater blevet forfulgt med udvisninger under socialistloven, så det var en politik, man kendte og afskyede i partiet. Ganske vist var udvisninger i forvejen kendt i Nordslesvig; men nu ramte de i et hidtil uset omfang især de mennesker, der var socialdemokratiets målgruppe, selv om v. Köllers egentlige formål hermed var at ramme »de fanatiske principaler«, nationalt aktive arbejdsgivere, idet der var mangel på arbejdskraft. Lokalt var harmen stor blandt socialdemokraterne, sådan som det f.eks. fremgår af Haderslev-foreningens korrespondancer til partibladet Die Nord-Wacht.[9]

I bekæmpelsen af Köllerpolitikken fik den danske bevægelse stærk støtte af SPD's ledelse, da Gustav Johannsen med socialdemokratisk hjælp fik gennemført en stor debat i rigsdagen 1899 om udvisningerne.[10] En sådan debat skulle i den tyske rigsdag føres med udgangspunkt i en forespørgsel til regeringen. For at forelægge en sådan forespørgsel krævedes 30 underskrifter af rigsdagsmedlemmer. Det kunne den danske bevægelse lige klare med hjælp fra de andre nationale fraktioner. Det stod regeringen frit for, om den ville svare herpå, og skulle en forespørgsel overhovedet til debat, krævedes 50 underskrifter. Dem fik Gustav Johannsen med SPD's bistand, og partilederen Wilhelm Liebknecht støttede også Johannsen i en stor tale. Debatterne skabte i høj grad en kritisk opmærksomhed om forholdene i Nordslesvig. På rigsdagsplanet viste betydningen af et godt forhold til SPD sig således tydeligt, og det var en kendsgerning, der også prægede forholdet på det lokale plan.

En socialdemokrat, der særlig blev optaget af bekæmpelsen af Köllerpolitikken, var 1902-resolutionens fader Eduard Adler. Han blev i april 1900 redak-

9. Die Nord-Wacht (NW) blev 1888–1903 udgivet i Bant, Wilhelmshaven, og havde en vis udbredelse i hele Nordtyskland. Det specielle slesvig-holstenske partiorgan Schleswig-Holsteinische Volks-Zeitung (SHVZ) blev udgivet i Kiel fra 1893, men er først bevaret fra 1903. Dog findes enkelte eksemplarer før den tid arkiveret i embedsarkiverne.
10. Se Gerd Callesen: Sozialdemokratie und Köllerpolitik, Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 1967, s. 129-154, og samme: Gustav Johannsen und die Köllerpolitik, sst. 1968, s. 165-80. Dansk oversættelse af de officielle stenografiske referater af debatterne i: Nordslesvig 1899. Udvisningsdebatterne i landdagen og rigsdagen. Åbenrå u. år. En forudgående landdagsdebat gennemførtes især med de frisindedes støtte.

tør af det slesvig-holstenske partiorgan Schleswig-Holsteinische Volks-Zeitung i Kiel; men allerede før var han blevet optaget af problemet. På et socialdemokratisk møde i Flensborg den 31. januar 1899 havde Adler, der dengang var redaktør i Harburg, således talt imod udvisningerne. »Ethvert folk hænger ved sit modersmål og sine overleveringer og har ret dertil, og vil man tage dem fra det, vægrer det sig«. Da Adler var barn – han var født i Berlin 1861 – havde han læst meget om den »forladte broderstamme«, dvs. om de tysksindede slesvig-holstenere under dansk åg; men nu var situationen vendt om. »Vi er snart det mest hadede folk på jordkloden; ikke én af vore naboer tror os over en dørtærskel«. Mødet sluttede med vedtagelse af en protestresolution, hvori det hed, at forsamlingen anså »en sådan udvisningspolitik over for et andet land for aldeles uforenelig med tysk kultur«.[11]

Adler blev den ledende i partiet i de bestræbelser, der skulle tjene til at forene den sociale protest med en protest mod undertrykkelsen af de dansksindede og derigennem bane vej for et gennembrud for partiet i Nordslesvig. I Schleswig-Holsteinische Volks-Zeitung bekæmpede han tvangspolitikken, og på et tidspunkt skal avisen være begyndt at bruge de nordslesvigske stednavne i dansk form.[12] Adler lærte sig også dansk ved at læse Flensborg Avis, og i 1904 var han i øvrigt på studieophold i Danmark for at lære mere dansk. Med tiden kunne han både tale og skrive sproget, hvilket de ledende socialdemokrater af tysk herkomst i Nordslesvig og Flensborg normalt ikke kunne.

På partidagen i Altona 13.-14. oktober 1901 talte Adler for, at der skulle sættes mere målbevidst ind på en agitation i Nordslesvig på befolkningens modersmål. Der fremførtes imidlertid forskellige betænkeligheder over for nytten heraf. Således sagde den delegerede fra Flensborg, skomager Aug. Hering, at socialdemokraterne i Flensborg allerede i tyve år havde beskæftiget sig med danskerne uden at opnå større resultater. De danske bønder var ved siden af deres danske sindelag lige så gode konservative som andetsteds. Men hvis der blot blev oprettet én eneste fabrik i området, så var det bedre end at uddele i hundredvis af eksemplarer af partibladet.[13]

Disse betænkeligheder forhindrede imidlertid ikke Adler i at fortsætte sin danskerkurs. Han havde også fået kontakt med partifæller i Åbenrå. Her havde han den 15. september 1901 talt ved det møde, hvor det besluttedes at oprette en partiforening i byen. En Åbenrå-socialdemokrat, Chr. Mathiesen, der var dansk, begyndte også efter Altonapartidagen at skrive indlæg i Volks-

11. FA 2.2.1899.
12. LAS Abt. 309: 12541. Regeringspræsidenten til indenrigsministeriet 5.12.1901. Der er ingen eksemplarer bevaret af SHVZ, hvoraf dette fremgår.
13. Trykt politireferat af partidagen i Altona 13.-14. oktober 1901 i LAÅ, Tønder landsrådsarkiv L 14.

Zeitung, hvori han støttede Adlers ideer.[14] I det hele taget satte Åbenråforeningen med Mathiesen som drivkraft meget ind på agitationen blandt de dansksindede arbejdere, efter at den var stiftet 6. oktober 1901.

Den 8. marts 1902 afholdtes der suppleringsvalg til rigsdagen i 1. kreds, hvor redaktør Jessen blev valgt som afløser for den afdøde Gustav Johannsen. Også SPD opstillede i kredsen ligesom ved valgene i 1890'erne. Kandidaten var Mahlke, Flensborg; men Adler spillede den mest fremtrædende rolle i agitationen. I Volks-Zeitung forklarede han, at grunden til, at partiet opstillede i 1. kreds, var, at det kæmpede for mere end tilfredsstillelsen af det nationale krav. Danskerne kæmpede kun mod ét særligt udslag af kapitalistsamfundet, mens socialdemokratiet ville ramme ondets rod.[15] »Hvem der vil protestere, han må stemme dansk eller socialdemokratisk. Den skarpeste protest ligger utvivlsomt i at afgive en socialdemokratisk stemme. Den er en selvforsvarshandling for alle valgkredsens arbejdere – enten de er tyske eller danske – og den er et middel til den skarpeste protest for alle tvangspolitikkens modstandere. At redaktør Jessen vælges, er jo sikkert«. Enhver tilvækst for socialdemokratiet på tvangspolitikkens enemærker ville ærgre tvangspolitikkens mænd mere end noget andet.[16] På et vælgermøde i Haderslev den 25. februar 1902 udtalte Adler sig på lignende måde og fremhævede, at socialdemokraterne var i overensstemmelse med det danske, nationale parti og dets program. De danske havde ret til at kræve § 5 opfyldt og til at værne om sprog og nationalitet.[17]

Resultatet af dette første valg efter indvarslingen af Adlers danskerkurs blev, at SPD i 1. kreds forøgede sit stemmetal fra 345 stemmer i 1898 til 487, men forblev uden betydning i det samlede politiske billede i kredsen. Partiets agitation før valget havde dog som sædvanlig irriteret det danske parti; men Adler arbejdede videre med sine planer, særlig med overvejelser om, hvordan partiet kunne vinde de danske stemmer ved omvalgene i 2. kreds. Disse overvejelser resulterede som nævnt i resolutionsforslaget i august; men hvilke drøftelser, der eventuelt måtte være gået forud herfor i partiet, og hvilke impulser Adler kan have modtaget fra kontakter nordpå som Mathiesen, fremgår ikke af kildematerialet. I Flensborg-foreningen var stemningen skeptisk over for Adler, som det var kommet frem på Altonapartidagen.

Den 24. juni 1902 talte Adler på et socialdemokratisk møde i Flensborg om »Köllerånd og kulsviertro«, dvs. troen på, at danskheden kunne underkues

14. Se Dorrit Andersen: National og social solidaritet. Chr. Mathiesen – en arbejderfører i grænselandet. Festskrift til Johan Hvidtfeldt, 1978, s. 1-22.
15. FA 3.12.1901 oversættelse af artikel i SHVZ 1.12.
16. FA 5.2.1902, oversættelse af artikel i SHVZ 4.2.
17. Hejmdal (Hmd) 27.2.1902.

med tvangspolitik, en tro, der også beherskede de tyske myndigheder efter v. Köllers afgang 1901. Tvangspolitikken havde forenet Nordslesvigs bourgeoisi og arbejdere, sagde Adler; men det ville vise sig som et forbigående fænomen med socialdemokratiets optræden i området. Adler nævnte nu også muligheden af et samvirke ved omvalg i 2. kreds. Aug. Hering var imod et sådant samvirke, fordi han mente, at de danske storborgere stod på samme standpunkt som storborgerne andre steder. Derimod fik Adler støtte af en anden fremtrædende socialdemokrat, typograf ved Flensborg Avis Waldemar Sørensen, der var født i Sønderborg, men havde boet i Flensborg siden 1889. Sørensen understregede, at når de danske ikke ville stemme socialdemokratisk ved omvalg, skyldtes det vrede over, at partiet også opstillede i den udsigtsløse 1. kreds. For at nå sit mål ved omvalget måtte partiet afgive en officiel, bindende erklæring om, at det anerkendte § 5 og danskernes frie selvbestemmelsesret. Adler svarede, at han var bekendt hermed, et tegn på, at tanken må have været fremme før i kredsen omkring Adler og i partiet. Han ville sætte spørgsmålet på dagsordenen og mente i øvrigt, at den gamle SPD-fører Aug. Bebel delte hans anskuelse.[18]

Adlers planer var nu så langt fremme og så vidt kendte, at de danske ledere diskuterede dem på de nationale foreningers årsmøde i Åbenrå 27.-28. juli. Rigsdagsmand Jessen stod fortsat afvisende over for et nærmere samarbejde, fordi SPD var et klasseparti, mens de danske var et folkeparti, der tog billige hensyn til alle samfundslag. Han anerkendte, at SPD i nationale spørgsmål var en god støtte for ikke-tyskere. Derimod satte han ikke de borgerlige oppositionspartier Centrum og de frisindede særlig højt. SPD var mere selvstændigt og modigt. Sprogforeningens formand M. Andresen, Åbenrå, og H.P. Hanssen, fra 1893 redaktør på Hejmdal i Åbenrå og landdagsmand siden 1896, var mere villige til at overveje Adlers ideer i overensstemmelse med den mere velvillige holdning, denne fløj af de danske havde indtaget i omvalgsspørgsmålene i 1890'erne. Hanssen nævnte, at han havde mange venner blandt de frisindede; men de havde for lidt magt. Socialdemokraterne var stærkere og mere villige til at hjælpe. Andresen fremhævede, at hvis de danske skulle støtte socialdemokratiet ved omvalg, skulle partiet lade de dansksindede arbejdere stemme dansk ved hovedvalget. Hanssen mente også, at støtte til de dansksindede ved landdagsvalgene ville befordre deres velvilje over for SPD ved omvalgene.[19] Det danske mandat i landdagsvalgkredsen Åbenrå-Sønderborg, H.P. Hanssens mandat, ansås nemlig for truet.

18. FA 27.6., NW 2.7.1902.
19. FA 29.-30.7., Hmd 28.-29.7., hele Jessens tale i FA 2.8.1902.

Landdagsvalgene havde ikke før spillet en rolle i forholdet mellem de dansksindede og socialdemokratiet. SPD havde nemlig ikke hidtil deltaget i landdagsvalg i Preussen i protest mod den såkaldte treklassevalgret, en yderst udemokratisk valgordning, der kraftigt begunstigede de velstillede. På den tyske partidag i Mainz i 1900 var det imidlertid blevet besluttet at deltage ved landdagsvalg i de tyske stater, hvor der var treklassevalgret. Det næste valg skulle finde sted i 1903, så nu var der en ny foranledning for den danske bevægelse til at overveje Adlers tanker.

At H.P. Hanssen-fløjen var langt inde i taktiske overvejelser om, hvad det danske parti kunne få ud af et samvirke med socialdemokratiet, blev også klart i artikler i Hejmdal i den følgende tid, f.eks. 1. august, hvor det hed, »at der er meget stærk stemning« i den danske lejr for at støtte SPD ved omvalg. Flensborg Avis fastholdt dog sin afvisning og frygtede i det hele taget, at hvis man begyndte at stemme socialdemokratisk ved omvalg, kunne det også begynde at forekomme mange rimeligt allerede ved hovedvalget.[20] Men Hejmdal ville arbejde for omvalgsstøtten, hvis SPD's partidag åbent ville anerkende § 5, retten til kulturel og politisk ligeberettigelse og bekæmpelsen af tvangspolitikken.[21] En del af den danske bevægelse havde således givet Adler en tilskyndelse til at forelægge 1902-resolutionen, og han kan også have fundet en vis opmuntring i den kendsgerning, at H.P. Hanssen ved et kommunalvalg 1901 i Åbenrå havde ladet sig opstille på en socialdemokratisk liste sammen med SPD's tillidsmand i byen, uden at nogen af dem dog var blevet valgt.[22]

I den udvikling, der førte frem til resolutionsforslaget 1902, kan man sige, at det var SPD og særlig Eduard Adler personlig, der var den udfarende kraft, og at den danske bevægelse mere var i defensiven. Først kort tid før partidagen var en del af det danske parti med H.P. Hanssen som leder indstillet på at tilkæmpe sig noget af initiativet ved at kræve noget til gengæld for støtten ved rigsdagsomvalg i 2. kreds. Denne del af det danske parti må derfor siges at have medvirket til at fremkalde resolutionsforslaget.

Resolutionen på partidagen i Flensborg 1902

Den slesvig-holstenske partidag fandt sted en måneds tid efter de danske årsmøder, nemlig fra 31. august til 2. september. Når Flensborg var blevet valgt til mødested, havde det ikke noget at gøre med, at danskerspørgsmålet var sat på dagsordenen. De årlige partidage fandt sted i forskellige byer hvert år, og

20. F.eks. FA 1.8.1902.
21. Hmd 8.8.1902.
22. Dorrit Andersen (note 14) s. 5 f.

Flensborg var blevet valgt til mødested på den foregående partidag. Fra grænseområdet var der mødt delegerede fra Flensborg-, Åbenrå- og Haderslevforeningerne.

Den mest langvarige debat fandt sted i forbindelse med dagsordenens pkt. 3, danskerspørgsmålet. Adler holdt indledningstalen og forelagde et resolutionsudkast. I talen sagde han bl.a., at Köllerpolitikken havde sammensvejset de danske nordslesvigere, således at de danske proletarer kun havde lidt klassebevidsthed. Men SPD havde alligevel pligt til »også at bringe de danske arbejdere socialismens evangelium og organisationens sværd«. Denne pligt måtte efterleves på den måde, at man agtede danskernes folkeejendommelighed og beskyttede deres nationale rettigheder. De danske arbejderes nationale rettigheder var de samme som hele den danske befolknings. Hvis den tyske klassestat havde ladet denne befolkning være i fred, ville SPD have kunnet indskrænke sig til at vinde den danske proletar for partiet under anerkendelse af, at han var og blev dansk. Men da klassestaten forsøgte at undertrykke danskerne, måtte socialdemokratiet på én gang drage i felten som beskytter af alle undertrykte og dermed også i den danske arbejders interesse. Opgaven var altså på én gang at bringe den danske arbejder socialismen og at beskytte alle danske i deres nationale ret og kultur. Adler ønskede altså en intensivering af den kurs, SPD hidtil havde fulgt i sin agitation, nemlig at man skulle forsøge at vinde stemmer i hele den danske befolkning og ikke blot hos arbejderne.

Denne linje var tydelig i Adlers oprindelige resolutionsforslag, der blev vedtaget i en ændret form, formuleret af senere landdags- og rigsdagsmand Otto Stolten, en af de hamburgske delegerede (Hamburg var til 1906 med i den slesvig-holstenske provinsorganisation). Når man sammenligner den endelige resolution (se Bilag) med udkastet, hvilket ikke er sket i den hidtidige litteratur, kan man se, at dens karakter af lokkemad over for den danske bevægelse er søgt afsvækket til fordel for en stærkere markering af arbejderbevægelsens principielle klassekampsstandpunkter, selv om disse i forvejen var stærkt markeret i flere punkter.

Stoltens ændringsforslag betød indsættelse af et nyt punkt i stedet for 2c og d. Disse to punkter lød som følger:

»2c) ved politiske rigsdagsomvalg, hvor danskerpartiet er på omvalg med en borgerlig kandidat, skal man støtte den danske kandidat, for så vidt han afgiver tilfredsstillende erklæringer i told- og skattespørgsmål og om væsentlige, rent demokratiske fordringer.

2d) for landdagsvalgene anbefaler partidagen kammeraterne i de deltagende kredse, så længe en sejr for socialdemokratiet selv er udelukket, og den danske kandidat afgiver de ovennævnte erklæringer, at indhente partiledelsens efter

Mainz-beslutningerne nødvendige tilladelse til, at valgmændene støtter danskerne«.[23]

Disse to punkter lovede ret sikkert støtte til danskerne, og de krav, de stillede til de danske kandidater, gik ikke ud over, hvad der var gængs dansk politik. I den vedtagne resolution stod nu punktet 2c i stedet for disse to punkter. Derved blev helhedsindtrykket en skærpelse af kravene til danskerne, hvis »national-oppositionelle stilling« ikke måtte være bestemmende for socialdemokraternes stillingtagen ved omvalg. Støtten skulle være betinget af »en bindende erklæring« fra den danske kandidat om »at gå bestemt imod enhver merbelastning af befolkningen med told og indirekte skatter og enhver forhøjelse af militær- og marinebyrderne og at ville virke energisk for den demokratiske udbygning af valgretten såvel til rigsdagen som frem for alt til den preussiske landdag«.

Adler selv erklærede sig indforstået med ændringsforslaget. Selv om klassekampsaspekterne forstærkedes ved indsættelsen af det mere uelskværdige punkt 2c, kunne resolutionen stadig opfattes som en invitation til danskerne om at komme med en tilsvarende erklæring, og det var formentlig det afgørende for Adler. Man må ikke glemme, at den aktuelle baggrund for resolutionen først og fremmest var omvalgsproblematikken ved rigsdagsvalg. Her var det helt usandsynligt, at den danske kandidat kunne komme på omvalg og behøve socialdemokratisk støtte for at blive valgt. Det var ikke sket siden 1881, da Gustav Johannsen for første og sidste gang blev valgt i denne kreds. Det sandsynlige ved rigsdagsvalg var, at SPD havde brug for dansk støtte. Hvorledes situationen ville blive ved det næste landdagsvalg 1903, hvor det danske mandat i Åbenrå-Sønderborg-kredsen måske var truet, vidste man ikke; men så meget var sikkert, at SPD ville stå meget svagt, også på grund af treklassevalgretten. At en dansker her skulle komme på omvalg med en kandidat, der kunne give SPD bedre politiske og økonomiske garantier, var imidlertid ganske usandsynligt, fordi det frisindede parti, som SPD undertiden havde valgsamarbejde med, ikke betød noget i denne landdagsvalgkreds og heller aldrig havde opstillet dér. Valget ville i givet fald komme til at stå mellem danskeren og en tysk-konservativ. Stoltens principielle indvendinger mod punkterne 2c-d havde været, at Adler ville give danskerne en forret i forhold til alle andre poli-

23. I NW's referat 7.9.1902 er aftrykt en anden tekst som den vedtagne end i SHVZ 3.9. NW anfører de oprindelige punkter 2c-d som vedtagne, mens Stoltens ændringsforslag er placeret i stedet for 1c-d. Det fremgår imidlertid af SHVZ's udførlige referat, at Stoltens forslag skulle erstatte 2c-d, og at 1c-d ikke var under diskussion. NW's referat må have forvekslet hovedgrupperne 1 og 2. – Diskussionen refereres ikke i NW og gengives efter SHVZ's referat. De danske aviser refererede også partidagen; men disse referater bekræfter SHVZ's referat.

tiske modstandere, og at SPD måtte stå frit over for at støtte en anden kandidat ved et omvalg, hvis denne gav bedre garantier end danskeren. Disse indvendinger var nok berettigede ud fra SPD's almindelige principper, men vidner måske også om et ukendskab til de sandsynlige politiske konstellationer i de valgkredse, hvor resolutionen i givet fald kunne komme i anvendelse.

Den tyske historiker Hans-Ulrich Wehler skriver om resolutionens punkt 2c: »Imod den nærliggende understøttelse af danskerne ved omvalg vendte sig imidlertid et afsnit i aktionsprogrammet fra 1902, hvorefter danskernes national-oppositionelle stilling ikke måtte være bestemmende for SPD's stillingtagen«.[24] På grund af manglende kendskab til resolutionens tilblivelsessituation får Wehler således den stik modsatte mening ud af den. Punkt 2c skulle blot principielt understrege, at man ikke skulle stemme på en dansker, fordi han var dansker, men fordi han indenrigspolitisk stod for acceptable synspunkter. Resolutionen tog således ikke afstand fra tanken om støtte til danskerne, og dens formål var netop at opnå en gensidig støtteaftale.

Det vil også være forkert at tro, at resolutionens krav om, at de danske kandidater skulle afgive en erklæring vedrørende forskellige indenrigspolitiske spørgsmål, skyldtes en speciel mistillid til danskerne. Et sådant krav var almindelig SPD-politik ved omvalg. Også den tyske partidag i München 14.-20. september 1902 vedtog en omvalgsresolution, hvor der stilledes lignende betingelser for støtte. Når Bjørn Svensson særlig angriber 1902-resolutionens omvalgsbestemmelser ud fra den opfattelse, at den betød, at en dansk socialdemokratisk arbejder »ikke ved omvalget måtte stemme på den danske kandidat og hjælpe ham ind på rigsdagen på en tyskborgerlig kandidats bekostning, medmindre den danske kandidat var villig til at opfylde visse socialdemokratiske partibetingelser«, så må det skyldes manglende baggrundsviden.[25] For det første var den danske bevægelse indenrigspolitisk i overensstemmelse med resolutionens krav, for det andet eksisterede der kun en teoretisk mulighed for, at det blev den danske kandidat, der kom på omvalg til rigsdagen i 2. kreds. I samtidens danske reaktioner blev resolutionen da heller ikke kritiseret med den begrundelse, Svensson bruger. Formuleringen også i den endelige resolution lagde stadig op til en erklæring fra dansk side om støtte til SPD ved omvalg i 2. kreds.

I debatten på partidagen fik Adler stærkest støtte fra to dansksindede delegerede, Chr. Mathiesen, formanden for partiforeningen i Åbenrå, og Walde-

24. Hans-Ulrich Wehler: Sozialdemokratie und Nationalstaat. Nationalitätenfragen in Deutschland 1840–1914. Göttingen 1971, s. 102.
25. Bjørn Svensson: Det slesvigske spørgsmål mellem to socialdemokratier. Sønderjysk Månedsskrift 1970, s. 218-53, her s. 238.

mar Sørensen, Flensborg. Mathiesen forsøgte at forklare partifællerne forholdene i Nordslesvig. Han erklærede, at han både tilhørte det danske parti og samtidig var socialdemokrat. Der fandtes nemlig intet politisk dansk parti, men en dansksindet folkebevægelse. I Nordslesvig havde man kun lidt begreb om partipolitik, men man stemte, fordi et valg var et hærskue. Også arbejderne håbede på engang at vende tilbage til deres fædreland. Sproget var grundlag for al dannelse, som hævdet af den tyske socialdemokrat Albert Südekum, og dermed også for al økonomisk og politisk udvikling. »Derfor har vi al grund til at holde fast ved vort sprog, ved vor danskhed. Hvis de danske arbejdere ved, at socialdemokratiet garanterer dem dette sprog og deres kultur, vil de slutte sig til det«. Vedtagelsen af Adlers resolution ville skaffe partiet fremgang i Nordslesvig, også i 1. kreds, for man håbede, at partiet ville anerkende selvbestemmelsesretten. Til slut fremsatte Mathiesen forslag om oprettelsen af et dansk blad, et forslag, som kun han selv og Adler stemte for til sidst.

Også Waldemar Sørensen betegnede sig som født nordslesviger, der vel var socialdemokrat, men dog følte og tænkte dansk. Denne holdning førte i øvrigt i 1919 til et brud mellem ham og SPD, da han gik ind for, at Flensborg skulle med til Danmark. Han gik også ind for en fælles optræden ved omvalg og garanterede for de danske kandidaters demokratiske holdning. Han foretrak urteksten til Adlers resolution, men kunne også stemme for ændringen. Det var et personligt synspunkt, det store flertal af kammeraterne i Flensborg var skeptiske. Dette fremgik af den anden flensborgske delegerede, Aug. Herings indlæg. Som før omtalt havde han ved tidligere lejligheder udtrykt sin skepsis over for Adlers danskerkurs. Han betegnede første halvdel af resolutionen som selvfølgelig og anden del som allerede reguleret ved partidagsbeslutninger, hvilket han på sin vis havde ret i. »Hele det danske omvalgsspørgsmål er et taktisk lokalspørgsmål i 2. valgkreds...«. Men han mente ikke, at Adlers bestræbelser ville nytte, for danskerne var bange for at blive svækket af samarbejdet. Adler gjorde sig krampagtige forsøg på at vinde den reaktionære Jessen. Det ville være mere konsekvent at indskrænke sig til at vinde de danske arbejdere, borgerne kunne man godt opgive. På linje hermed udtalte den haderslevske delegerede, pottemager Ernst Erfurth, sig. Han var født i Schlesien, men havde siden 1892 boet i Haderslev. Han mente, at Mathiesen var vokset op i Åbenrå »blandt venstredanskerne, der er mere demokratisk sindet... Danskerne i Haderslev er anderledes, som arbejdsgivere er de lige så reaktionære som de tyske, selv om de pukker på deres opposition«. Rigsdagsmand Jessen havde Erfurth heller ikke megen fidus til og mente, at han havde mest sympati for det katolske Centrum.

Der kan således iagttages principielle uoverensstemmelser mellem de delegerede fra grænselandet med hensyn til, om partiet skulle agitere alene med

henblik på arbejderne eller også til en vis grad have hele den dansksindede befolkning i tankerne. Resolutionens anerkendelse af § 5 spillede ingen væsentlig rolle i indlæggene, hvor Mathiesen var den, der mest havde hæftet sig ved det positive heri. Kun rigsdagsmand Karl Frohme, Hamburg, beskæftigede sig nærmere hermed i sit indlæg. Han gik ind for vedtagelsen af den ændrede resolution, men understregede, at hvis man forpligtede sig til at give hver nationalitet sit område tilbage, blev der ikke meget tilbage af Tyskland. Bedre økonomiske og politiske forhold kunne måske betyde, at de dansksindede besluttede sig for Tyskland. Sproget og folkekarakteren skulle imidlertid respekteres, »men en eventuel egensindighed hos danskerpartiet i dets fastholden ved sproget behøver vi ikke at fremme«. SPD's omvalgspolitik var »alene udtryk for realpolitiske overvejelser. I det omfang, de står os politisk nær, støtter vi danskerne. Men partikularisme bedriver vi socialdemokrater ikke...«. Danskerpolitikken var alene ledet af hensynet til fremskridtet og nationernes demokratiske konsolidering.

Selv om der således i den lange diskussion på partikongressen ytredes forskellige betænkeligheder ved at forpligte sig for stærkt til et omvalgssamarbejde med danskerne, ved at agitere for at få stemmer fra hele den danske befolkning, og det desuden af en enkelt delegeret, Frohme, stærkt antydedes, at tiden måske var inde til at anse § 5 for urealistisk, blev resolutionen vedtaget med alle stemmer imod to. Hvem, der stemte imod, fremgår ikke. Adler sluttede af bl.a. med at imødegå nogle af de rejste indvendinger. Han fremhævede, at resolutionen betød en skarp protest mod undertrykkelsespolitikken og en anerkendelse af danskernes selvbestemmelsesret. Selv Jessen, sagde han, viste forståelse for socialdemokratiet. Han var på ingen måde så kortsynet som de frisindede. Adler understregede også realiteterne, som han så dem, at den tid vel aldrig ville komme, hvor en dansker ville foretrække politistaten Tyskland for Danmark. Han fastslog – vel for at trække lidt i land i forhold til tidligere udtalelser – at hans politik ikke skulle gøre den danske borger til socialdemokrat; den sigtede kun mod omvalgene. Han sluttede med at udtale, at resolutionen var en »Kulturtat«.

De historiske behandlinger af resolutionen har især beskæftiget sig med dens anerkendelse af § 5. Det gælder særlig Gerd Callesen, der ser denne anerkendelse som en konsekvens af den internationalistiske ideologi i SPD, der ellers havde været stærkest i 1870'erne, og som normalt anses for at have mistet meget i betydning på dette tidspunkt.[26] Som det fremgår af det fore-

26. Gerd Callesen: Die Schleswig-Frage (note 1) og samme: Socialdemokratiet og internationalismen. Kilder til belysning af det danske socialdemokratis syn på det slesvigske spørgsmål 1906–24, 1973, s. 7 ff.

gående, var det imidlertid omvalgsproblematikken og partiets vanskeligheder med at slå igennem i Nordslesvig, der var foranledningen til resolutionen og det centrale i diskussionen på partidagen. Det opsigtsvækkende for eftertiden ved anerkendelsen af § 5 i resolutionen var ellers, at SPD på dette tidspunkt som helhed havde forladt sit oprindelige standpunkt, at de erobrede folk i Tyskland selv skulle bestemme over deres nationale tilhørsforhold. Mens man således var betænkelig ved at anfægte rigsenheden, kæmpede man dog klart imod national og kulturel undertrykkelse inden for riget. Frohmes udtalelser på partidagen var ret typiske for SPD's generelle holdning til nationalitetsspørgsmålene på denne tid.

Anerkendelsen af § 5 var placeret som første punkt i resolutionen, og den var så at sige forlangt på forhånd af den danske bevægelse. På den anden side var det ikke noget nyt, at det slesvig-holstenske SPD anerkendte § 5 i sin agitation. Havde denne anerkendelse ikke fortsat været med, ville det have været et brud på den hidtidige politik, der ville have gjort vedtagelsen af resolutionen ganske meningsløs, set ud fra Adlers formål med den. At man så kan have sin tvivl om, hvorvidt Adler og andre ledere i partiet konkret forestillede sig, at SPD, hvis det kom til magten, ville indfri løftet til danskerne om en folkeafstemning, er en anden sag. Hele 1902-resolutionen var taktisk bestemt og dermed også anerkendelsen af § 5; men hermed er ikke sagt, at den udtrykte synspunkter, som der ikke i virkeligheden var dækning for i SPD. Det er der intet kildegrundlag for at hævde. På partidagen satte kun Frohme et spørgsmålstegn ved det betimelige i at fastholde anerkendelsen af § 5, der i øvrigt ikke var noget centralt tema i diskussionen. Men man kan vel sige, at det danske partis styrke havde gjort det nødvendigt for SPD at fastholde den gamle anerkendelse af § 5.

1902-resolutionen kan således vurderes som slutstenen på en lang udvikling i forholdet mellem SPD og den danske nationale bevægelse. Den var primært fremkaldt af omvalgsproblematikken i 2. kreds, hvor SPD siden 1890 havde været i omvalg ved rigsdagsvalgene uden at få sin kandidat valgt. Den var i høj grad en følge af én mand, Eduard Adlers engagement i det danske spørgsmål; men tilskyndelser var også givet fra dansksindede socialdemokrater i grænselandet og i den sidste fase af H.P. Hanssen-fløjen i den danske bevægelse, der måske var påvirket af udsigten til socialdemokratisk støtte ved landdagsvalget i Åbenrå-Sønderborg-kredsen. Fra SPD's side udtryktes reelt ikke noget nyt; men de principielle synspunkter formuleredes officielt og mere bindende i en form, der lagde op til en gensidig erklæring fra dansk side.

Eftertiden

Flensborg-resolutionen var en lokal vedtagelse af det slesvig-holstenske socialdemokratis provinsorganisation. I det danske socialdemokrati har der imidlertid i 1914 været en opfattelse af, at hele det tyske parti skulle have vedtaget en beslutning om, at der burde holdes en afstemning i Nordslesvig om det nationale tilhørsforhold.[27] At dette ikke er tilfældet, kan man imidlertid slutte af de udførlige, trykte kongresreferater. Dog hævdede Schleswig-Holsteinische Volks-Zeitung i 1906, at resolutionen var blevet debatteret og godkendt af det tyske socialdemokratis ledelse, *før* den blev forelagt i Flensborg.[28] Dette synes imidlertid ikke at være blevet omtalt på partidagen i Flensborg. En officiel, forpligtende anerkendelse af § 5 foreligger ikke fra det tyske parti.

Derimod blev valgsamarbejdsspørgsmålet forelagt på højere sted, på to møder af det preussiske SPD 1903, hvor SPD's deltagelse i landdagsvalget diskuteredes. På det første møde den 24. april 1903 i Berlin blev det vedtaget, at SPD ved omvalg, hvor en socialdemokrat ikke var på valg, skulle støtte den liberale kandidatur. Adler ønskede ordet liberal defineret, for i Slesvig-Holsten ville den frisindede kandidat ved valgmandsvalgene ofte stå over for en dansker, og danskeren var, som tingene så ud for øjeblikket, som helhed mere demokratiske end de frisindede. Dette blev accepteret uden diskussion.[29] På det andet møde efter den tyske partidag i Dresden 20. september 1903 mødte Adler heller ingen modsigelse, da han udtalte: »Vi beder om konferencens samtykke til, at vi i Slesvig-Holsten betragter det danske parti som i særlig grad forbundsegnet«.[30] Også en slesvig-holstensk partidag i Husum 6.-7. september 1903 havde vedtaget at støtte den danske kandidat ved landdagsvalget.[31]

I praksis levede SPD således op til 1902-resolutionen i landdagsvalgspørgsmålet, uden at de danske kandidater formelt afgav en »bindende erklæring« om noget, som krævet i resolutionen. Imidlertid blev den socialdemokratiske hjælp ved landdagsvalgene 1903, 1908 og 1913 ganske uvæsentlig, dels på grund af treklassevalgretten, dels på grund af partiets beskedne styrke. Det gjaldt særlig i 1903, hvor der kun opstilledes i Åbenrå og Sønderborg byer.

27. Gerd Callesen: Die Schleswig-Frage, s. 53 f.
28. SHVZ 28.10.1906.
29. NW 6.5.1903. Ved landdagsvalg opstillede det danske parti kun i Åbenrå-Sønderborg og Haderslev-kredsene, hvor ingen frisindede opstillede. Adler må have regnet med frisindet valgdeltagelse eller have tænkt på Flensborg-kredsen, hvor de danske imidlertid ikke plejede at opstille.
30. SHVZ 23.9.1903. Det var de første selvstændige møder, der afholdtes af SPD i Preussen, og deres forløb kendes kun fra avisreferater. Fra de senere møder findes trykte protokoller.
31. Trykt politireferat af partidagen 1903 i LAÅ, Christiansfeld flækkearkiv II, 2, 5.

Den danske omvalgshjælp ved rigsdagsvalgene havde til gengæld chance for at blive udslaggivende; men vedtagelsen af 1902-resolutionen fremkaldte ikke den ønskede, tilsvarende erklæring fra dansk side, og Vælgerforeningen pegede aldrig direkte på en socialdemokratisk kandidat ved omvalgene. I omvalgsparolerne 1903, 1907 og 1912 pegedes der dog tydeligere på den socialdemokratiske kandidat. Deltagelse i omvalgene erklæredes fortsat for frivillig; men det understregedes, at ingen dansk mand burde stemme på en kandidat, der ikke klart havde udtalt sig mod tvangspolitikken. Ved alle de tre valg var det i 2. kreds kun socialdemokraten, der stod for den linje, også i 1912, da den anden kandidat var en frisindet.

Kun ved valget 1903 blev der valgt en socialdemokratisk rigsdagsmand i 2. kreds, nemlig Mahlke. Valgkampen havde fundet sted under indtryk af 1902-resolutionen, og den danske kandidat M. Andresen, der ikke kom på omvalg, udsendte sin private opfordring til de danske vælgere om at stemme på Mahlke ved omvalget. Også H.P. Hanssen opfordrede hertil på et socialdemokratisk valgmøde og hævdede, at han allerede 1898 havde stemt socialdemokratisk ved omvalget.

Men H.P. Hanssen-fløjens velvillige holdning kølnedes, så 1902-resolutionen på længere sigt ikke fik den betydning, Adler havde tænkt. Anstødsstenen var fortsat den socialdemokratiske agitation før valgene i 1. kreds, hvor det kom til skarpe sammenstød 1906, da H.P. Hanssen blev valgt ved et suppleringsvalg efter Jessens død. Desuden bebrejdede man SPD, at det ikke ville anbefale, at dansksindede socialdemokrater stemte dansk ved hovedvalg. Derfor ville det danske parti ikke støtte SPD ved en direkte og forpligtende omvalgserklæring; man mente ikke, at man fik nok til gengæld.

Ved omvalgene 1907 og 1912 var det dog tydeligt, at den danske lejr nu havde affundet sig med, at mange vælgere ønskede at tage del i tysk partipolitik ved at træffe et valg mellem to tyske kandidater. Officielt accepteredes det ud fra en national begrundelse. At der måske også hos nogle kunne være konkrete indenrigspolitiske synspunkter bag en sådan stemmeafgivning, talte man ikke meget om. Den nationale bevægelse var socialt forskelligt sammensat, men havde gårdmandsstanden som sit bærende lag, og denne styrkedes af den økonomiske udvikling.[32] Samtidig voksede de danske stemmetal, så det syntes unødvendigt, at man gik videre i retning af en kraftigere indenrigspolitisk orientering for at fastholde vælgere. Derfor blev de tendenser, der havde været hos Gustav Johannsen i 1880'erne og senere hos H.P. Hanssen, ikke videreudviklet. At socialdemokraterne ved valget 1912 i høj grad havde

32. Om denne problematik se G. Japsen: Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig. Sønderjyske Årbøger 1973, s. 63-75.

erobret byernes arbejdere synes ikke at have foruroliget meget, så længe den danske bevægelses folkelige og økonomiske tyngdepunkt lå på landet.

Adlers danskerkurs med 1902-resolutionen og en senere omfattende dansksproget agitation blev således ikke til noget afgørende gennembrud for SPD i Nordslesvig, også fordi de erhvervsøkonomiske forhold ikke var gunstige for partiet. Måske var det også i erkendelse heraf, at SPD fortsatte med at slå så stærkt på de nationale strenge i agitationen i stedet for at forsøge at udarbejde en speciel argumentation, der kunne passe til de økonomiske forhold på landet og appellere til småkårsfolk dér. I stedet forsøgte man at konkurrere med den danske bevægelse på det nationale område. På det lokale plan forblev de to parter således fastlåst i den gamle gensidige rivalisering. Flensborg Avis vurderede 30. september 1902 SPD i en kommentar til 1902-resolutionen med ord, der skulle komme til at blive repræsentative for alle de danske lederes senere principielle holdning til SPD:

»Socialdemokraterne vil vinde danske stemmer, og dette er en stærkt medvirkende grund til, at de udtaler sig med billighed om de danske slesvigere og deres bestræbelser. Men man må til ære for de tyske socialdemokrater sige, at de i national politik i det hele vil søge at hævde retfærdighedens og billighedens grundsætninger, og de er uafhængige nok til at kunne gøre det. Da vi danske ved, at de tyske socialdemokrater alligevel, når det kommer til stykket, helst vil sluge os, så kan vi vel godkende deres upartiskhed; men vi svinger os ikke op til nogen høj begejstring for dem«.

Bilag

1902-resolutionen

Det slesvig-holstenske socialdemokratis partidag anser det for rigtigt, da Slesvig til dels er beboet af et ikke-tysk folk, at fastlægge følgende som sin stilling over for dette:

1. Principielt anerkendes:
   a) at den danske befolkning i Nordslesvig såvel efter den retsstridigt fjernede artikel V i Pragfreden som efter alle folkeslags ret til selvbestemmelse alene har at afgøre, om og hvor vidt den vil høre til Preussen eller til Danmark;
   b) at alle Nordslesvigs indbyggere af dansk stamme, så længe de tvunget eller frivilligt hører til det tyske rige, har en ret til beskyttelse af deres nationale egenart og folkelighed, deres modersmål og til fuld politisk ligeberettigelse;
   c) at det er socialdemokratiets pligt hensynsløst at bekæmpe enhver af et parti, en stat eller et rige ført politik, som krænker disse rettigheder;
   d) at det er socialdemokratiets opgave at oplyse proletarerne i det danske folk om socialismen under fuld anerkendelse af deres nationale rettigheder og at vinde dem for klassekampen til erobring af den politiske magt.
2. Med foranstående principper som forudsætning beslutter partidagen:
   a) en væsentlig opgave for kammeraterne uanset afstamning er det i skrift og tale at oplyse de danske proletarer om socialismen og at virke for deres tilslutning til socialdemokratiet, og det, så vidt det er muligt og nødvendigt, ved brug af det danske sprog.
   b) en yderligere opgave for kammeraterne og den socialdemokratiske presse i Slesvig-Holsten ligger i den hensynsløse bekæmpelse af tvangspolitikken i alle dens former.
   c) ved omvalgene til rigsdagen og til landdagsvalgene, hvor afgørelsen står mellem en dansk og en anden borgerlig kandidat, må danskernes national-oppositionelle stilling ikke være bestemmende for vore kammeraters stillingtagen. De skal kun støtte en dansk kandidat, når han afgiver den bindende erklæring at gå bestemt imod enhver merbelastning af befolkningen med told og indirekte skatter og enhver forhøjelse af militær- og marinebyrderne og at ville virke energisk for den demokratiske udbygning af valgretten såvel til rigsdagen som frem for alt til den preussiske landdag.

At socialdemokratiske parlamentariske repræsentanter, når det drejer sig om bekæmpelsen af tvangspolitikken og beskyttelsen af danskernes nationale rettigheder, påtager sig denne og den parlamentariske støtte til danskerpartiets repræsentanter, behøver efter socialdemokratiets principper og hidtidige taktik i rigsdagen ingen beslutning, da det er sket hidtil og også vil ske i fremtiden.

De frisindede og Nordslesvig 1902–1914

Af *Mogens S. Mogensen*

I årene op til første verdenskrig var det den konservativt dominerende tyske forening, der stod i spidsen for tyskheden i Nordslesvig. De relativt mange frisindede havde svært ved at gøre sig gældende, men var dog en magtfaktor med en Nordslesvig-politik i klar modsætning til den tyske forenings. I flere situationer kunne der etableres samarbejde med det danske parti, men de frisindede måtte dog i den sidste ende sætte tysknationale interesser over liberale principper. Om udviklingen 1902–1914 skriver cand.mag. Mogens S. Mogensen.

Indledning

Nordslesvigs historie i perioden 1864–1920 er helt og holdent domineret af nationalitetskampen mellem dansk og tysk, kampen mellem på den ene side de danske nordslesvigere, der udgjorde det store flertal af befolkningen, og som repræsenteredes af de nationale foreninger og pressen og de danske parlamentarikere, og på den anden side de tysksindede nordslesvigere, repræsenteret af den tyske forening og de preussisk-tyske myndigheder, både de lokale og de centrale, og den tyske presse.[1] Dette hovedaspekt af Nordslesvigs historie er beskrevet og behandlet, men flere forhold gør, at denne »blok-contra-blok-fremstilling« – specielt for tiden efter århundredskiftet – må nuanceres. For det første var der et ukendt antal »blakkede«, der trods pres fra begge sider holdt sig uden for nationalitetskampen. Dernæst var der de ganske vist ret fåtallige internationalistiske socialdemokrater, der omfattede både dansk- og tysksindede. Endelig var der også grupper inden for den såkaldte »nationale tyskhed« (de tysksindede socialdemokrater regnedes for nationalt upålidelige), der var i

1. I hele artiklen, også når valgresultater gengives, er Nordslesvig defineret som Haderslev, Åbenrå og Sønderborg amter samt den »danske del« af Tønder amt (med Højer, Møgeltønder, Hostrup, Burkal og Tinglev som de sydligste kommuner).

opposition til den politik, som den tyske forening, der ellers hævdede at repræsentere hele tyskheden, førte. Allerede før århundredskiftet havde enkelte tyske nordslesvigere protesteret mod den tyske forenings Nordslesvig-politik og mod regeringens politik, men især efter Køllertiden var der flere grupper, der mere eller mindre radikalt brød med den tyske forenings politik, således at denne ikke længere kunne siges at repræsentere hele den nationale tyskhed. Efter røret omkring gehejmeråd Jürgensens artikel i »Kölnische Zeitung« i 1908 og Tiedjes artikler i »Christliche Welt« (senere udgivet i bogform »Die Zustände in Nordschleswig«) i 1909 dannedes først Præsteforeningen og kort efter Fredsforeningen, som især repræsenterede moderate hjemmetyskere, der var utilfredse med den tyske forenings politik og indsats. Dernæst var der de frisindede, der først organiserede sig ret sent. Partierne i det tyske rige søgte naturligt også at gøre sig gældende i Slesvig-Holsten og dermed også i Nordslesvig. Ved rigsdagsvalgene opstillede partierne aldrig i 1. kreds (Haderslev), hvor pladsen blev overladt til en tysk fælleskandidat, men i 2. (Flensborg-Åbenrå) og 4. kreds (Tønder-Husum) deltog næsten alle de kendte tyske partier, således også de frisindede. Derimod var det kun få af partierne, der dannede egentlige partiafdelinger i Nordslesvig, næsten kun de national-liberale, de frisindede og socialdemokraterne.

Denne artikels formål er at kaste lidt lys over de frisindedes forhold i Nordslesvig og til Nordslesvig-spørgsmålet og dermed også til det danske parti og den tyske forening.[2] Fremstillingen er begrænset til tiden mellem Køller og verdenskrigen, og som de vigtigste kilder er anvendt de 4 danske dagblade i Nordslesvig og »Schleswigsche Grenzpost« (Haderslev), hvorimod det desværre ikke har været muligt at benytte de frisindedes vigtigste partiorgan i Slesvig-Holsten, Kieler Zeitung, et tab, som imidlertid opvejes af den nordslesvigske presses udførlige gengivelser (ofte i form af meget lange citater) af K.Z.'s artikler om nordslesvigske forhold.[3]

Frisindede i Nordslesvig

Mens der har været frisindede i Nordslesvig lige siden grundlæggelsen af de frisindede partier i det tyske rige, så startede organiseringen af dem i foreninger først for alvor midt i den periode, som denne artikel behandler. I *Flens-*

2. »Vælgerforeningen for Nordslesvig« betragtes her som et parti, hvis kulturelle støtteforeninger de store nationale foreninger var.
3. En udførligere redegørelse for de frisindedes samt Fredsforeningens og socialdemokraternes forhold til det danske parti findes i min specialeafhandling »Forholdet mellem det danske parti i Nordslesvig og de oppositionelle organisationer: socialdemokratiet, de frisindede og fredsforeningen, ca. 1902–1914« (Århus 1976).

borg, der ganske vist ikke hørte til det egentlige Nordslesvig, men som alligevel spillede en stor rolle for de politiske partiers udvikling, var der i al fald fra 1897 en aktiv frisindet forening.[4]

Tønder: De tysksindede borgere i Tønder var forholdsvis frisindede og tolerante over for de dansksindede; således frarådede byrådet i 1908 af hensyn til forholdet mellem de to nationaliteter oprettelsen af en afdeling af den tyske forening i byen. Sandsynligvis allerede før århundredskiftet var der blevet dannet en frisindet forening i Tønder, og i 1904 var Tønder også den eneste nordslesvigske by, der var repræsenteret på provinspartimødet i Flensborg. Fra 1890 til o.1912 var der en lille frisindet avis i byen, »Tondener Nachrichten«, redigeret af bogrykker Olsen.[5]

Åbenrå: På et møde i Åbenrå den 2. marts 1907, hvor formanden for den frisindede forening i Flensborg talte, oprettedes en »Frisindet Forening for Aabenraa Kreds«. Foreningens formål var ifølge vedtægterne ... »die liberale Grundanschauung zu vertreten, zu verbreiten und zur Geltung zu bringen. Er sucht diesen seinen Zweck zu erreichen durch Vorträge, durch Besprechung öffentlichen Angeliegenheiten und durch das Bestreben entschieden liberale Vertreter in der Reichstag und den Landtag zu wählen«. Formand blev småbanevært Gullöve, og foreningen startede med 79 medlemmer og havde i 1912 over 200. Så vidt det kan ses, var foreningen domineret af selvstændige erhvervsdrivende, så som købmænd, gæstgivere o.l. Årsagen til foreningens oprettelse må sikkert primært søges i utilfredshed med de konservatives og de nationalliberales partipolitiske dominans ved opstilling af landdagskandidater, og et ønske fra den del af borgerskabet, som udgjordes af de selvstændige erhvervsdrivende, om at hævde sig i det politiske liv i byen. Der er imidlertid intet, der tyder på, at uenighed med den tyske forening i nationalpolitiske spørgsmål har spillet en rolle for foreningens dannelse, hvorfor de danske forsøg på at tage den nye forening til indtægt for en nationalpolitisk opposition mod den tyske forening må anses for at være ubegrundede. Tilbage står imidlertid den kendsgerning, at en partipolitisk gruppering, som de frisindede indledte i Åbenrå, var et brud på den tyske forenings parole, der gik ud på, at i Nordslesvig måtte man lade de partipolitiske uoverensstemmelser vige til fordel for en national enhedsfront, repræsenteret af den tyske forening. At denne »nationale nødvendighed« blev et dække for en yderst konservativ ledelse af tyskheden, har de frisindede sikkert fået øjnene op for og draget konsekvensen af.[6]

4. Fl.A. 4/5 1898. Hmd. 6/2 1903.
5. Hmd. 12/1 1904. Tønder s. 269f.
6. Hmd. 26/2, 4/3, 7/3, 18/3 1907. Fl.A. 10/4 1907. Schl.Grp. 26/2, 4/3 1907. Hmd. 30/4, 18/3, 8/4 1907. Fl.A. 23/7 1912. Schl.Grp. 5/3 1907. Hmd. 7/3, 15/3, 16/3 1907. Schl.Grp. 4/3 1907.

Haderslev: Byrådsvalget i Haderslev i november 1912 blev anledningen til, at der i december samme år oprettedes en frisindet forening i byen. Mange medlemmer af byens tyske håndværkerforening følte sig udfordret af, at embedsmandsforeningen gennemtrumfede opstillingen af udelukkende embedsmænd til byrådsvalget. Dertil kom – så vidt man kan skønne – nu utilfredshed med Hahn og den tyske forenings Nordslesvig-politik.[7] Efter at en liste havde cirkuleret i byen, især blandt selvstændige erhvervsdrivende, på hvilken der samledes underskrifter til oprettelse af en frisindet forening, blev der den 8. december 1912 holdt et stiftende møde, hvortil også frisindede repræsentanter fra Sønderborg, Flensborg og Hamborg var indbudt. Foreningen fik 24 medlemmer, og tømrermester Hönnicke blev formand. Også denne forening var domineret af selvstændige erhvervsdrivende – især håndværkere.[8] Foreningen kom straks ud for en hård kritik fra den tyske forening og den tyske presse. Schleswigsche Grenzpost påstod, at Hejmdal, der havde været usædvanlig godt orienteret om begivenhederne i Haderslev, havde stået fadder ved stiftelsen af foreningen, og antydede, at foreningen var nationalt set upålidelig, ligesom den spåede den en kummerlig tilværelse. Disse påstande og antydninger dementerede Hönnicke, der bl.a. betonede foreningens tysk-nationale standpunkt. I øvrigt ville foreningen stille sig på samme standpunkt som det tysk-frisindede parti m.h.t. det nordslesvigske spørgsmål. Den danske presse glædede sig imidlertid højlydt over den nye forening og så heri endnu et frafald fra Hahn og den tyske forening.[9]

Sønderborg: Medens den frisindede forening i Haderslev var blevet dannet på baggrund af interne forhold i byen, på initiativ af byens borgere, blev »Liberaler Verein für Sonderburg und Umgegend« dannet i december 1912 på initiativ af fremskridtspartiets landsforbund for hertugdømmerne, i hvis bestyrelse lærer Jørgensen, Sønderborg, sad. På det møde, man indkaldte til, drøftedes det kommende landdagsvalg, og samtlige talere fremhævede, at det ikke var hensigten på forhånd at tage afstand fra nogensomhelst person eller noget parti i forbindelse med kandidatopstilling til landdagsvalg. Ret hurtigt viste det sig imidlertid, at de frisindede i Sønderborg tog skarpt afstand fra den tyske forenings nationalpolitiske linje, og de blev derefter også skarpt fordømt af den tyske forening og den tyske presse for at skabe splittelse i den tyske lejr. Den danske presse derimod tog godt imod foreningen.[10]

Gråsten: Omtrent samtidig blev der også oprettet en frisindet forening i Gråsten, men der vides kun meget lidt om den i øvrigt, ud over at foreningen

7. Hmd. 9., 13., 16., 17., 28., 30. nov. og 12. dec. 1912.
8. Hmd. 30/11 og 10/12 1912. Schl.Grp. 9/12 1912.
9. Schl.Grp. 9., 11., 12., 14. dec. 1912. Hmd. 17/12 1912.
10. Dy.-Po. 21/12 1912 og 6/1, 16/1, 18/1 1913. Hmd. 22/12 1912 og 4/1 1913.

stillede sig på samme standpunkt som den åbenråske forening i Nordslesvigspørgsmålet, dvs. ikke nogen udtalt opposition til den tyske forening.[11]

Endelig blev der også gjort forsøg på at oprette frisindede foreninger flere andre steder, bl.a. i Nordborg og Løjtkirkeby, men uden held.[12] Ud over disse frisindede foreninger dannedes der også i Nordslesvig en afdeling af Barth's og Breitscheid's og Gerlach's »Demokratische Vereinigung«, der i 1908 var blevet udskilt fra »Freisinnige Vereinigung«. Således dannede Hemmersam, der var blevet ekskluderet af den frisindede forening i Åbenrå, fordi han havde opfordret til at stemme på den danske landdagskandidat, der var kredsens mest frisindede, en afdeling i Sønderborg i 1908. Omtrent samtidig var der blevet dannet en demokratisk forening i Flensborg, men ingen af foreningerne kom til at spille nogen rolle. Den demokratiske forenings holdning til danskerspørgsmålet var en del mere danskervenlig end de øvrige frisindedes.[13]

Som de fleste andre tyske partier i denne periode havde også de frisindede partier en melleminstans mellem den enkelte lokalforening og centralledelsen. De nordslesvigske frisindede foreninger hørte således med til den slesvig-holstenske frisindede organisation. Allerede i 1870'erne indtog det slesvig-holstenske frisind under Hänels myndige ledelse en særstilling inden for hele det tyske frisind. I 1881 havde de frisindede i 2. kreds været med til at støtte Gustav Johannsens valg til rigsdagen ved omvalget, men i 1887, hvor den centrale partiledelse havde »givet ordre« til i tilfælde af omvalg at støtte den danske kandidat i 2. kreds, blev dette afvist af ledelsen af det slesvig-holstenske frisind. I 1893, da det tysk-frisindede parti, »Deutsche Freisinnige Partei«, delte sig i »Freisinnige Vereinigung« og »Freisinnige Volkspartei«, vedblev der i Slesvig-Holsten at bestå en provinsial organisation af »Deutsche Freisinnige Partei«, der ikke ville anerkende spaltningen. Partiorganisationen hældede imidlertid mest til »Freisinnige Vereinigung«'s side, og der dannedes snart en organisation af frisindede foreninger i Slesvig-Holsten, der sluttede sig til »Freisinnige Volkspartei«. Der opstod da også en vis konkurrence mellem de

11. Hmd. 25/2, 22/2 1912 og 27/4 1914.
12. Fl.A. 1/10 1903 og 30/9 1908 og 8/12 1911.
13. Elm: Zwischen Fortschritt und Reaktion s. 203-208. Hmd. 23/7 1908. Fl.A. 24/7 1908. Hmd. 5/9 1908 og 10/11 1909. Fl.A. 11/11 1909 og 25/6 1910 og 30/6 1910. På den demokratiske forenings årsmøde i juni 1914 blev der enstemmigt vedtaget en resolution, hvori partidagen udtaler »sin harme over den politiske voldførelse af den fremmedsprogede befolkning i Nordslesvig og Østgrænselandet. Den preussiske fortyskningspolitik udæsker ved sin dels grusomme, dels latterlige forfølgelsessyge alle kulturmenneskers vrede og spot. Den føles af enhver rettænkende folkefælle på den smerteligste måde som en skam. Den demokratiske Forening vil med alle midler og evner, der står til dens rådighed, arbejde for at fjerne dette preussiske system, for at personlighedens frihed overalt kan hævdes« (Fl.A. 6/6 1914).

to grupper, indtil der i april 1904 kom en overenskomst i stand angående kandidatopstillingen i de forskellige kredse og oprettelsen af nye partiforeninger, hvorefter de delte rigsdagskredsene imellem sig. Af de nordslesvigske kredse tilfaldt 2. og 4. kreds folkepartiet, mens ingen kerede sig om 1. kreds. Hverken i parlamenterne eller lokalt i hertugdømmerne kan der dog spores nogen væsentlig forskel i de to frisindede partiers Nordslesvig-politik. I tiden frem til sammenslutningen af de 2 frisindede partier (samt det sydtyske folkeparti) til »Fortschrittliche Volkspartei« i 1910 var der et ret nært samarbejde mellem de to partier i Slesvig-Holsten, der dog holdt selvstændige provinspartimøder indtil 1909. Efter sammenslutningen i 1910, hvor Slesvig-Holsten sammen med Hamborg og Lybæk kom til at udgøre et distrikt, fulgte der en ekspansionsperiode med oprettelse af en del ny foreninger i hertugdømmerne.[14]

De frisindede partier stod ret stærkt i hertugdømmerne og fik ved rigsdagsvalgene i 1903, 1907 og 1912 hhv. 21 %, 32 % og 25 % af stemmerne og hhv. 2, 5 og 7 af provinsens 10 mandater. Imidlertid fik de frisindede stort set aldrig valgt nogen i første valgomgang og var derfor afhængige af andre partiers støtte – især de nationalliberales og socialdemokraternes. Også ved landdagsvalgene gjorde de frisindede sig gældende, dog ikke så stærkt som ved rigsdagsvalgene på grund af den ulige valgret.[15]

De frisindedes vigtigste dagblad i hertugdømmerne var Kieler Zeitung, der i praksis fungerede som det slesvig-holstenske frisinds officielle talerør, skønt det var nærmest knyttet til de kredse, der stod bag »Freisinnige Vereinigung«. Redaktør var den ret danskervenlige A. Niepa. Desuden udgav dr. Leonhart, der i 1903 var blevet valgt som rigsdagsmand for 4. kreds, fra 1906 et fjortendagsskrift »Fortschritt« og fra november 1909 til en konkurs i juli 1910 »Kieler Tagespost«. I selve Nordslesvig var der som nævnt et lille og ubetydeligt frisindet blad »Tondener Nachrichten«. I 1907 havde de frisindede i Flensborg planer om at oprette en frisindet avis i Flensborg med filialer i Åbenrå og Gråsten, men planerne blev aldrig realiseret. Enkelte andre tyske aviser i hertugdømmerne blev også i perioder redigeret i en mere eller mindre frisindet ånd.[16]

---

14. Nipperdey s. 192-96. Heberle s. 23 og 27. Fl.A. 27/4 1905 og 2/5 1905 og 9/3 1910 og 4/10 1910.
15. Heberle s. 23.
16. Elm: Zwischen Fortschritt und Reaktion s. 4. Elm: Die bürgerlichen Parteien s. 69. Fl.A. 21/4 1903 og 21/7 1910. Hmd. 23/7 1910: A. Niepa (f. 1841) var med i KZ.'s redaktion fra 1866 (fra 1905 som redaktør) til sin død 1910. Han talte godt dansk og fulgte også godt med i forholdene i Danmark. Han var en erklæret modstander af Køller-politikken. Fl.A. 30/12 1909. Hmd. 5/4 1910. Schl.Grp. 14/8 1909. H.P. Hanssens privatarkiv: Breve fra rigsdagsmand Struve til H.P. Hanssen 3/11 1909 og 30/7 1910. Fl.A. 22/2 1907.

De frisindede foreninger i Nordslesvig fik aldrig ret mange medlemmer, og foreningen i Haderslev sygnede efterhånden hen. For at danne sig et billede af de frisindedes politiske styrke i Nordslesvig må vi kaste et blik på resultaterne af rigsdagsvalgene. De frisindede opstillede imidlertid aldrig nogen kandidat i 1. kreds; i denne kreds var der altid opstillet en tysk fælleskandidat. Det er derfor meget vanskeligt at skønne, hvor stor en del af den samlede vælgermasse, der var frisindet. Man kan kun – med nogen ret – antage, at de frisindede i 1. kreds sikkert har udgjort en tilsvarende andel som i det øvrige Nordslesvig. I Åbenrå amt, der udgjorde en del af 2. kreds, fik de frisindede følgende stemmetal:

1903: 794 stemmer = ca. 17,5 % af de afgivne stemmer
1907: 545 stemmer = ca. 10,7 % af de afgivne stemmer
1912: 970 stemmer = 17,0 % af de afgivne stemmer

Over halvdelen af de frisindedes stemmer i Åbenrå faldt altid i Åbenrå by.

I den »danske del« af 4. kreds fik de frisindede følgende stemmetal:

1903: 818 stemmer = 24,0 % af de afgivne stemmer
1907: 921 stemmer = ca. 22,8 % af de afgivne stemmer
1912: 782 stemmer = ca. 16,8 % af de afgivne stemmer

Knap halvdelen af de frisindede stemmer i dette område faldt i Tønder by. Inden for den såkaldte »nationale tyskhed« (hele stemmetallet minus danske og socialdemokratiske stemmer) udgjorde de frisindede stemmer i perioden 1903–12 mellem ca. $\frac{1}{3}$ og $\frac{1}{2}$ af stemmerne i Åbenrå amt og den »danske del« af Tønder amt. Det viser sig altså, at i de områder af Nordslesvig, hvor de tyske vælgere kunne stemme efter partipolitisk tilhørsforhold og overbevisning, var der en ganske betydelig del af den tysksindede befolkning, der var frisindet![17]

De frisindedes principielle Nordslesvig-politik[18]

For at forstå de frisindedes nationalitetspolitik og specielt Nordslesvig-politik er det nødvendigt at sætte denne ind i den sammenhæng, som de frisindedes ideologi og socio-økonomiske struktur udgjorde. De frisindede partier rekrut-

17. Min specialeafhandling, appendiks 1.
18. De forskellige frisindede gruppers og partiers principielle Nordslesvig-politik behandles her under ét, idet der ingen væsentlig forskel var mellem dem (en undtagelse danner dog den demokratiske forening, der var mere danskervenlig, og som i øvrigt lå nærmere op ad socialdemokratiet på flere punkter). Inden for alle de frisindede grupper i Nordslesvig og Hertugdømmerne var der dog 2 strømninger m.h.t. Nordslesvig-politikken – en mere national-fanatisk gruppe og en mere, nationalt set, tolerant gruppe. Det var den sidste gruppe, der i hertugdømmerne var i flertal, og hvis principielle synspunkter her skildres.

terede deres ledere og medlemmer (og hentede deres stemmer) fra mellemklassen, fra bank- og industrikredse og fra intellektuelle miljøer. Disse grupper, der repræsenterede det mellemste og øverste borgerskab, var udpræget liberale, med interesse i – som endnu opadstræbende klasse – at få mere del i styringen af samfundet gennem en demokratisering af samfundet og gennem parlamentarisme. Et hovedprincip for dem var »lige ret for alle«, oprindelig rettet mod feudale rester af privilegier, men nu også af stor betydning for deres holdning til nationale minoriteter i det tyske rige. I det hele taget indeholdt deres ideologi et krav om respekt for de statsborgerlige rettigheder og friheder. Deres økonomiske interesse måtte gå i retning af frihandel, da den tyske industri på de fleste områder var konkurrencedygtig i forhold til andre landes. Således var de frisindede stærkt interesseret i at få etableret en handelstraktat med Danmark, der kunne åbne det danske marked specielt for slesvig-holstensk industri. De frisindede var af den mening, at en sådan fordelagtig handelstraktat blev vanskeliggjort, hvis danskerne i Nordslesvig ikke blev behandlet godt. Nordslesvig-spørgsmålet kunne let skabe tyskerhad i Danmark med ubehagelige konsekvenser for tysk industri.[19]

Som det borgerlige parti, det var, måtte nationalismen også spille en stor rolle for dets politik. (Specielt for de slesvig-holstenske frisindedes vedkommende var deres tyske nationalfølelse parret med en gammel slesvigholstenisme, der dog i denne periode ikke spillede nogen større rolle). Denne nationalisme, der var knyttet til en stærkt fremvoksende imperialisme, og som måtte kræve fremme af tyskheden og af tyske interesser overalt, kunne vanskeligt undgå at bringe de frisindede i konflikt med deres liberale og humane synspunkter. I princippet hævdede de frisindede, at det altid måtte være i den nationale interesse at behandle de nationale minoriteter ud fra humane og liberale grundsætninger, ud fra princippet om »lige ret for alle« osv. Humanitetens politik var i nationale spørgsmål også hensigtsmæssighedens politik. Ikke desto mindre må man konstatere, at de frisindede – som man kunne forvente af et borgerligt-nationalt parti – samtidig hævdede, at det tyske riges nationale interesser også for dem havde førsteprioritet. Dette de frisindedes »nationale dilemma« forsøgte de forskellige frisindede instanser og grupper at løse på forskellig vis. En del af de frisindede i Nordslesvig, der jo havde problemerne nærmest inde på livet, syntes således villige til at afskrive store dele af principperne for ikke at blive udskreget som unationale af den tyske forening og for at varetage tyskhedens nationale interesser.[20]

---

19. Elm: Zwischen Fortschritt und Reaktion s. 13ff. Elm: Die bürgerlichen Parteien s. 69ff, 80ff, 779ff.
20. At der også blandt de frisindede i det øvrige Slesvig-Holsten var en sådan divergens, vidner

Nordslesvigs tilhørsforhold: I dette spørgsmål var de frisindede næsten på linje med den tyske forening. Grænsen lå fast ved Kongeåen, derom ingen tvivl. »Nordslesvig er et uadskilleligt Stykke af det »up ewig ungedeelte« Slesvig-Holsten, uløseligt forbundet med Preussen og Tyskland«. Begrundelsen for dette standpunkt var, at den nationale interesse krævede det, og formelt set også det gamle slesvigholstenistiske krav om hertugdømmernes udelelighed – og endelig ophævelsen af § 5 i 1878.[21] De frisindede betragtede Pragfredens § 5 som en stor fejltagelse, da ingen tyskere nogen sinde kunne tænke på at opfylde de løfter, som den indeholdt, men ved overenskomsten mellem Preussen og Østrig i 1878 var den definitivt blevet ophævet, og tredjeparten – Danmark og de danske nordslesvigere – havde ingen juridiske rettigheder længere. I modsætning til den tyske forening mente de frisindede imidlertid, at § 5 havde givet de danske nordslesvigere nogle begrundede forhåbninger og havde foranlediget nogle danskere til at optere for Danmark i forventning om en snarlig genforening med Danmark; derfor burde der vises hensynsfuldhed over for optanterne, ligesom der burde tages meget lempeligt på danskernes genforenings*håb*. Det i § 5 udtrykte princip om national selvbestemmelse, som egentlig var et liberalt princip, forkastedes af de frisindede: »Statsgrænser fastsættes ikke ved folkeafstemning, men ved statsoverenskomst«.[22]

Målet for Nordslesvig-politikken: Dybest set var målet også for de frisindede – ligesom for den tyske forening – en germanisering af Nordslesvig, »den indre tilegnelse af, hvad der den gang (1864) vandtes ved en ydre statsoverenskomst«, som landdagsmand Wittrock, Flensborg, udtrykte det i 1909. Til forskel fra den tyske forening regnede de frisindede med et ret langsomt tempo i germaniseringsprocessen, ligesom de også var indstillet på at anvende helt andre midler. Stadierne frem mod dette langsigtede måls opfyldelse var, at der skete en fredelig udjævning af de nationale modsætninger i Nordslesvig, at de danske nordslesvigere forsonede sig med de bestående statslige forhold og opgav deres genforeningshåb, at der skete en styrkelse af tysk kultur i Nordslesvig, således at man kom dertil »lidt efter lidt at se tysk sindelag vokse frem til grænsen«.[23]

---

den forskellige holdning til Køllers udvisningspolitik, som de frisindede foreninger i Slesvig og Kiel indtog i 1899, om. Sievers s. 118-24.

21. Se appendiks. Nordslesvig 1899 s. 113 og 120ff.
22. Hmd. 29/1 1901 og 27/4 1914. Fl.A. 30/11 1901. Nordslesvig 1899 s. 120ff. I øvrigt tvivlede mange frisindede ledere på, at en afstemning i Nordslesvig ville falde særlig heldigt ud for danskerne, da mange p.g.a. deres økonomiske interesse i forbindelsen med Tyskland sikkert ikke ville stemme for en genforening med Danmark. Således dr. Blunck. (Hmd. 25/2 1912).
23. Se appendiks.

Den tysksindede befolkning og den tyske forening: De frisindede så ikke så sort på den tysksindede befolknings situation, som den tyske forening specielt i tiden efter optantkonventionens vedtagelse i 1907 gjorde. Ligesom fredsforeningens medlemmer mente de fleste frisindede, at den tyske befolkning primært skulle regne med selvhjælp. Dette udelukkede dog ikke, at de frisindede også ønskede, at regeringen både økonomisk og kulturelt skulle fremme tyskheden. De frisindede anerkendte den tyske forenings berettigelse som samlingspunkt for den tyske befolkningsdel, efter at danskerne havde samlet sig i store nationale foreninger, og de anerkendte også, at den havde udført et stort og nødvendigt arbejde. Men de mente, at den tyske forening var slået ind på en helt forkert politik – en »danskerræderpolitik«, som både var uhensigtsmæssig og etisk forkastelig. Også den statsunderstøttede presse i Nordslesvig tog de fleste frisindede afstand fra på grund af dens ophidsende og aggressive form. I øvrigt var det en torn i øjet på de frisindede, at det var den tyske forening, der ledede valgene på tysk side i 1. kreds til rigsdagsvalgene og i begge nordslesvigske landdagsvalgkredse, da den tyske forenings ledelse var meget konservativ. Værre var det dog for de frisindede, at den tyske forening ofte betvivlede de frisindedes ægte nationale sindelag. Det var derfor for de frisindede altid meget afgørende at fremhæve deres nationale sindelag og politik, hvilket undertiden medførte, at visse grupper (f.eks. de frisindede i Åbenrå og Gråsten) tilsidesatte andre frisindede grundsætninger til fordel for den nationale.[24]

Den danske befolkning og det danske parti: Ligesom i den tyske forening var der også hos de frisindede – omend ikke i så høj grad – en tendens til at skelne skarpt mellem den danske befolkning som sådan, som de frisindede så meget positivt på, og så de danske agitatorer plus visse aviser, der ophidsede befolkningen ved hjælp af § 5 til genforeningshåb og -bestræbelser. Årsagen til de uheldige forhold så de frisindede imidlertid primært i en forfejlet regeringspolitik, der havde givet agitatorerne godt stof til deres arbejde. I øvrigt så de frisindede meget positivt på størstedelen af de danske foreningers arbejde, som de anså for at være et fuldt ud lovligt arbejde til værn for dansk sprog og nationalitet.

Det, de tog afstand fra, var primært de påståede genforeningsbestræbelser, som de især fandt i Flensborg Avis' virksomhed. Genforeningshåbet skulle man ikke bekæmpe, da det var en åndelig størrelse, som ikke kunne eller skulle udryddes med magt. Dog var det de frisindedes overbevisning, at så snart det danske parti officielt opgav genforeningstanken, ville den danske

24. Fl.A. 1/2 1902 og 2/11 1909 og 18/4 1903 og 30/5 1902. Hmd. 29/12 1908.

befolkning blive meget bedre behandlet af regeringen. I øvrigt anså de frisindede store dele af den danske befolkning for politisk at være helt på linje med deres egen ideologi.[25]

Kritik af regeringens Nordslesvig-politik: Som før antydet anså de frisindede regeringens Nordslesvig-politik siden midten af 1880'erne for at være totalt forfejlet – med klimaks i Køllertiden. Mens regeringen i de første ca. 20 år efter 1864 havde behandlet danskerne skånsomt, og danskheden i denne periode var gået talmæssigt tilbage, hvorimod tyskerne havde haft fremgang, så var regeringen i 1880'erne slået ind på en streng tvangspolitik på flere områder, og resultatet, som viste sig ved valgene, var en relativ tysk tilbagegang. De frisindede ønskede som den mest retfærdige (etiske) og den mest hensigtsmæssige (effektive) politik en politik baseret på »lige ret for alle«, både danske og tyske, således at også danskerne frit kunne nyde deres borgerrettigheder som tyske statsborgere, ligesom de også skulle opfylde deres borgerpligter.

Over for dem, der hævdede, at der i visse situationer, som f.eks. i Nordslesvig-spørgsmålet, måtte tages mere hensyn til statens interesser end til udøvelsen af retfærdighed, hævdede de frisindede ledere, at det altid måtte være i statens interesse at udøve retfærdighed mod alle. Heller ikke med disse formuleringer havde de frisindede dog løst deres »nationale dilemma«. De frisindede ønskede altså, at regeringen skulle føre en rolig og støt politik baseret på »lige ret for alle« omend med økonomisk og kulturel støtte til tyskheden, og regnede så med, at det i det lange løb ville føre til målet: rolige og fredelige forhold og en »indre erobring« af Nordslesvig.[26]

Sprogspørgsmålet: De frisindede anså sprogforordningen af 1888 for et stort politisk fejlgreb, dels fordi den næsten fordrev det danske sprog fra skolen, hvilket var principielt forkasteligt, dels fordi fjernelsen af dansk fra skolen var til stor skade for de tysksindede, der dermed blev handicappet på det økonomiske og kulturelle område, dels fordi sprogforordningen gav danskerne nogle meget gode argumenter i deres agitation. Derfor billigede de frisindede danskernes kamp for bevarelsen af deres sprog og støttede også bestræbelserne for at få indført 2 danske sprogtimer i skolen. Modsat den tyske forening mente de frisindede, at der var en lige så nær sammenhæng mellem det platdanske sprog i Nordslesvig og det højdanske rigssprog, som der var mellem plattysk og højtysk. Derfor kunne man ikke uden skade for folkelivet i Nord-

25. Se appendiks. Fl.A. 22/10 1909. H.P. Hanssen: Tilbageblik II s. 202.
26. Se appendiks. Hmd. 27/4 1914 og 20/4 1903. Fl.A. 20/11 1901. Nordslesvig 1899 s. 25ff. Sievers s. 108ff, 122, 125ff.

slesvig fordrive undervisningen i det højdanske skriftsprog fra skolen. På basis af deres principielle anerkendelse af det danske sprogs berettigelse såvel i det nordslesvigske private liv som i det offentlige liv måtte de også principielt tage afstand fra sprogparagraffen i rigsforeningsloven, der kun gav ret til benyttelse af ikke-tyske sprog i offentlige forsamlinger i områder med over 60 % fremmedsprogede, og det kun i 20 år. At de frisindede rigsdagsmænd og dermed stort set alle de frisindede i Slesvig-Holsten alligevel accepterede sprogparagraffen skyldtes, at rigsforeningsloven opfyldte så mange frisindede krav i øvrigt, at de ikke ville lade den strande på sprogparagraffen og dermed bringe det liberalt-konservative bloksamarbejde i fare.[27]

Optanter og hjemløse: Udvisningerne af optanter under Køller-politikken blev kraftigt fordømt af de frisindede. De krævede en løsning af optantspørgsmålet uden hensyn til, at danskerne derved ville få en stemmemæssig fremgang på flere hundrede. Begrundelserne herfor var flere. For det første var det en »sædelig pligt« for Preussen at naturalisere optanterne. Men det spillede også en stor rolle i overvejelserne, at en løsning af optantspørgsmålet var afgørende for et godt forhold til Danmark. Endelig forventede de også, at en løsning af dette for danskerne mest akutte problem ville medføre en beroligelse i Nordslesvig, at danskerne ville neddæmpe deres agitation og på længere sigt få lettere ved at affinde sig med det statslige tilhørsforhold til Preussen-Tyskland. Derfor modtog de frisindede optanttraktaten i januar 1907 med stor tilfredshed. Tilsyneladende blev dog en del frisindede især i Nordslesvig skuffede i deres forventninger angående danskernes reaktion. Også spørgsmålet om de hjemløse ønskede de frisindede løst, nemlig på den måde, at også de blev naturaliseret. Dr. Blunck, der var valgt til rigsdagen for 4. kreds med dansk støtte i januar 1912, var en af drivkræfterne i udvalget om lov om statsborgerret, der resulterede i en for danskerne ret gunstig løsning af problemet.[28]

Økonomiske forhold: De frisindede ønskede ikke, at den nationalpolitiske kamp i Nordslesvig også blev overført til det økonomiske område. Derfor protesterede de imod at fremme germaniseringen af Nordslesvig gennem en økonomisk kamp mod de danske nordslesvigere, ligesom de også fordømte de danske nordslesvigeres økonomiske boykot af de tysksindede. På trods af dette grundsynspunkt ønskede de dog, at regeringen også økonomisk skulle

27. Nordslesvig 1899 s. 27ff, s. 130-39. Hmd. 22/2 1914.
28. Hmd. 12/10 1905 og 24/1 1907 og 25/2 1913 og 24/1 1907 og 28/4 1908. Schl.Grp. 18/7 1907. Fl.A. 6/11 1902 og 21/2 1903.

styrke tyskheden i Nordslesvig. Denne modsætningsladede holdning var igen et udslag af de frisindedes »nationale dilemma«.[29]

Nordslesvig i udenrigspolitisk sammenhæng: De frisindede så både en handelspolitisk og en militærpolitisk interesse i et godt forhold til og samarbejde med Danmark. De ønskede en handelstraktat mellem Tyskland og Danmark, for at den tyske industri kunne få et godt afsætningsmarked for sine produkter, og de var klar over, at det måtte modsvares af en åbning af de tyske markeder for dansk landbrugseksport. Dette sidste var agrarerne meget imod og ønskede derfor – ifølge den frisindede tolkning – »allerhelst (at) rejse en økonomisk skillevæg mellem Danmark og Slesvig, og derfor ser de kun højst ugerne den politiske tilnærmelse«. De frisindede derimod arbejdede på en tilnærmelse til Danmark via Nordslesvig – af handelsmæssige grunde. De mente, at en god behandling af de danske nordslesvigere ville fremme muligheden for en handelstraktat. Militærpolitisk måtte Tyskland også være interesseret i et venskabeligt forhold til Danmark, da det i tilfælde af krig var af afgørende betydning, hvem der kontrollerede indsejlingen til Østersøen. Også på dette område mente de frisindede, at en god behandling af de danske nordslesvigere var vejen til et godt forhold til Danmark. Derfor anbefalede de »at betræde den eneste gangbare vej, frisindets vej, for at skabe et dansk-tysk venskab«. En sådan politik ville også bevirke, at Tyskland ville få stemningen i hele Norden over på sin side.[30]

Det danske partis principielle holdning til de frisindede

De frisindede var nok den gruppe inden for tysk politik, der m.h.t. politiske principper og programmer lå det danske parti nærmest. De frisindedes slagord om »lige ret for alle«, demokratisering af valgretten, parlamentarisme osv. havde de fleste danskeres sympati. Dog var – som redaktør Jessen sagde i 1903 – »Freisinnige Vereinigung« nok mere koloni- og militærbegejstret, end det danske parti brød sig om, og »Freisinnige Volkspartei« var nok også mindre socialt bevidst, end det danske parti fandt det for rigtigt. De frisindede parlamentarikere havde ved mange lejligheder (f.eks. i Køllertiden) ydet de danske parlamentarikere værdifuld støtte i parlamenterne, og det glemte det danske parti ikke. Det var dog især G. Johannsen og H.P. Hanssen, der foretrak at samarbejde med de frisindede, mens redaktør Jessen, da han i 1902 blev valgt ind i rigsdagen, i første omgang søgte at genoptage Krügers politik

29. Hmd. 27/4 1914 og 22/2 1914. Se s.
30. Hmd. 10/8 1907 og 16/6 1909 og 20/4 1903 og 21/4 1903. Sievers s. 76f. og 110.

med samarbejde med centrum, dog uden held, fordi den politiske situation nu var en ganske anden. Derfor måtte også Jessen søge sin vigtigste støtte hos de frisindede.[31]

De frisindedes Nordslesvig-politik var det danske parti ikke helt tilfreds med. Hejmdal skelnede mellem et »ægte« frisind og et »uægte« i hertugdømmerne. Det »ægte« frisind var repræsenteret af mænd som Leonhart, Blunck, Struve, Spethmann, Hoff, Carstens, og af de frisindede foreninger i Haderslev og Sønderborg og af Hemmersam og hans demokratiske forening, som Hejmdal havde stor sympati for, fordi de alle havde haft mod til at gøre op med Køllerpolitikken og den tyske forening. Det »uægte« frisind var repræsenteret af Wolgast, Leube, de frisindede foreninger i Åbenrå og Gråsten og, fra 1909, af Kieler Zeitung, som Hejmdal betragtede som en slags »frafaldne« frisindede, fordi de ikke havde brudt med Køllerpolitikken og den tyske forening. Hejmdal regnede altså med en kerne af »ægte« frisind (også i Nordslesvig), som helt og holdent prægede provinspartiernes Nordslesvigresolutioner, og hele tiden forsøgte bladet at appellere til de »frafaldne« med henvisning til de frisindedes principper om at vende tilbage til den traditionelle Nordslesvigpolitik.[32] Flensborg Avis derimod var generelt ret skeptisk over for alle frisindede i hertugdømmerne og mente, at forskellen mellem de frisindede og den tyske forening var minimal; den bestod primært i, at de frisindede mente at have en mere effektiv germaniseringsmetode, nemlig med list og med lempe, end den tyske forening. Da Flensborg Avis således betragtede alle frisindede som mere eller mindre »fordærvede« af samme ånd, som besjælede den tyske forening, anså den det for spildt ulejlighed at appellere til de frisindede om at følge deres egne principper. De danske nordslesvigere skulle aldrig regne med andre end sig selv.[33]

De frisindede i nordslesvigsk politik 1902–1914

Rigsdagsvalg 1903 og 1907: Under Køller-politikken havde de frisindede givet det danske parti værdifuld hjælp i form af parlamentarisk støtte og opbakning i pressen og på protestmøder i hertugdømmerne.[34] Ved rigsdagsvalget i 1903 fik det danske parti mulighed for at gøre gengæld, idet de frisindede forventede

31. Salomon s. 91-101. Redaktør Jessens artikler s. 172. Fl.A. 19/9 1902. Hmd. 19/4 1903. H.P. Hanssen: Tilbageblik II s. 303f og 309 og 189.
32. Hmd. 16/3 1909 og 30/9 1902 og 27/4 og 29/4 1914.
33. Fl.A. 19/9 og 30/9 1902.
34. Nordslesvig 1899 s. 21ff. Sievers s. 73ff. og s. 118-30. Hmd. 7/8 1901.

at få deres kandidater på omvalg, og så ville de få brug for støtte fra andre partier i 2. og 4. kreds. Allerede inden valget vedtog det danske parti på sit årsmøde en omvalgsparole, der fastlagde partiets stilling i eventuelle omvalgssituationer, hvor det eventuelt kunne komme på tale at stemme på en frisindet eller socialdemokrat: »Idet Vælgerforeningen fastholder sit gamle standpunkt over for omvalgene og erklærer deltagelsen for en frivillig sag, forventer den, at ingen dansk mand ved mulige omvalg vil stemme paa repræsentanter, som ikke har udtalt sig klart, utvetydigt og bestemt imod Køllerpolitikken og den dermed i forbindelse staaende tvangsgermanisering i Nordslesvig«.[35] Den frisindede fælleskandidat for frisindede og nationalliberale i 2. kreds havde imidlertid ikke – måske af hensyn til de nationalliberale – undsagt Køllerpolitikken, men han kom heller ikke på omvalg. Det gjorde derimod Leonhart i 4. kreds, og han havde fordømt Køller-politikken. Formanden for »Freisinnige Volkspartei«, E. Richter, henvendte sig derfor til H.P. Hanssen og redaktør Jessen for at få det danske partis støtte. Jessens blad, Flensborg Avis, gav imidlertid kort tid efter udtryk for, at Leonhart ikke tilstrækkeligt klart havde udtalt sig imod Køller-politikken, og den ville derfor anse det for et brud på Vælgerforeningens omvalgsparole, hvis der alligevel blev stemt på ham. H.P. Hanssens Hejmdal opfordrede derimod til at støtte Leonhart. Resultatet af omvalget blev, at Leonhart blev valgt, uden at de danske stemmer tilsyneladende blev udslaggivende. Dagen efter valget udtalte Hejmdal, at »vi betragter det dog som et glædeligt fremskridt i retning af politisk skoling og udvikling, at danskerne i fjerde kreds også har søgt at øve indflydelse på omvalget. Derved skaffer vi os større respekt og tvinger vore modstandere til at vise hensyn«.[36]

Kort efter at rigsdagen i december 1906 var opløst, henvendte »Freisinnige Volkspartei«'s leder, denne gang Wiemer, sig igen til H.P. Hanssen. Nu blev han bedt om at udvirke, at det danske parti ikke opstillede nogen kandidat i 4. kreds, men straks i første valgomgang stemte på Leonhart, da denne var stærkt truet af den nationalliberale kandidat Feddersen. Dette ønske kunne H.P. Hanssen selvfølgelig ikke indfri, men efter hovedvalget lovede han at gøre sin indflydelse gældende til fordel for Leonhart.[37] Vælgerforeningen udstedte den samme omvalgsparole som i 1903, og Flensborg Avis var også denne gang temmelig afvisende over for de frisindede, dog ikke så meget som i 1903, mens Hejmdal agiterede for støtte til Leonhart. Resultatet blev, at Leonhart

35. Hmd. 18/5 og 25/5 og 28/5 og 5/5 og 24/6 1903. Fl.A. 3/6 1903. Th. Petersen s. 309.
36. H.P. Hanssens priv.ark.: Breve fra Richter 18/6 1903. Fl.A. 21/6 1903. Hmd. 24/6 og 26/6 1903.
37. H.P. Hanssens priv.ark.: Breve fra Wiemer 12. og 28. jan. 1907.

blev genvalgt, og de danske stemmer, ca. halvdelen af det danske stemmetal i første valgomgang, blev udslaggivende.[38]

Stormløbet mod den »mildere kurs« i sommeren 1907: Optanttraktaten af 11. januar 1907 blev indledningen til en »mildere kurs« i Nordslesvig-politikken fra regeringens side. I juli blev programmet for den nye politik fremlagt af den nye overpræsident v. Bülow, der straks blev heftig angrebet af den tyske forening og de tyske blade i Nordslesvig. Samtidig fremsatte den tyske forening alvorlige beskyldninger mod det danske parti og den danske befolkning om løsrivelsesforsøg og boykot af tyske handlende, som det danske parti dog straks dementerede samtidig med, at det udsendte en tillidserklæring til v. Bülow.[39] I denne kritiske situation lykkedes det imidlertid H.P. Hanssen at mobilisere vide kredse af det slesvig-holstenske frisind til støtte for den »mildere kurs« og det danske parti. På møder og i pressen afviste de frisindede den tyske forenings forsøg på at få regeringen til at ændre kurs igen i Nordslesvig-politikken. Baggrunden for dette samarbejde skal sikkert søges deri, at Leonhart var blevet genvalgt i 4. kreds på danske stemmer, og at H.P. Hanssen efter redaktør Jessens død i 1906 nu mere stod som eksponent for det danske parti med en for de frisindede langt mere acceptabel politik. Den tyske forening, der angreb de frisindede meget skarpt for deres »danskervenlighed«, havde imidlertid held til at påvirke regeringen til at stramme grebet igen.[40]

Sprogparagraffen i rigsforeningsloven: Da det i løbet af efteråret 1907 blev klart, at regeringen ville fremsætte et forslag til en rigsforeningslov, der ganske vist ville blive ret liberal, men samtidig ville komme til at indeholde et forbud mod benyttelsen af fremmede sprog i offentlige forsamlinger, forsøgte H.P. Hanssen via de frisindede at få fjernet eller mildnet dette sprogforbud. De frisindede var principielt imod sprogforbudet, men dels var de meget interesseret i at få rigsforeningsloven gennemført, da den imødekom mange af deres krav, dels var de ikke interesseret i at sætte det liberalt-konservative bloksamarbejde over styr. Da loven i april blev vedtaget – af et flertal bestående af de konservative, de nationalliberale og (med få undtagelser) de frisindede – indeholdt den et sprogforbud, der dog var således udformet, at Haderslev, Åbenrå og Sønderborg amter blev undtaget i 20 år. Det lykkedes desuden H.P. Hanssen at få en tilfredsstillende ordning for den dansktalende del af Tønder amt.

38. Hmd. 1/2 og 2/2 1907. Fl.A. 31/1 og 1/2 og 10/2 1907.
39. Mackeprang s. 270f. Schl.Grp. 18/7 og 26/7 og 16/8 1907. Hmd. 26/7, 30/7 og 10/8 og 12/8 og 13/8 1907. Fl.A. 19/7 1907.
40. H.P. Hanssen: Tilbageblik III s. 144-146. Hmd. 6/8 og 16/8 1907. Fl.A. 15/8 1907. Schl.Grp. 15/8 1907. Fl.A. 6/9 og 4/10 1907.

Leonhart gik efter aftale med H.P. Hanssen til indenrigsminister v. Moltke, der lovede, at denne del af Tønder amt også ville blive undtaget i overgangsperioden. Hejmdal, der havde været ret forstående over for de frisindedes vanskelige situation, var stort set tilfreds med det, der var opnået, og var taknemlige for Leonharts indsats. Flensborg Avis derimod havde stillet de frisindede over for absolutte krav uden megen forståelse for de politiske realiteter og var nu sammen med »Modersmålet« og »Dybbøl-Posten« meget forargede over de frisindedes og specielt Leonharts støtte til sprogparagraffen og mente, at det måtte få konsekvenser for danskernes forhold til de frisindede i 4. kreds.[41]

Landdagsvalget i sommeren 1908: Ved landdagsvalgene i de 2 »danske« landdagsvalgkredse, Haderslev og Åbenrå-Sønderborg, stod de frisindede næsten altid i samme vanskelige situation som ved rigsdagsvalg i 1. kreds: Der var opstillet tyske fælleskandidater, som var knyttet tæt til den tyske forening, og som i øvrigt oftest var meget konservative. Alligevel gik næsten alle frisindede hen og stemte på fælleskandidaterne. Men i 1908 forsøgte de frisindede i Åbenrå-Sønderborg-kredsen at få indflydelse på kandidatopstillingen, hvilket må ses på baggrund af dannelsen af en frisindet forening i Åbenrå i 1907. Allerede dette år var der planer om at forsøge at få Duus, en frisindet leder fra Flensborg, opstillet som fælleskandidat. Da de frisindede dog forkastede denne mulighed som urealistisk, indledte de forhandlinger med de nationalliberale, der gerne ville have deres egen Herting opstillet. Også disse planer strandede imidlertid, og det blev efterhånden klart, at den tyske forening nu ville satse hårdt på at sætte sin egen kandidat igennem, nemlig Hahn.

Den tyske forening indkaldte alle interesserede til et møde i Sønderborg, hvor man skulle vælge tillidsmænd til det afgørende møde den 8. april i Gråsten, hvor kandidaten skulle udpeges. Kort forinden søgte den frisindede professor Stölting i Sønderborg dog at bremse denne udvikling ved at indkalde til et møde for at drøfte kandidatspørgsmålet. Tilslutningen var imidlertid ganske ringe, og resultatet blev derfor kun en svag protest mod den tyske forenings fremgangsmåde. Dermed var løbet kørt for de frisindede. På Sønderborg-mødet var den tyske forenings repræsentanter i stort flertal, hvorfor også hovedparten af tillidsmændene til Gråsten-mødet var indstillet på at vælge Hahn. Dette skete da også – trods protester fra frisindede tillidsmænd – på mødet i Gråsten. Men i og med at Hahn af tillidsmændene i Gråsten var blevet valgt som tysk fælleskandidat, var også de frisindede nu forpligtet til at støtte

41. H.P. Hanssen: Tilbageblik III s. 157f og 190-226. Fl.A. 25/2 og 26/2 1907. Hmd. 10/2 og 8/11 1907. Hmd. 25/4 1908. Fl.A. 10/4 og 2/5 1908.

Hahn, hvilket de da også gjorde i den følgende tid, selv om det frisindede partimøde for hertugdømmerne kort efter beklagede opstillingen af ham. På trods af en udbredt misfornøjelse i de frisindede kredse var der dog kun én frisindet, som offentligt protesterede, nemlig et medlem af den frisindede forening i Åbenrå, agent Hemmersam fra Sønderborg. Først i anonyme læserbreve i Dybbøl-Posten, og senere på offentlige møder og i artikler hævdede Hemmersam, at der var en vigtigere modsætning end mellem dansk og tysk, som den tyske forening slog så stærkt på, nemlig de modsatte syn på »det jammerlige treklasse-valgsystem« i Preussen. Derfor burde de frisindede enten opstille en frisindet kandidat eller stemme på den danske kandidat N. Nissen, der var langt mere frisindet end Hahn. Trods sympati for hans kritik af Hahns kandidatur måtte næsten alle de frisindede tage afstand fra hans radikale standpunkt. I denne situation, hvor der var splid i den tyske lejr, forsøgte Hejmdal at appellere til de frisindede om at stemme på den »frisindede« danske kandidat. De øvrige danske aviser var mere tilbageholdende, og Flensborg Avis tog endda afstand fra Hejmdals forsøg på at appellere til de frisindede; det var spildt ulejlighed over for et parti, som både kunne stemme for rigsforeningslovens sprogforbud og støtte reaktionære partier i rigsdagen. På de danske valgmøder kom forholdet til de frisindede også op. Den danske kandidat appellerede ligesom Hejmdal til de frisindede om ikke at støtte en så anti-frisindet mand som Hahn, ligesom han fremhævede, at nok skulle det danske parti ikke bringe sig i afhængighed af tyske partier, men det skulle heller ikke »umuliggøre det for folk, som har sympati for os, at vise den« og ... »ikke på nogen måde støde dem tilbage, når de ønsker at yde os deres hjælp samt af ærlig vilje kommer os i møde og vil give os en håndsrækning«. Flere andre fremtrædende personer i det danske parti var dog mere tilbageholdende over for de frisindede. Resultatet af valget blev, at Nissen blev valgt. Det er imidlertid meget vanskeligt at vurdere, hvor mange frisindede vælgere, der enten er blevet hjemme eller har fulgt Hemmersams råd og stemt på Nissen. Sandsynligvis har de allerfleste dog nok stemt på Hahn. For Hemmersams vedkommende blev enden på sagen, at han blev ekskluderet af den frisindede forening i Åbenrå og i stedet selv dannede en ny frisindet forening i Sønderborg, som han imidlertid lod knytte til det demokratiske parti.[42]

---

42. Hmd. 16/8, 18/10, 5/11 1907 og 4/4, 5/5 1908. Fl.A. 10/4 1908: på Gråsten-mødet stemte 160 af de 180 tillidsmænd på Hahn. Det var inden afstemningen blevet vedtaget, at alle tillidsmænd ikke alene skulle stemme på den kandidat, der blev opstillet, men også aktivt virke for hans valg.
Fl.A. 28/4, 2/5 1908. Hmd. 23/4, 27/4, 30/4, 4/5, 16/5, 11/5 og 4/8 1908. Svensson s. 92f.

Tønder-affæren: Ved landdagsvalget var der lagt op til en konfrontation mellem de frisindede og den tyske forening, men de frisindede bøjede – med få undtagelser – af. I december 1908 kom det imidlertid til en alvorlig konfrontation. Den tyske forening havde ønsket at oprette en afdeling i Tønder, men det ret frisindede byråd tog afstand fra planen. Efter Leonharts tilskyndelse vedtog byrådet den 22. december enstemmigt (3 medlemmer med tilknytning til den tyske forening var fraværende) en resolution, hvori det erklæredes, »at oprettelsen af en sådan stedlig afdeling ville være egnet til at fremkalde en aldeles ufrugtbar kamp mellem tysksindede og dansksindede borgere og forstyrre den gode forståelse, der hidtil har hersket mellem de i politisk henseende forskelligt tænkende borgere i Tønder by; ligeledes må oprettelsen af en sådan stedlig afdeling så meget mere afværges, som den udsoning af de nationale modsætninger, den kongelige regerings politik tilstræber, må billiges, og man nærer fuldkommen tillid til regeringen med hensyn til dens varetagelse af de tysksindedes interesser. Magistraten og Borgerrepræsentationen anbefaler derfor deres medborgere ikke at deltage i oprettelsen af en stedlig afdeling af den tyske forening i Tønder«. Resolutionen var helt på linje med det slesvig-holstenske frisinds Nordslesvig-politik, og Leonharts interesse i at få den vedtaget må måske søges i hans behov for at skaffe sig good-will blandt sine danske vælgere i 4. kreds, som for en stor dels vedkommende følte sig skuffet over hans støtte til rigsforeningsloven. Tønder-affæren var et nederlag for den tyske forening, selv om den dog i begyndelsen af det nye år alligevel gennemtrumfede sin plan om at oprette en afdeling i Tønder. Samtidig var den med til at forværre forholdet mellem den tyske forening og de frisindede. I 1909 uddybedes denne konflikt omkring danskerspørgsmålet, men forinden skete der noget opsigtsvækkende med de frisindedes hovedorgan i hertugdømmerne.[43]

»Kieler Zeitung«'s kursændring: I begyndelsen af 1909 svingede Kieler Zeitung om i sin Nordslesvig-politik. I teorien hævdede bladet sit gamle standpunkt med hensyn til Nordslesvig-spørgsmålet, som var i overensstemmelse med det slesvig-holstenske frisinds traditionelle politik, men i praksis – i artiklerne om Nordslesvig-spørgsmålet – havde Kieler Zeitung skiftet holdning og nærmet sig den tyske forenings standpunkt. Kieler Zeitung havde været en af de ivrigste modstandere af Køller-politikken og havde også i mange år talt for en løsning af optantspørgsmålet. Det havde derfor taget meget godt imod optantkonventionen i 1907 og havde store forventninger til virkningerne af den i Nordslesvig med hensyn til ro og forsoning. Desuden havde det støttet v.

43. Dansk Aarbog 1908 s. 158f. H.P. Hanssen: Tilbageblik III s. 253. Hmd. 28/12, 29/12, 24/12 1909 og 16/1 og 18/1 1909.

Bülows nye Nordslesvig-politik og taget godt imod gehejmeråd Jürgensens analyser af Nordslesvig-spørgsmålet, ligesom det også havde støttet Tønder byråd i dets afvisning af den tyske forenings forsøg på oprettelse af en afdeling i Tønder. Disse synspunkter måtte bringe Kieler Zeitung i et modsætningsforhold til den tyske forening, og bladet havde da også ved flere lejligheder udtalt, at det anså den tyske forening for at være den største uromager i Nordslesvig, skønt det da heller ikke undlod at kritisere det danske parti. Begrundelsen for kursændringen fremgik indirekte af flere artikler i Kieler Zeitung. Dets forventninger om en beroligelse af sindene i Nordslesvig som resultat af optantkonventionen var slået fejl, og det var danskernes skyld. En anden – og mere plausibel – forklaring på kursændringen er, at sønnen af avisens ejer, Ahlmann, havde fået mere indflydelse på bladets linje, og han var – ifølge »Politiken« – »en socialistforskrækket bourgeois«, der omgikkes mænd som den nationalliberale Schifferer, der var meget fjendtlig over for danskerne. De to fløje inden for det danske parti, repræsenteret af Hejmdal og Flensborg Avis, vurderede situationen forskelligt. Under den skarpe polemik, der udviklede sig i løbet af foråret 1909 mellem Kieler Zeitung og den danske presse, udtalte Flensborg Avis, at når Kieler Zeitung tilsyneladende opgav sit traditionelle forsvar for de danske nordslesvigeres rettigheder og kastede sig i armene på den tyske forening, måtte det udskriges som et tegn på de tyske frisindedes troløshed og som en formaning til de danske nordslesvigere om ikke at stole på andre end sig selv. Hejmdal forsøgte imidlertid at fastholde Kieler Zeitung på dets tidligere frisindede synspunkter ud fra den betragtning, at det var betydningsfuldt for det danske parti, at det slesvig-holstenske frisinds talerør over for den tyske offentlighed gav en ret danskervenlig fremstilling af Nordslesvig-spørgsmålet. Kieler Zeitung havde tidligere svinget noget i sin holdning til Nordslesvig-spørgsmålet, og i den følgende tid holdt det heller ikke nogen helt konsekvent linje. Alligevel må man konstatere, at begivenhederne i foråret markerer en afgørende kursændring i bladets Nordslesvig-politik.[44]

Neumünster-resolutionen oktober 1909: I foråret og sommeren 1909 kom det til et voldsomt sammenstød mellem den tyske forening og de frisindede partier i hertugdømmerne, som bl.a. førte til, at de forenede frisindede partier i Slesvig-Holsten på deres partimøde i Neumünster i efteråret vedtog en resolution om deres stilling til Nordslesvig-spørgsmålet og den tyske forening. Anledningen til sammenstødet var, at det kom den tyske forening for øre, at en frisindet rigsdagsmand fra hertugdømmerne på en forespørgsel til statssekretær v. Schön om Nordslesvig bl.a. skulle have fået dette svar »Skaf mig dog denne

44. Sievers s. 122. Fl.A. 11/2, 10/3, 24/3, 9/5 1909. Hmd. 16/3, 17/3 og 3/5-11/5 1909.

Hr. Hahn bort deroppe«. Baggrunden for denne udtalelse, som det overhovedet er tvivlsomt, om v. Schön er fremkommet med, kom dog først efterhånden frem. Der var igen indtrådt en skærpelse i den politiske kurs mod de danske nordslesvigere efter den korte periode med den »mildere kurs«. Derfor ønskede H.P. Hanssen at få regeringens Nordslesvig-politik drøftet i rigsdagen, hvilket imidlertid var praktisk umuligt på dette tidspunkt p.g.a. tidspresset i rigsdagen.

Men de frisindede rigsdagsmænd var nu – efter at blok-samarbejdet var brudt sammen – mere villige til at vove at støtte H.P. Hanssen. Derfor inspirerede H.P. Hansen den frisindede rigsdagsmand Struve til, efter samråd med og på vegne af den frisindede rigsdagsgruppes slesvig-holstenske medlemmer, at stille udenrigsministeren en skriftlig forespørgsel vedrørende forholdene i Nordslesvig. Kort efter kom det rygte ud, at v. Schön skulle have udtalt sig meget ufordelagtigt om Hahn, hvilket han imidlertid senere til dels dementerede. Dette dementi standsede imidlertid ikke angrebene på v. Schön i den konservative presse. På den tyske forenings generalforsamling den 3. juli i Gråsten fremsatte Hahn nogle meget alvorlige beskyldninger mod de frisindede: 1. Frisindede parlamentarikere skulle med H.P. Hanssens vidende have foretaget skridt til at undergrave den nordslesvigske tyskheds stilling. 2. De skulle have været H.P. Hanssens »banketvenner« og i øvrigt have voldt tyskerne i Nordslesvig store vanskeligheder. 3. De skulle have understøttet det danske parti. 4. Taktiske overvejelser (håb om ved danskernes hjælp at erobre 2. og 4. valgkreds) skulle for dem have vejet tungere end hensynet til tyskhedens skæbne i Nordslesvig. På frisindede møder i Tønder og Flensborg tog Leonhart og Leube stilling til anklagerne. Leonhart afviste alle den tyske forenings anklager samtidig med, at han beklagede fremkomsten af v. Schöns udtalelser. I øvrigt tog han afstand fra den tyske forenings Nordslesvig-politik. Leube, der ligesom flertallet inden for den frisindede forening i Åbenrå tilhørte den fløj inden for de frisindede, der i nationalpolitiske spørgsmål lå ret tæt op ad den tyske forening, hævdede, at han gik ind for en retfærdig behandling af danskerne, men i øvrigt bekendte sig til den tyske forenings program. På det frisindede årsmøde den 31. oktober tog det slesvig-holstenske frisind imidlertid sin holdning til det nordslesvigske spørgsmål op til debat. Anledningen var, som dagsordenspunktet angav, »Landsretsråd Dr. Hahns angreb på hertugdømmernes frisindede parlamentarikere«. Efter at Struve i sin indledning havde tilbagevist den tyske forenings angreb på de frisindede, udformedes under debatten den resolution, som er aftrykt i appendikset. Hovedintentionen med resolutionen, som blev enstemmig vedtaget, var helt tydeligt – i et opgør med den tyske forening – at betone de frisindedes nationale sindelag: de frisindede varetog fuldt ud de tyske nationale interesser i Nordslesvig, og hævdelsen af princippet om

»lige ret for alle« og kravet om »en rolig og støt politik« fra regeringens side var også i overensstemmelse med den nationale interesse. Både Hejmdal og Flensborg Avis tog ret godt imod resolutionen.[45]

Rigsdagsvalget i januar 1912: I januar 1912 skulle der være rigsdagsvalg. Og allerede på et møde i november drøftede vælgerforeningen omvalgsspørgsmålet. Resultatet af drøftelserne markerede noget af et brud med den traditionelle omvalgspraksis: »Ved mulige omvalg i anden og fjerde kreds besluttedes det eventuelt at støtte de frisindede partier og socialdemokraterne og i den anledning udstede et særligt valgopråb«. Imidlertid kom det ikke til noget formelt brud med traditionen, idet vælgerforeningen udstedte sin gamle omvalgsparole, men i praksis støttede den frisindede kandidat i 4. kreds, og det endda ret kraftigt. Både i 2. og 4. kreds kom de frisindede kandidater på omvalg. I 2. kreds kom Leube, der havde tilsluttet sig den tyske forenings program, på omvalg mod en socialdemokrat. Resultatet af omvalget blev, at Leube blev valgt med massiv borgerlig støtte, men – så vidt det kan ses – uden støtte fra de danske vælgere, der for en dels vedkommende støttede socialdemokraten. I 4. kreds kom den frisindede kandidat Blunck på omvalg mod den nationalliberale Schifferer, der helt havde stillet sig på den tyske forenings standpunkt. Ligesom ved omvalgene i 1903 og 1907 kom der også denne gang henvendelse fra det frisindede parti til det danske parti om støtte. Kredsens tidligere kandidat, Leonhart, skrev til H.P. Hanssen og bad ham indtrængende om at gøre sin personlige indflydelse gældende, så Blunck kunne få alle de danske stemmer. Hvis Schifferers valg, som også for danskerne måtte være en ubehagelig mulighed, skulle undgås, måtte – ifølge Leonharts udregninger – ingen danske vælgere blive hjemme. Det danske parti besvarede anmodningen ved at give Blunck en massiv opbakning. Klarest kom det danske partis stilling dog frem på et specielt valgmøde for Bluncks valg i Brede. Det var noget nyt, at det danske parti så aktivt blandede sig i et internt tysk opgør. På mødet opfordrede den danske kandidat i 4. kreds, P. Jessen, de 2 danske landdagsmænd og flere andre til, at alle denne gang deltog i omvalget for at hindre Schifferers valg. Resultatet blev, at Blunck blev valgt, og, så vidt det kan skønnes, mødte de danske vælgere stort set fuldtalligt op og stemte på Blunck, hvorved de blev udslaggivende. Den tyske forening rasede mod de frisindede efter Schifferers nederlag: Blunck beskyldtes for at være unational og stå i ledtog med danskerne.[46]

45. H.P. Hanssen: Tilbageblik III s. 251-53 og s. 311ff. Nordmark 15/8 1909 s. 56-60. Schl.Grp. 2/11 1909. Hmd. 17/7, 24/8, 1/11, 2/11 1909. Fl.A. 19/10 og 2/11 1909.
46. VF's arkiv: Forh.prot. for best. og tils. 1908–21 Nr. 278. H.P. Hanssens priv.ark.: Brev fra Leonhart 14/11. Fl.A. 17/1, 23/1, 19/1 1912. Hmd. 21/12 1911 og 18/1, 19/1 og 21/1 og

Landdagsvalget i maj 1913: Også i 1913 gik bølgerne højt omkring kandidatspørgsmålet. Den frisindede forening i Åbenrå afviste enhver tanke om Hahns kandidatur i Åbenrå-Sønderborg-kredsen og ville ikke gå med til at støtte en kandidat, som stod længere til højre end de nationalliberale. Også flere enkeltpersoner begyndte at advare og protestere mod Hahns eventuelle kandidatur, bl.a. i læserbreve i den danske presse; argumentationen gik både på det partipolitiske og det nationalpolitiske spørgsmål. Og på møder arrangeret af de 2 nye frisindede foreninger i Sønderborg og Haderslev talte de frisindede parlamentarikere Hoff og Blunck, der begge tog kraftigt afstand fra den tyske forenings politik. Nogen fast og enig frisindet front mod den tyske forening i landdagsvalgspørgsmålet var der dog langt fra tale om, så da Hahn alligevel blev opstillet som tysk fælleskandidat for Åbenrå-Sønderborg-kredsen, blev han helt og fuldt bakket op af den frisindede forening i Åbenrå, der også stod som medunderskriver af valgopråbet for ham. Den frisindede forening i Sønderborg følte sig imidlertid ikke forpligtet af flertalsbeslutningen på opstillingsmødet, da den tyske forenings tillidsmænd ikke havde vist den mindste imødekommenhed over for mindretallets ønsker ved opstillingen. Resultatet af valget blev dog også denne gang, at den danske kandidat blev valgt. Også denne gang må man gå ud fra, at flertallet af de frisindede vælgere har stemt på Hahn, men en del flere vælgere er nok blevet hjemme denne gang end sidste gang, hvorimod det er ganske usandsynligt, at ret mange frisindede har stemt dansk. På fordeling af valgmænd har uroen i den tyske lejr sikkert kun haft meget begrænset indflydelse. En del frisindede vælgere var dog så utilfredse med den vage modstand, som den frisindede forening i Åbenrå og specielt dens formand, Tögesen, havde ydet mod opstillingen af Hahn, at de i Hejmdal afskrev Tögesen som en frisindet. Ved landdagsvalget i Haderslev-kredsen, hvor den danske kandidat blev genvalgt med stor majoritet mod den tyske fælleskandidat, dr. Carstens, der var knyttet til den tyske forening, skete der det opsigtsvækkende, at en af de tyske valgmænd undlod at stemme på Carstens – nemlig formanden for den frisindede forening i Haderslev, Hönnicke. Landdagsvalget havde endnu engang vist, at der i de frisindede kredse i Nordslesvig var ved at udvikle sig to retninger eller fløje. Det, der skilte, var holdningen til den tyske forening og dermed også til det nordslesvigske spørgsmål.[47]

Den »Slesvig-holstenske generalstorm« og Kieler-resolutionen: I slutningen af 1913 og begyndelsen af 1914 foranstaltede den tyske forening en veritabel

24/1 1912. Hmd. 11/6 1912: det danske årsmøde støttede fuldt ud fremgangsmåden i 4. kreds.

47. Hmd. 8/12, 19/12, 25/12 1912 og 7/1, 5/2, 25/2, 6/4, 11/5, 18/5, 4/6 og 21/6 1913. Fl.A. 23/7 1912 og 29/4, 7/5 1913.

storm på regeringen for at få den til at skærpe kursen over for danskerne i Nordslesvig. Den 14. december afholdtes der massemøder i Flensborg med ca. 3000 deltagere, hvor der blev vedtaget en resolution, der i realiteten krævede, at regeringen skulle vende tilbage til en slags Køller-politik. Det lykkedes også for den tyske forening at få en danskerdebat i landdagen i februar, hvor stort set de samme synspunkter fremførtes af den nationalliberale Schifferer og den frikonservative Johannesen. De danske landdagsmænd fik imidlertid kraftig støtte af socialdemokraten Ströbel og den frisindede Wittrock. Wittrock afviste, at regeringen burde vende tilbage til en form for Køller-politik. Den »er i strid med vor retfærdighedsfølelse, den er i strid med vor respekt for modstanderen, og den er frem for alt i strid med vor opfattelse af, hvad der ligger i statens interesse«. Wittrock tog afstand fra den tyske forenings aggressive politik og anbefalede i stedet en »omsorgsfuld pleje af tyskheden«, idet man lod danskerne pleje deres sprog og folkeejendommelighed. Således ville de danske nordslesvigere bedst blive assimileret i det tyske rige. Wittrocks tale faldt ikke i god jord hos alle frisindede i Nordslesvig. Imidlertid tog bestyrelsen for det frisindede parti i hertugdømmerne initiativ til at sætte det nordslesvigske spørgsmål på dagsordenen til partimødet den 25.-26. april. Den 19. april holdt både Gråstens og Åbenrås frisindede møde for at forberede provinspartimødet. I Gråsten blev der vedtaget en resolution, der gav den danske agitation, der sigtede mod en genforening af Nordslesvig med Danmark, skylden for de ulykkelige forhold i Nordslesvig. I Åbenrå blev der udfærdiget et 20 sider langt memorandum, som gav udtryk for synspunkter, der også lå tæt op ad den tyske forenings. På provinspartimødet indledte Wittrock en drøftelse af Nordslesvig-spørgsmålet og foreslog en resolution, der i korte træk skulle fremstille de frisindedes principielle Nordslesvig-politik (aftrykt i appendiks). Resolutionsforslaget mødte imidlertid modstand bl.a. fra Carstens, Elmshorn, der mente, at tyskerne blev tillagt for megen skyld, mens danskerne slap for mildt. Disse synspunkter tilsluttede partisekretær Sørensen, Flensborg, der repræsenterede Åbenrå og fremlagde deres memorandum, sig sammen med Knutz fra Gråsten, der oplæste sin resolution. Lærer Jørgensen, Sønderborg, Blunck og alle de øvrige diskussionsdeltagere anbefalede imidlertid resolutionen, der da også blev vedtaget, uden at nogen stemte imod. (Måske har enkelte dog undladt at stemme). Resolutionen er egentlig i overensstemmelse med Neumünster-resolutionen, men i udformningen en del mere venlig over for danskerne, hvilket sikkert skyldes, at de frisindede ønskede at forsvare danskerne mod den tyske forenings grove angreb under den »slesvig-holstenske generalstorm«. Den danske presse tog godt imod resolutionen, men stillede spørgsmålstegn ved, hvor meget frisind, der egentlig var tilbage i selve Nordslesvig.[48]

Konklusion

De relativt mange frisindede i Nordslesvig havde svært ved at gøre sig gældende i det politiske liv i Nordslesvig af flere grunde. For det første blev de ret sent og aldrig ret godt organiseret. Vigtigere var det dog, at de lige fra starten var i klemme i den nationalpolitiske spænding. Selv de frisindede accepterede i princippet behovet for en national enhed eller front over for danskerne, der var i flertal i Nordslesvig. Da det imidlertid var den konservativt dominerede tyske forening, der stillede sig i spidsen for tyskheden som samlingspunkt, blev det yderst vanskeligt for de frisindede at komme igennem med deres partipolitiske og nationalpolitiske synspunkter – ethvert forsøg derpå kunne straks tolkes som unationalt. Endelig var de nordslesvigske frisindede splittede med hensyn til det nationalpolitiske spørgsmål, hvilket nok til dels skyldtes den stadig voksende nationale spænding. Inden for det slesvig-holstenske frisind, som var en betydelig magtfaktor i det slesvig-holstenske politiske liv, var der med få undtagelser (hvortil jo hørte en del af nordslesvigerne) enighed om en Nordslesvig-politik, der var i klar modsætning til den tyske forenings. Og på den baggrund kunne der i flere situationer etableres et samarbejde mellem de frisindede og det danske parti. Et samarbejde, som fløjen omkring redaktør Jessen og Flensborg Avis var langt mere tilbageholdne – undertiden blankt afvisende – overfor. De frisindede var imidlertid et borgerligt-nationalt parti, der i sidste ende måtte sætte nationale interesser over liberale principper, hvilket jo førte dem ind i deres »nationale dilemma«. Presset af den tyske forening søgte en stor del af de nordslesvigske frisindede at komme ud af dilemmaet ved at afskrive store dele af de frisindedes gamle principper om »lige ret for alle« osv., hvorimod den officielle linje inden for det slesvig-holstenske frisind helt til det sidste var, at det altid måtte være i statens interesse at behandle nationale minoriteter ud fra de frisindedes liberale og humane principper.

---

48. Hmd. 16/12 og Fl.A. 16/12 1913. Fl.A. 19/2-26/2 1914 og 26/4, 27/4, 28/4, 19/5 1914. Hmd. 11/3, 25/4, 27/4, 29/4 1914. Schl.Grp. 25/4, 27/4 1914. Nordschleswig 1/5 og 15/5 1914. Kort tid efter Flensborg-mødet arrangerede Fredsforeningen, som også havde en del frisindede medlemmer, et møde i Flensborg som protest mod den tyske forenings møde, hvor også flere frisindede deltog (Fl.A. 20/12 1913).
Desværre kendes den åbenråske frisindede forenings memorandum ikke fuldt ud. Ingen af de tilgængelige aviser aftrykker det, og det blev ikke oplæst på partimødet, kun fremlagt for bestyrelsen, som ikke tog hensyn til det. Gråsten-resolutionen er derimod aftrykt i Fredsforeningens tidsskrift (Nordschleswig 15/5 1914).

Appendiks

Neumünster-resolutionen, vedtaget af det frisindede folkeparti og den frisindede forening i hertugdømmerne på provinspartimødet den 31/10 1909:

»1. Partidagen for de frisindede i Slesvig-Holsten står med hele det frisindede parti på det standpunkt: Nordslesvig er et uadskilleligt stykke af det »up ewig ungedeelte« Slesvig-Holsten, uløseligt forbunden med Preussen og Tyskland.
2. Partidagen tager bestemt afstand fra den illoyale og delvis i hadefuld form optrædende agitation, der kæmper imod denne statsretslig set definitivt fuldbyrdede ordning.
3. Partidagen udtaler sin tillid og tak til de frisindede rigsdags- og landdagsmænd fra Slesvig-Holsten, som træder i skranken for en fredelig udjævning af de nationale modsætninger i Nordslesvig og for en styrkelse af tysk væsen og tysk art. Sammen med alle frisindede vælgere i Slesvig-Holsten tilbageviser den med harme dr. Hahns aldeles ubegrundede angreb på de frisindede parlamentarikeres tyske sindelag.
4. Nu som før anser partidagen en kulturel fremme for det bedste middel til landets fuldstændige beroligelse. Den venter, at regeringen uden vaklen vil øve lige ret mod tyske og danske og føre en rolig og støt politik«.[49]

Kieler-resolutionen, vedtaget af »Fortschrittliche Volkspartei« i hertugdømmerne på provinspartimødet den 26/4 1914:
»Partidagen erklærer, at Nordslesvigs forbindelse med Preussen og Tyskland er en uforanderlig kendsgerning, og at alle forsøg på at skille Nordslesvig fra den preussiske stat må fordømmes på det skarpeste.

Den dansktalende befolknings ønske om og bestræbelser for at bevare sprog og sæder, er berettiget og kan ikke anses for statsfarlig. Partidagen beklager levende de politiske modsætningers skærpelse. Den fordømmer på det bestemteste alle forholdsregler, som er egnet til at overføre de politiske modsætninger på det økonomiske område, og erklærer boykotning af politiske modstandere for et uværdigt kampmiddel.

Partidagen er af den mening, at kun en rolig, retfærdig og stadig politik er i stand til at hidføre fredelige tilstande. Lovstridige udskejelser fra dansk side bør imødegås med fasthed. En smålig nålestikspolitik er uværdig for et kulturfolk og politisk resultatløs.

Der må ydes tyskerne i Nordslesvig enhver åndelig og økonomisk støtte«.[50]

---

49. Hmd. 1/11 1909. Den tyske originaltekst findes bl.a. i Schl.Grp. 2/11 1909.
50. Hmd. 27/4 1914. Den tyske originaltekst findes bl.a. i Schl.Grp. 27/4 1914.

Litteratur og kilder

Landsarkivet for de sønderjyske landsdele, Åbenrå: *H.P. Hanssens privatarkiv:* A2-breve fra forskellige. Vælgerforeningens arkiv *(VF's arkiv): Forhandlingsprotokol for bestyrelse og tilsynsråd 1908–21.*
Dybbøl-Posten *(Dy.Po.)*
Flensborg Avis *(Fl.A.)*
Hejmdal *(Hmd.)*
Modersmaalet-Dannevirke *(Mod.-Dv.)*
Die *Nordmark.* Vierteljahrschrift des Deutschen Vereins für das nördliche Schleswig.
Nordschleswig. Halbmonatschrift zur Vertretung deutscher Friedensarbeit in der Nordmark.
- - - - - - - -
Dansk Aarbog. Et nationalt Aarsskrift. 1908. Red. af V. la Cour (Århus 1909).
Elm, L: Die bürgerlichen Parteien in Deutschland. Handbuch der Geschichte der bürgerlichen Parteien und anderer bürgerlichen Interessenorganisationen vom Vormärz bis zum Jahre 1945. II. (Leipzig 1970).
Elm, L: Zwischen Fortschritt und Reaktion. Geschichte der Parteien der liberalen Bourgeoisie in Deutschland 1893–1918. (Berlin 1978).
Hanssen, H.P.: Tilbageblik II og *III* (København 1932).
Heberle, R: Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Eine soziologische Untersuchung der politischen Willensbildung in Schleswig-Holstein 1918–32. (Stuttgart 1963).
Mackeprang, M: Nordslesvig 1864–1909 (Kbh. 1910).
Mogensen, M.S.: Forholdet mellem det danske parti i Nordslesvig og de oppositionelle organisationer: socialdemokratiet, de frisindede og fredsforeningen, ca. 1902–1914. (Specialeafhandling. Århus 1976).
Nipperdey, Th.: Die Organisation der deutschen Parteien vor 1918. (Düsseldorf 1961).
Nordslesvig 1899. Udvisningsdebatterne i Landdagen og Rigsdagen. (Åbenrå 1899).
Petersen, Th.: De danske Aarsmøder 1902 og 1903, i Sønderjyske Årbøger 1903, s. 301-310.
Redaktør Jessens artikler, i udvalg v. M. Jessen (Kbh. 1907).
Salomon, F.: Die deutschen Parteiprogramme II (Leipzig 1907).
Sievers, K.D.: Die Köllerpolitik und ihre Echo in der deutschen Presse 1897–1901. (Neumünster 1964).
Svensson, A.: Kamp og Fest I (1960).

Partiidentifikation og nationalt tilhørsforhold

Analyser på grundlag af et nordslesvigsk interviewmateriale[1]

Af *Johan Peter Noack*

Sammenhængen mellem nationalt tilhørsforhold og tilhørsforhold til et politisk parti er et centralt problem i Sønderjyllands moderne historie. Det har været diskuteret i fremstillinger af den nationale udvikling 1864–1920. Navnlig det tyske socialdemokratis betydning for fortyskningen af Flensborg er i denne forbindelse blevet fremhævet som et interessant spørgsmål. Og som et vigtigt tema har det været draget ind i drøftelser af den nordslesvigske befolknings indpasning i det danske samfund efter 1920. Betragtningen bagved er den nærliggende, at en person, der føler tilknytning til eksempelvis et dansk politisk parti, er på vej til at være integreret i det danske samfund, selv om han måtte have sin oprindelse i det tyske mindretal.

Universitetslektor J. P. Noack *tager her problemet op på grundlag af et interviewmateriale fra 1971. For det tyske mindretal vil det blive påvist, at egentlige partipolitiske interesser har gjort sig gældende ved siden af tilhørsforholdet til mindretallet selv og dets politiske parti. Og for den danske flertalsbefolkning, at der kan spores en klar sammenhæng mellem tilknytningen til et politisk parti og det nationale tilhørsforhold. I forlængelse heraf vil også spørgsmålet blive taget op til drøftelse, om denne sammenhæng har været af helt samme karakter, uanset hvilket parti det har drejet sig om. Imidlertid rejser den konkrete konstatering af tilhørsforholdet til parti og nationalgruppe nogle væsentlige problemer. Efter et rids af det historiske perspektiv vil de blive forsøgt afklaret først.*

Historisk perspektiv

Nationalt tilhørsforhold og partiidentifikation har kunnet virke såvel fremmende som hæmmende ind på hinanden. På længere sigt har vel formentlig den gensidigt fremmende virkning været stærkest, og nok især sådan, at partiidentifikationen har virket befordrende på dannelsen af det nationale tilhørsforhold. Det hænger sammen med, at begge fænomener kan opfattes som led i en integrationsproces.[2] Herved forstås, at befolkningen i et område i stigende

---

1. For frugtbare kommentarer takker jeg Jørgen Elklit og Ole Tonsgaard, Institut for Statskundskab.

2. Denne opfattelse ligger til grund for Karl W. Deutsch, *Nationalism and Social Communication. An Inquiry into the Foundations of Nationality,* Cambridge, Mass. 1953 (2. udg. 1966).

grad orienterer sig mod et politisk centrum uden for og undertiden fjernt fra lokalsamfundet. I et samfunds elite har en sådan orientering til en vis grad altid eksisteret, men i de bredere lag begyndte den først for alvor at vokse frem i perioden efter den industrielle revolution, men da også tit i egne, der var domineret af en landbrugsøkonomi. I det opbrud, industrialismen medførte, gjorde nye interessekonflikter sig gældende, og det enkelte individ måtte ofte lede efter nye identifikationspunkter. Uden for de hidtil herskende bureaukratier voksede politiske partier frem, der på nye befolkningslags vegne gjorde krav gældende på magtudøvelsen fra det politiske centrum. I Danmark opstod efter hinanden således partierne Venstre og Socialdemokratiet som udtryk for bøndernes og arbejdernes interesser. Disse partier mobiliserede de bredere lag til omfattende folkelige bevægelser. Derved fremmede de uvægerligt på længere sigt befolkningens orientering mod det politiske centrum i landet og den dertil hørende nationale identifikation. Paradoksalt nok fungerede de folkelige oppositionspartier således som redskaber for en national integration netop i en periode, hvor det herskende bureaukrati, organiseret til modstød i partiet Højre, forsøgte at afstive sin position ved over for befolkningen at præsentere sig som den instans, der varetog de sande nationale interesser. Og ikke mindre paradoksalt fordi netop Socialdemokratiet ideologisk pointerede bevægelsens internationale karakter. Nationalismen som ideologi blev som oftest hurtigt et konservativt redskab.[3] Den nationale identifikation i befolkningen, som var dette redskabs angrebsflade, blev derimod skabt gennem de folkelige bevægelsers partier, Venstre og Socialdemokratiet. Nationalt tilhørsforhold og partiidentifikation kom på langt sigt til at gå hånd i hånd.

I særlige situationer har imidlertid nationalt tilhørsforhold og partiidentifikation også kunnet virke hæmmende ind på hinanden. En sådan situation har ofte foreligget i nationale mindretal. Således blev danskheden i Sønderjylland navnlig fra o. 1890 til 1920 mobiliseret omkring nationale mål, først og fremmest naturligvis bevarelse af danskheden med henblik på en genforening med Danmark. Tilslutning til politiske partier efter økonomiske og sociale interesser blev søgt undgået, fordi der deri øjnedes en fare for det nationale sammenhold. Og da der efter 1920 opstod et tysk mindretal i Nordslesvig, kom det i en lignende situation. Også for tyskhedens ledelse gjaldt det om at undgå, at sociale og økonomiske skillelinier slog igennem.

Såvel i den danske befolkning før 1920 som i det tyske mindretal efter 1920 gjorde der sig imidlertid under den nationale enheds overflade en tendens til

3. Dette er et centralt tema i Jens Arup Seip, *Fra Embedsmannsstat til ettpartistat og andre essays*, Oslo 1963. Det er for Danmark behandlet i Kristian Hvidt, *Venstre og forsvarssagen, 1870–1901*, Århus 1960, og for Tyskland f.eks. i Hans Ulrich Wehler, *Das Deutsche Kaiserreich*, 2. udg. Göttingen 1975.

politisk deling efter økonomiske og sociale linier gældende. Blandt andre har G. Japsen således med rette betonet, at den danske bevægelse i Nordslesvig i første række hvilede på gårdmandsstanden.[4] Det var derfor nærliggende at styrke bevægelsen ved kontakter til partiet Venstre i Danmark og de dertil knyttede højskolekredse. Og Venstreledernes agitation imod det konservative establishment kan interessant nok genfindes i H. P. Hanssens taler imod det prøjsiske embedsmandsvælde.[5] Netop ved delvis at bygge på den samme politiske appel, som førtes frem i Danmark gennem partiet Venstre, lykkedes det utvivlsomt at give den danske bevægelse i Nordslesvig en særlig dynamik. Men denne i grunden partipolitiske appel skabte også vanskeligheder. Den udgjorde således antagelig en del af baggrunden for det bitre modsætningsforhold mellem på den ene side H. P. Hanssen og på den anden Jens Jessen og hans politiske arvtagere.[6] Og dertil kom så det ganske vist mindre skarpt formulerede modsætningsforhold til den såkaldte sønderjyske småkårsstand, der til gengæld fik organisatorisk udtryk i Sønderjysk Arbejderforening.[7] Det, om man vil, partipolitiske moment i den danske bevægelse må således have virket fremmende for dens appel i gårdmandsstanden, der var dens egentlige fundament. Derimod kunne det næppe undgå at virke hæmmende i forholdet til andre sociale grupper.

Efter 1920 slog den partipolitiske deling da også igennem i Nordslesvig.[8] De danske politiske partier med hovedkvarter i København måtte naturligvis hurtigst muligt i indbyrdes konkurrence sikre sig den størst mulige andel i vælgerskarens tilvækst efter genforeningen. Og skønt H. P. Hanssen udtrykte tvivl om den nordslesvigske befolknings forudsætninger for at tilslutte sig de danske politiske partier, må Nordslesvigs partipolitiske indpasning i Danmark vel i det store og hele karakteriseres som overraskende problemfri. Bag dette ligger naturligvis, at de større politiske partier i Danmark var snævert knyttet sammen med bestemte erhvervsgrupper, og at den nordslesvigske befolknings sociale struktur ikke afveg mere fra andre jyske provinsers, end at de politiske

4. Meget klart pointeret i G. Japsen, *Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig,* Sønderjyske Årbøger 1973, pp. 63–75.
5. Se således talen Embedsmandspartiet fra 1912 i H. P. Hanssen, *Fra Kampårene,* bd. 2, Kbh. 1929, pp. 213–18.
6. Denne strid står centralt i Inger Svane, *Vælgerforeningen og de dansksindede nordslesvigeres politik 1906–1910,* Sønderjyske Årbøger 1973, pp. 76–198.
7. Behandlet af Svend Thorsen i Nicolai Svendsen og Svend Thorsen (red.), *På vej til Danmark. Livsbilleder fra Sønderjylland i overgangsårene 1918–20,* København 1939, pp. 144–55.
8. Det centrale tema i Svend Thorsen, *Delt efter anskuelser. Den politiske partidannelses forløb i Sønderjylland efter genforeningen i 1920,* Kbh. 1970. Fyldigt behandlet er det også i Aksel Lassen, *Valg mellem tysk og dansk. Hundrede års folkevilje i Sønderjylland,* Åbenrå 1976.

interesser kunne bane sig vej gennem de traditionelle danske kanaler. Vel var der navnlig i partiet Venstre efterdønninger efter den grænsepolitiske strid 1918–20, men de var trods alt af begrænset betydning.[9] Vel viser valgresultaterne i mellemkrigstiden større nettoforskydninger mellem partierne og i valgdeltagelsen end nord for Kongeåen, men retningen i udviklingen, præget af betydelig tilbagegang for Venstre og stærk socialdemokratisk fremgang, var dog den samme. Og vel fik de antiparlamentariske bevægelser som Selvstyrebevægelse, LS og nazisme tidligere og større udbredelse i Nordslesvig end i det øvrige Danmark, men dels var gennemslagskraften også her begrænset, og dels gjorde der sig i Nordslesvig særlige økonomiske og sociale problemer gældende. Det vil næppe være at gå for langt at hævde, at bredden i det partipolitiske tilbud til den nordslesvigske befolkning bidrog til at inddæmme den nationale fare, mange så i de antiparlamentariske bevægelser. Sammen med mange andre institutioner og organisationer virkede også de politiske partier fremmende på den nordslesvigske befolknings nationale integration i mellemkrigstiden.

En særlig iøjnefaldende rolle i hele denne udvikling har først det tyske og siden det danske socialdemokratiske parti spillet.[10] De nordslesvigere, der i årtierne før 1. verdenskrig flyttede til Flensborg og fik arbejde i byens virksomheder, så formentlig i SPD-kandidaterne bedre muligheder for at fremme deres interesser end i de danske kandidater. Antagelig har det herunder også haft en vis betydning, at SPD i nationale spørgsmål anlagde en meget liberal linie. Ved således at føre sig meget forsigtigt frem fremmede det tyske socialdemokrati utvivlsomt betydelige danske befolkningselementers indpasning i den tyske befolkning.

På tilsvarende måde kom antagelig det danske socialdemokrati til at befordre den dansk nationale integration i Nordslesvig efter 1920. Efter overenskomst med SPD overtog det i 1920 de tyske socialdemokratiske partiorganisationer i de nordslesvigske byer. Flere gange viste partiet, at det ønskede at holde en lav nationalpolitisk profil. For det tyske mindretal rummede dette både fordele og ulemper. Fordelene lå i, at Socialdemokratiet var villigt til samarbejde om konkrete problemer som mindretallets skoleordninger. Ulemperne bestod først og fremmest i, at mindretallet havde svært ved at fastholde oprindeligt tysksindede arbejdere.

---

9. Striden er behandlet i Agnes Schmidt Poulsen, *Etableringen af partiet Venstre i Nordslesvig efter genforeningen 1920,* Sønderjyske Årbøger 1977, pp. 118–77.
10. Sider af problemet er behandlet i Gerd Callesen, *Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie,* Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, bd. 21, Åbenrå 1970, og i Aksel Lassen, *op. cit.*

I dette historiske rids er især to forhold understreget. Oplevelsen af at tilhøre et politisk parti har på længere sigt bidraget til at skabe et nationalt tilhørsforhold. Og netop dette samspil har været et alvorligt problem for de nationale mindretal, der har måttet se det som deres vigtigste opgave at fastholde en konkurrerende national identitet uden at kunne få den formidlet gennem politiske partier og derfor i hvert fald delvis på tværs af de interesser, som ligger bag partiidentifikationen. Spørgsmålet er, om og hvordan disse fænomener kan påvises i et materiale, der består af interviews med den nordslesvigske befolkning i 1970'erne. Et forsøg herpå forudsætter en »måling« af nationalt tilhørsforhold og partiidentifikation, der begge er vanskeligt håndterlige størrelser. Før forsøget gøres, skal disse vanskeligheder kort drøftes.

Nationalt tilhørsforhold[11]

Nationalt tilhørsforhold kan opfattes som oplevelsen af at høre til i en bestemt kultur, som er knyttet til et større nationalt samfund. Det vanskelige spørgsmål, hvornår et samfund kan kaldes en nation, og hvornår en kultur kan kaldes en national kultur, skal ikke drøftes her. Det vigtige er at understrege, at der er tale om en oplevelse af et kulturelt fællesskab, og at denne oplevelse hænger snævert sammen med eller er bestemt af individets placering i samfundet. I denne opfattelse ligger således en pointering af, at nationalt tilhørsforhold er et samfundsmæssigt produkt og ikke en naturlig given størrelse, som der tidligere var tradition for at mene.

I 1971 gennemførtes en interviewundersøgelse af dansk og tysk i Nordslesvig, hvor den her skitserede opfattelse af nationalt tilhørsforhold blev lagt til grund. Interviewpersonerne blev udtrukket fra folkeregistrene i to stikprøver. Den ene omfattede Tønder Købstad og de 7 kommuner, hvor Slesvigsk Parti, det tyske mindretals politiske parti, ved folketingsvalget i 1968 havde fået tilslutning fra 20 pct. eller mere af samtlige vælgere. I denne gruppe indgik i alt 834 personer. Den anden stikprøve var udvalgt, så den var repræsentativ for hele Nordslesvig, og den omfattede 349 personer. Interviewene blev gennemført i to omgange, henholdsvis før og efter folketingsvalget 21. september 1971. Besvarelsesprocenten var for de interviewpersoner, som deltog i begge omgange, 76,4 i den første stikprøve og 84,2 i den anden. Når der blev udtrukket to stikprøver, skyldes det ganske enkelt, at det ville blive alt for dyrt at udvælge en, der både dækkede hele Nordslesvig og rummede tilstrækkeligt man-

11. For hele dette afsnit henvises til hovedrapporten fra interviewundersøgelsen, Jørgen Elklit, Johan Peter Noack og Ole Tonsgaard, *Nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig. Resultater fra en interviewundersøgelse,* Acta Jutlandica XLIX, Århus 1978, og navnlig til kap. 4.

ge tysksindede til at tillade opdelinger i de undergrupper, som analysens formål krævede. Gennemførelsen af interviewingen i to omgange havde sin baggrund i undersøgelsens sammenhæng med en landsdækkende undersøgelse af vælgeradfærd og et ønske om at kunne konstatere politiske holdninger både før og efter valget med henblik på en analyse af valgkampens virkninger.

Efter det just skitserede hovedsynspunkt kunne interviewpersonernes nationale tilhørsforhold konstateres på to forskellige måder. Det kunne dels bestemmes efter de adspurgtes egne oplysninger på et direkte spørgsmål, om de betragtede sig som dansksindede eller som tysksindede. Dels kunne det fastlægges ud fra deres oplysninger om, hvilket valg de havde truffet mellem dansk og tysk på vigtige områder af tilværelsen som dagligsprog, foreningsmedlemsskab, stemmeafgivning, avislæsning, børns skolegang og kirkegang. Ved at sammenholde resultaterne af de to forskellige opgørelsesmåder kunne det konstateres, at der var en meget fin overensstemmelse. Resultatet kunne da fortolkes som en afkræftelse af frygten for, at interviewpersonernes oplysninger om deres nationale tilhørsforhold ikke i det væsentlige skulle være korrekt.

Tabel 1. Subjektiv og adfærdsmæssig national identifikation. Kærneområdet. Procent.

Skala-værdi (= antal tyske adfærdsformer)	Stærkt dansk	Mindre stærkt dansk	Hverken dansk eller tysk	Mindre stærkt tysk	Stærkt tysk	I alt
0	90	77	(11)	–	–	70
1	10	20	(21)	6	–	11
2-3	0	2	(68)	29	11	6
4-6	–	1	(–)	48	28	6
7-8	–	–	(–)	17	61	7
I alt	100	100	100	100	100	100
N=	330	113	19	35	56	553

Gengivet efter Elklit, Noack og Tonsgaard, *Nationalt tilhørsforhold i Nordslesvig*, Acta Jutlandia XLIX, Århus 1978, p. 71.

I de videre undersøgelser kunne der således bygges på interviewpersonernes direkte oplysninger om deres nationale tilhørsforhold. Det rummede den fordel, at det uden videre var muligt at sondre mellem på den ene side dem, der opfattede sig som enten stærkt danske eller stærkt tyske, og på den anden side dem, der opfattede sig enten som mindre stærkt danske eller mindre stærkt tyske. Dertil kommer en lille mellemgruppe bestående af personer, som hver-

ken betragtede sig som danske eller tyske. Ved nærmere eftersyn viste det sig, at den hovedsagelig bestod af folk, der var i bevægelse fra først og fremmest tysk til dansk nationalt tilhørsforhold.[12]

Denne graduering viste sig i en lang række analyser at være frugtbar. Den gav således interessante resultater ved undersøgelsen af så forskellige forhold som synspunkter på værdien af et nationalt engagement, forældres nationale tilhørsforhold, dialektens betegnelse som dansk eller sønderjysk, fornemmelsen af afstanden mellem de to nationale grupper, opfattelsen af forholdet mellem grupperne, avislæsning, overværelse af fjernsynsudsendelser og stemmeafgivning.[13] Denne graduering vil da også blive brugt i de følgende analyser af sammenhængen med partiidentifikation.

Partiidentifikation

Som udtryk for partitilhørsforholdet er her valgt partiidentifikationen. Herved forstås en vedvarende fornemmelse af personlig tilknytning til et bestemt politisk parti.[14] Den enkelte interviewpersons partiidentifikation er konstateret på samme måde som det nationale tilhørsforhold. I begge interviews blev der spurgt om, hvorvidt og i givet fald hvilket parti svarpersonen følte sig knyttet til. Hvis svaret var bekræftende, blev der yderligere spurgt, om han følte sig stærkt eller mindre stærkt tilknyttet. Hvis det var benægtende, blev der tilføjet et spørgsmål, om der alligevel var et parti, han stod nærmest. På grundlag af disse svar er det muligt at fastlægge partiidentifikationens retning og styrke, eller henholdsvis hvilket parti identifikationen gælder, og hvor stærk den er, med gradueringen stærk, mindre stærk, svag og ingen.

Der er vigtige grunde til netop at bruge partiidentifikationen som udtryk for partitilhørsforholdet. Andre kendetegn som partimedlemskab og stemmeafgivning ville efter alt at dømme give noget misvisende resultater. Det er således velkendt, at mange mennesker føler sig som tilhængere af et parti uden formelt at være medlemmer. Navnlig i de sidste årtier er partiernes medlemstal faldet i forhold til deres stemmetal ved valgene. Og det er heller ikke ukendt, at en del vælgere ud fra aktuelle politiske overvejelser kan beslutte sig til ikke at stemme på det parti, de i øvrigt føler sig knyttet til. Fordelen ved at bruge

12. Elklit, Noack og Tonsgaard, *op. cit.*, p. 85f.
13. Elklit, Noack og Tonsgaard, *op. cit.*, især tabellerne 4.5, 4.6, 5.2, 5.11, 6.1, 6.3, 8.1, 8.3, 8.6, 8.7, 8.9 og 9.6.
14. For en nærmere drøftelse af begrebet se Angus Campbell, Philip E. Converse, Warren E. Miller og Donald E. Stokes, *The American voter*, New York 1964, pp. 67ff og Henry Valen og Daniel Katz, *Political Parties in Norway. A Community Study, Oslo 1967*, pp. 187ff.

partiidentifikation som udtryk for partitilhørsforholdet ligger da især i, at den normalt vil være et udslag af kræfter, der er stærkere og mere langvarige i deres virkning end de øjeblikkelige politiske indtryk, vælgerne får og måske delvis påvirkes af i en valgsituation. Og det er naturligvis disse kræfter, interessen her i høj grad må samle sig om.[15]

Blandt disse længerevirkende kræfter er navnlig individets placering i socialgruppe eller erhvervsgruppe af stor betydning. Og denne faktor spiller naturligvis især en rolle for tilslutningen til de store gamle partier. Af disse er som nævnt Venstre og Socialdemokratiet vokset frem som folkelige bevægelser i landbrugsbefolkningen og arbejderbefolkningen. På baggrund af oprindelsen som folkelige bevægelser med forankring i en bestemt socialgruppe er der grund til at gå ud fra, at analysen af partiidentifikationens betydning vil være frugtbar for i hvert fald disse to partier. De to øvrige partier, der er stærkt nok repræsenteret i undersøgelsen til at indgå i analysen her, Det konservative Folkeparti og Det radikale Venstre, har kun delvis samme karakter. Skønt de sædvanligvis regnes for stærkt repræsenteret blandt henholdsvis selvstændige og højere funktionærer i byerne og husmænd, har de næppe samme solide forankring i deres sociale basisgruppe som Venstre og Socialdemokratiet, og de har næppe heller disses oprindeligt stærke præg af folkelige bevægelser. De øvrige partier er for svagt repræsenteret til at indgå i analysen, bortset naturligvis fra Slesvigsk Parti.

Siden 1971 har der været iøjnefaldende tegn på, at det danske partisystem er kommet under ombrydning. Vælgervandringerne har været større end tidligere, nye partier er dukket op og har vundet udbredt tilslutning.[16] I en sådan fase med tendens til omstrukturering kan oplysningerne om partiidentifikationen måske være behæftet med større usikkerhed. 1971-valget er antagelig det foreløbigt sidste valg, hvor de kan anvendes med udbytte. Det skal dog bemærkes, at tendensen til ombrydning fandtes latent gennem det meste af 1960'erne. Ifølge de foreliggende valgundersøgelser foregik der i denne periode en vis nedbrydning af partiernes traditionelle højborge, for mange vælgeres vedkommende en vis løsnelse i den tætte tilknytning til et bestemt parti.[17] Man må derfor forvente, at heller ikke billedet i 1971 vil være særlig skarpt i konturerne. Dette træk i udviklingen må man tage i betragtning, når man forsøger

15. Ole Borre og Daniel Katz, *Party Identification and its Motivational Basis in a Multiparty System: A Study of the Danish General Election of 1971*, Scandinavian Political Studies, bd. 8, 1973, pp. 69ff.
16. Ole Borre, Hans Jørgen Nielsen, Steen Sauerberg og Torben Worre, *Vælgere i 70'erne. Resultater fra interviewundersøgelser ved folketingsvalgene i 1971, 1973 og 1975*, Kbh. 1976.
17. Ole Borre og Jan Stehouwer, *Fire Folketingsvalg 1960–68*, Århus 1970.

nærmere at vurdere kvaliteten af oplysningerne om partiidentifikation.

Som grundlag for at vurdere oplysningerne om partiidentifikationens retning er i tabel 2 opgivelserne i det første interview i august sammenlignet med de tilsvarende oplysninger fra det andet interview i oktober. Derudover er også oplysninger om stemmeintentionen i august og den faktiske stemmeafgivning ved folketingsvalget i september taget med i sammenligningen.

Tabel 2. Overensstemmelse mellem oplysninger om partiidentifikation august, stemmeintention august, stemmeafgivning september og partiidentifikation oktober 1971. Procent.

	Stemmeintention august		Stemmeafgivning september		Partiidentifikation oktober	
	Kærneområdet	Hele Nordslesvig	Kærneområdet	Hele Nordslesvig	Kærneområdet	Hele Nordslesvig
Partiidentifikation, august	93	95	86	88	79	81
Stemmeintention, august			81	81	77	79
Stemmeafgivning, september					85	87

Procentgrundlaget er i hvert enkelt tilfælde summen af partiværdierne for variablen i forspalten.

Der er mellem alle disse oplysninger, fremgår det af tabel 2, en rimelig høj grad af sammenhæng. Imidlertid falder det også i øjnene, at graden af overensstemmelse er noget højere for de oplysninger, som er indhentet på samme tidspunkt, end for dem, der stammer fra hver sin interviewrunde. Særlig høj er overensstemmelsen mellem stemmeintention og partiidentifikation som oplyst i august, nemlig henholdsvis 93 og 95 pct. Bemærkelsesværdigt er det også, at sammenhængen mellem oplysningerne om partiidentifikation i henholdsvis august og oktober ikke er overvældende høj. De 79 og 81 pct., der havde sammenfaldende oplysninger på dette tidspunkt, er forholdsvis lave tal sammenholdt med, at en undersøgelse på landsplan viste hele 88 pct., et tal, der tilmed blev vurderet som overraskende lavt.[18] Det kan dog anføres, at ca. halvdelen af dem, som gav divergerende oplysninger, ikke har identificeret sig

18. Borre og Katz, *op. cit.*, p. 78. Ikke alle tallene i tabel 5 her er umiddelbart sammenlignelige med tallene i tabel 2.

med et nyt parti i oktober, men slet og ret undladt at besvare det spørgsmål, som de i august tog stilling til. Forklaringen skal antagelig søges i, at de ikke har villet afsløre en afvigelse mellem partiidentifikation og stemmeafgivning. Trods alt må det imidlertid fastholdes, at der kan være en mindre usikkerhed i oplysningerne om partiidentifikationens retning. Usikkerheden synes at være lidt større i Nordslesvig end i Danmark som helhed. Og da usikkerheden efter alt at dømme står i forbindelse med den faktiske stemmeafgivning, forekommer det rimeligst at lægge oplysningerne fra augustinterviewet til grund for de følgende analyser.

Oplysningerne om partiidentifikationens styrke kan ligeledes vurderes ved at sammenholde svarene fra august med svarene fra oktober. Resultatet fremgår af tabel 3. Også her kan det konstateres, at der under valgkampen i august-september har fundet en forskydning sted. Der er således i oktoberrunden en del flere med stærk partiidentifikation end i august-runden. Den samme tendens findes i materialet, der dækker hele Nordslesvig og i den landsdækkende undersøgelse. Den er imidlertid svagest i landet som helhed, nemlig 4 pct. mod 8 pct. i hele Nordslesvig og 10 pct. i tyskhedens kærneområde.[19] Forskydningen taler også her for at lægge oplysningerne fra august-interviewet til grund for analyserne.

Tabel 3. Partiidentifikationens styrke som oplyst henholdsvis i oktober og i august 1971. Kærneområdet. Procent.

Partiidentifikationens styrke	August 1971				
Oktober 1971	Stærk	Mindre stærk	Svag	Ingen	I alt
Stærk	20	10	6	2	38
Mindre stærk	5	10	11	1	27
Svag	2	5	10	5	22
Ingen	1	1	5	6	13
I alt	28	26	32	14	100
N=					584

Denne forskydning kunne naturligvis tænkes at være et udtryk for, at svarene på spørgsmålet om partiidentifikationens styrke har været ret tilfældige. Som det fremgår af tabel 4, synes dette imidlertid ikke at være tilfældet. Som påvist

19. Borre og Katz, *op. cit.*, p. 74.

her, kan styrken i partiidentifikationen bidrage væsentligt til forklaring af stemmeafgivningen. Jo stærkere tilknytningen til et bestemt parti har været, jo større sandsynlighed har der også været for, at stemmerne ville falde på dette parti. For de to partier, som mest udpræget har haft deres rod i folkelige bevægelser, Socialdemokratiet og Venstre, er sammenhængen helt entydig. For tilhængere af Konservative og Radikale Venstre er sammenhængen ikke helt så klar, men det er dog kun for de stærkt og mindre stærkt identificerende, der er vaklen.

Tabel 4. Partiidentifikationens styrke og retning. Personer, der stemte på deres parti i procent. Kærneområdet.

Partiidentifikation	Retning			I alt
Styrke	Socialdemokratiet	Venstre	Radikale og Konservative	
Stærk	92 (N=78)	84 (N=19)	74 (N=19)	88 (N=116)
Mindre stærk	84 (N=64)	79 (N=33)	93 (N=27)	85 (N=126)
Svag	69 (N=64)	62 (N=26)	63 (N=54)	65 (N=144)
I alt	83 (N=206)	74 (N=78)	74 (N=102)	78 (N=386)

Dertil kan føjes, at en supplerende analyse har vist, at partiidentifikationens styrke giver et klart bidrag til forklaring af stemmeafgivningen for de personer, som i august tilkendegav, at de havde besluttet sig for et andet parti end deres eget. Jo stærkere identifikationen var, jo flere stemte alligevel på det parti, de var tilhængere af. Jo svagere, jo flere fastholdt beslutningen om at give deres stemme til et andet. Der er derfor rimelig baggrund for at antage, at partiidentifikationens styrke også vil være et frugtbart analyseinstrument i andre sammenhænge.

Partiidentifikation og nationalt tilhørsforhold: det tyske mindretal

I det tyske mindretal er der som påpeget grund til at forvente en konflikt mellem nationalt tilhørsforhold og partiidentifikation. Ganske vist har mindretallet sit eget politiske parti, Slesvigsk Parti, der foreløbigt for sidste gang opstillede kandidater til folketingsvalget i 1971. Noget egentligt politisk parti er der imidlertid ikke tale om. Mere præcist vil det være at karakterisere det som en

organisation til kandidatopstilling for mindretallet. Parti- og mindretalsledelsen må netop forsøge at neddæmpe betydningen af de partipolitiske interesser, der ligger til grund for de danske politiske partier. Naturligvis må man derfor regne med en snæver sammenhæng mellem identifikationen med Slesvigsk Parti og tilhørsforholdet til mindretallet. Hvad der imidlertid især må være af interesse, er afvigelserne.

Den snævre sammenhæng for de tysksindede mellem styrken i det nationale tilhørsforhold og partiidentifikationens styrke fremgår af tabel 5. Iøjnefaldende er den navnlig for de stærkt tyske. Som forventet ligger den betydeligt over niveauet for de dansksindede, hvor identifikationen jo gælder egentlige politiske partier. Men mere bemærkelsesværdigt er det trods alt, at sammenhængen for de mindre stærkt tyske er så svag og snarere minder om niveauet for de danske svarpersoner.

Tabel 5. Partiidentifikationens styrke og nationalt tilhørselsforhold. Kærneområdet. Procent.

Partiidentifikationens styrke	Stærkt dansk	Mindre stærkt dansk	Hverken dansk eller tysk	Mindre stærkt tysk	Stærkt tysk	I alt
Stærk	27	18	(4)	13	58	26
Mindre stærk	28	22	(14)	32	19	26
Svag	31	34	(45)	38	17	31
Ingen	12	24	(23)	15	3	14
Uoplyst	2	2	(14)	2	3	3
I alt	100	100	(100)	100	100	100
N=	364	121	22	40	64	611

Der kan ikke være tvivl om, at dette hænger sammen med, at der som vist i tabel 6 blandt de mindre stærkt tyske er en betragtelig tendens til at identificere sig med de danske, egentlige politiske partier, og bemærkelsesværdigt nok især med de to mest udprægede interessepartier, Socialdemokratiet og Venstre. Tendensen for de stærkt tyske i denne retning er derimod ubetydelig.

Tabel 6. Partiidentifikationens retning og nationalt tilhørsforhold. Kærneområdet. Procent.

	Stærkt danske	Mindre stærkt danske	Hverken danske eller tyske	Mindre stærkt tyske	Stærkt tyske	I alt
Socialdemokratiet	45	27	(27)	13	3	34
Venstre	15	15	(5)	10	2	13
Konservative	13	12	(-)	5	1	11
Radikale Venstre	7	11	(-5)	–	–	6
Slesvigsk Parti	–	2	(23)	50	86	13
Andet/uoplyst	20	33	(40)	22	8	23
I alt	100	100	100	100	100	100
N=	364	121	22	40	64	611

Også i materialet for hele Nordslesvig kan denne forskel mellem de stærkt og mindre stærkt tysksindede påvises, den er tilmed en smule større, men der er så få tysksindede i denne stikprøve, at det ikke er muligt at vurdere resultatets gyldighed nærmere. Endelig er også de hverken danske eller tyske af en vis interesse i denne sammenhæng. Det er ganske vist en fåtallig gruppe, og tendenserne må derfor tages med et vist forbehold. Men bemærkelsesværdigt er det dog, at gruppen forholdsvis har den største andel uden partiidentifikation, at henved en fjerdedel – stadigvæk – identificerer sig med Slesvigsk Parti, og at der modsat de mindre stærkt tyske, der identificerer sig med danske partier, er flest med orientering mod Socialdemokratiet. Fordelingen her stemmer godt overens med det billede, der i øvrigt har kunnet tegnes af denne gruppe: overvejende på vej væk fra tyskheden og med mere beskeden politisk interesse end den øvrige del af befolkningen i området.[20]

Denne tendens til orientering mod danske politiske partier i det tyske mindretal findes også afspejlet i oplysningerne om stemmeafgivningen. Mindretallets parti har således ifølge tabel 7 været i stand til trods alt at tiltrække en del af dem, der tilkendegav, at de identificerede sig med danske politiske partier. Men hvis man sammenligner med tabel 6 fremgår det, at det alligevel kun drejer sig om ca. halvdelen. Mobiliseringen af tysksindede ved valget lykkedes altså kun delvis.

20. Elklit, Noack og Tonsgaard, *op. cit.*, p. 183.

Tabel 7. Partiidentifikation august og stemmeafgivning september 1971. Kærneområdet. Procent.

Partiidentifikation	Socialdemokratiet	Venstre	Stemmeafgivning Konservative	Radikale Venstre	Slesvigsk Parti	I alt
Socialdemokratiet	86	1	–	8	3	37
Venstre	0	75	3	13	2	14
Konservative	0	4	77	11	2	12
Radikale Venstre	1	3	5	48	1	8
Slesvigsk Parti	1	–	–	–	79	15
Ingen/uoplyst	12	17	15	20	13	14
I alt	100	100	100	100	100	100
N=	202	77	62	61	94	496

Orienteringen mod danske politiske partier går imidlertid et skridt videre endnu. Det er således i tabel 8 påvist, at personer, der identificerede sig med Slesvigsk Parti, udgør en forholdsvis stor del af dem, der i august tilkendegav, at de ikke ville stemme på deres parti. Også her fremgår det, at mindretallet alligevel var i stand til at mobilisere de fleste af dem ved valget. De 15 personer, der således alligevel stemte på Slesvigsk Parti, er ganske vist et ringe antal, men de udgør dog efter denne undersøgelse ca. 15 pct. af partiets vælgere.

Tabel 8. Partitilhængere, som i august angav ikke at ville stemme på deres parti, fordelt efter partiidentifikation og stemmeafgivning september 1971. Kærneområdet. Procent.

Partiidentifikation	Stemmeafgivning: Stemte alligevel på deres parti	Stemmeafgivning: Stemte ikke på deres parti	I alt
Fire danske partier	57	89	73
Slesvigsk Parti	43	11	27
I alt	100	100	100
N=	35	36	71

I betragtning af at tendensen til at identificere sig med partiet er noget mindre udbredt end opgivelse af tysk nationalt tilhørsforhold, er det dog et vidnesbyrd om, at partipolitisk orientering griber ganske langt ind i tyskheden. Man kan på grundlag af dette billede efter behag betone evnen til national mobilisering omkring valgene på den ene side eller tendensen til partipolitisk orientering på den anden. Men begge træk er væsentlige til forståelse af mindretallets politiske situation.

Set på denne baggrund er mindretallets opstilling af kandidater på Centrumdemokraternes liste af stor interesse. Såvel ved folketingsvalget i 1973 som i 1975 og 1977 tog mindretallets ledelse imod et tilbud herom og opnåede at vinde et folketingsmandat, i modsætning til perioden 1964–1971, hvor det var uden repræsentation. Spørgsmålet er imidlertid, om ikke genvinsten i form af folketingsmandatet er beskedent i forhold til de tab, der kan blive følgen af at undlade at foretage en selvstændig mobilisering omkring valgene. Som påvist i det foregående var mobiliseringen i 1971 dog til en vis grad kronet af held, og der forelå med den ret markante tendens til orientering mod danske politiske partier et udpræget behov derfor. Ved at opstille på Centrumdemokraternes liste har mindretalsledelsen løbet en betydelig risiko for, at ikke helt få tysksindede vil følge deres interesse for andre danske politiske partier op ved også at stemme på dem. Et hurtigt blik på valgtallene for 1975 viser, at dette allerede i en vis udstrækning er tilfældet. Centrumdemokraterne fik da i hele Sønderjyllands Amt færre stemmer, end Slesvigsk Parti opnåede i 1971.[21] Selv om det kan sandsynliggøres, at en betydelig del af det tyske mindretals vælgere har stemt på partiet, og ligeledes relativt færre dansksindede end i den øvrige del af landet, må der dog være en del dansksindede iblandt. Deraf følger, at en del tysksindede enten ikke har stemt eller har besluttet sig for andre danske politiske partier.

Det er nærliggende at fortolke dette som yderligere et skridt i retning af mindretallets assimilation i det danske samfund. I forvejen kan denne tendens spores på andre væsentlige punkter. Den vel nok mest centrale forudsætning for, at assimilationen kan slå igennem, et lavt niveau for social segregation, er således klart til stede. Både tysksindede og dansksindede bedømmer afstanden mellem de to nationale grupper som forholdsvis beskeden og vurderer forholdet imellem grupperne positivt. Normen i mindretallet imod ægteskab uden for tyskheden er forbavsende svag i betragtning af, at blandede ægteskaber er et vigtigt element i assimilationsprocessen. Og endelig er mindretallet forholdsvis flittige brugere af danske massemedier.[22] Tendensen til assimilation er, som det

21. Elklit, Noack og Tonsgaard, *op. cit.*, p. 166f.
22. Elklit, Noack og Tonsgaard, *op. cit.*, passim, og navnlig kap. 10.

også her har kunnet påvises på det politiske område, størst for de mindre stærkt tyske, og aldersprofilen for denne gruppe er klart yngre end for de stærkt tyske. I betragtning af denne vidt fremskredne assimilation er det måske knap så overraskende, at mindretallets ledelse på det landspolitiske plan delvis har måttet opgive bestræbelserne på at bekæmpe den orientering mod danske politiske partier, som er påvist i dette afsnit.

Partiidentifikation og nationalt tilhørsforhold: flertalsbefolkningen

Tilslutningen til egentlige politiske partier er således en betydelig fare for det tyske mindretals eksistens som nationalgruppe. Den dansksindede flertalsbefolkning er derimod i den situation, at det ikke er nødvendigt at betragte de partipolitiske delinger som en trussel. Der har ganske vist siden 1920 været kaldt til national samling på tværs af de partipolitiske skillelinier ved flere lejligheder. Størst var utvivlsomt frygten for de nationale konsekvenser i slutningen af 1930'erne og under besættelsen. Kraftige bestræbelser på at kunne fremvise nationalt sammenhold i organiserede former blev da også iværksat, og med et betydeligt resultat.[23] Også de politiske partier blev forsøgt inddraget i denne bevægelse.[24] Det lykkedes i denne forsvarssituation til en vis grad at bøje de nordslesvigske partiledere mod hinanden, men ikke uden en betydelig gensidig mistænksomhed.[25] Efter 1945 faldt imidlertid disse bestræbelser hurtigt bort, og i begyndelsen af 1970'erne oplevede det meste af den danske flertalsbefolkning næppe de politiske problemer stort anderledes end tilsvarende grupper i den øvrige del af landet. Anderledes udtrykt, bortset fra et talmæssig beskedent tysk mindretal i en efterhånden stærkt trængt situation forekommer den nordslesvigske befolkning så godt som fuldstændigt integreret i det danske samfund.

Spørgsmålet er da, hvad tilknytningen til politiske partier har betydet for denne udvikling. Har den, for det første, virket fremmende eller hæmmende på integrationsprocessen? Teoretiske overvejelser fører som tidligere nævnt til den antagelse, at den først og fremmest har virket befordrende. Problemet er, om denne sammenhæng fremtræder i interviewmaterialet. Og for det andet, har tilknytningens sammenhæng med det nationale tilhørsforhold været den

23. Kai Edvard Larsen, *Fra en stormfuld tid. De sønderjyske danske samfunds historie,* Sønderborg 1969.
24. A. Svensson, *Dansk Samråd,* Sønderjyske Årbøger 1951, pp. 1–113.
25. Ole Jensen, *Folketingsvalget i Nordslesvig 3. april 1939 med særligt henblik på den nationalpolitiske faktors betydning for partiernes ageren,* utrykt specialeopgave, Historisk Institut, Aarhus Universitet 1972.

samme for de forskellige politiske partier, eller er der vigtige forskelle at finde mellem de borgerlige partier og Socialdemokratiet?

For at sætte mindretallets situation i relief blev i det foregående afsnits tabeller også de dansksindede inddraget. Man kunne af tabel 5 og tabel 6 få det indtryk, at der er en positiv sammenhæng mellem styrken i partiidentifikationen og styrken i det nationale tilhørsforhold, ikke for de borgerlige partier, men for Socialdemokratiet. Og det ville jo være et ret bemærkelsesværdigt resultat, at således de partier, der lagde mest vægt på det nationale, havde betydet mindst for befolkningens integration i det danske samfund, mens omvendt Socialdemokratiet med sin mere forsigtige nationale profil havde betydet mest. Denne fortolkning af materialet er da også misvisende. Den sammenhæng, der fremtræder i tabel 5 og tabel 6, har sin baggrund i dels en tendens til, at hyppigheden af stærk partiidentifikation er markant større i Socialdemokratiet end i de borgerlige partier, dels i nogle særlige egenskaber ved den danske befolkning i tyskhedens kærneområde.

Den større udbredelse af stærk partiidentifikation i Socialdemokratiet fremgår klart af tabel 9. Tendensen gælder ikke blot kærneområdet, men også hele Nordslesvig og landet som helhed.[26]

Tabel 9. Partiidentifikationens styrke og retning. Procent.

Partiidentifikationens styrke	Retning								I alt	
	Socialdemokratiet		Venstre		Konservative		Radikale Venstre			
	Kærneområdet	Hele Nordslesvig	Kærneområdet	Hele Nordslesvig	Kærneområdet	Hele Nordslesvig	Kærneområdet	Hele Nord slesvig	Kærne om-rådet	Hele Nordslesvig
Stærk	38	49	25	30	24	24	10	(21)	30	36
Mindre stærk	31	27	42	35	25	39	33	(58)	33	35
Svag	31	24	33	35	51	37	57	(21)	37	29
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
N=	206	92	78	54	63	41	39	19	386	206

26. Borre, Nielsen, Sauerberg og Worre, *op. cit.*, p. 68.

Forklaringen herpå turde vel navnlig være, at de mindre privilegerede dele af befolkningen, hvor Socialdemokratiet har sin største tilslutning, også har de mest indlysende grunde til at nære konkrete og stærke forventninger til deres parti. For tilhængere af borgerlige partier kan situationen let fremtræde mindre klar, ikke mindst da fordi der eksisterer flere borgerlige partier side om side, hvis indbyrdes forskelle næppe forekommer alle lige markante, mens Socialdemokratiet hidtil har været det eneste arbejderparti, der havde nogen nævneværdig tilslutning i landsdelen. Og dertil kommer, at Socialdemokratiet som den yngste af de folkelige politiske bevægelser, og navnlig da i Nordslesvig, måske også længst har bevaret den dertil hørende dynamik. Hvad end forklaringen er, så må sammenhængen mellem partiidentifikationens og det nationale tilhørsforholds styrke analyseres på en sådan måde, at den større hyppighed af stærke partitilhængere blandt socialdemokrater holdes under kontrol. Analyseres som i tabel 10 materialet på denne måde, fremtræder sammenhængen mellem partiidentifikationens styrke og det nationale tilhørsforholds styrke i et andet lys.

Tabel 10. Partiidentifikationens retning og styrke. Stærkt danske i procent.

Partiidentifikation	Kærneområdet		Hele Nordslesvig	
	Stærk	Mindre stærk og svag	Stærk	Mindre stærk og svag
Socialdemokratiet	83 (N=65)	75 (N=128)	89 (N=45)	81 (N=47)
Venstre, Konservative, Radikale	68 (N=38)	70 (N=142)	93 (N=30)	80 (N=84)

Af tabel 10 fremgår det således, at der såvel blandt socialdemokratiske partitilhængere i både kærneområdet og hele Nordslesvig som blandt borgerlige partitilhængere i Nordslesvig som helhed var klart flere stærkt danske blandt dem, som identificerer sig stærkt med deres parti, end blandt dem, som identificerer sig mindre stærkt eller svagt. Kun borgerlige partitilhængere i kærneområdet faldt uden for dette mønster. Kan der gives en rimelig forklaring på denne afvigelse, må man slutte, at formodningen om sammenhængen mellem partiidentifikation og nationalt tilhørsforhold er blevet bekræftet i materialet.

En forklaring på, at de borgerlige partitilhængere i kærneområdet falder uden for mønstret, er det imidlertid ikke helt enkelt at finde. Materialet er så beskedent, at det dårligt lader sig analysere i yderligere undergrupper. En første formodning om, at der blandt de borgerlige partitilhængere kunne være flere tidligere tysksindede, som var blevet dansksindede, holdt således ikke stik. Blandt disse personer var der flest socialdemokratiske partitilhængere, og interessant nok kunne der her spores en tendens til, at disse tidligere tysksindede enten var blevet stærke socialdemokratiske partitilhængere eller svage borgerlige partitilhængere, hvis de da i det hele taget havde en tilknytning til et dansk politisk parti. Og det forekommer da også rimeligt nok på baggrund af den netop diskuterede tendens til, at hyppigheden af stærke partitilhængere var størst blandt socialdemokrater. Men det forklarer ikke afvigelsen for de borgerlige partitilhængere i kærneområdet.

Mere frugtbart var det at opdele materialet efter bopæl. For hvad resultater på så små tal nu er værd, fremkom der derved en svag positiv sammenhæng mellem partiidentifikationens styrke og det nationale tilhørsforholds styrke for borgerlige partitilhængere i Tønder, men derimod ikke for de borgerlige partitilhængere, der boede i landdistrikterne. Problemet må derfor nærmere kunne præciseres som et spørgsmål om, hvorfor vel navnlig Venstre ikke har formået at sikre sig samme solide fodfæste i disse grænsekommuner som i de øvrige nordslesvigske landdistrikter. Som svar er det mest nærliggende at pege på de forholdsvis mange hjemmetyske gårdejere i disse grænsekommuner. Deres tilstedeværelse kan have betydet, at lokalsamfundene her har haft vanskeligere betingelser end i de øvrige nordslesvigske landdistrikter for at fungere som sluttede miljøer omkring nogle ledende gårdejere, forankret i Venstre og på mange måder dette partis rygrad. Deraf antagelig Venstres vanskeligheder med at få lige så solidt et tag her som i andre landsbysamfund. Og som det fremgår af tabel 11 var sammenhængen mellem tilslutning til Venstre og dansk nationalt tilhørsforhold relativt svagt i dette område.

Ét er imidlertid, at der i materialet kan spores en klar sammenhæng mellem partiidentifikation og nationalt tilhørsforhold, at der blandt de personer, der er stærke partitilhængere, også er flest stærkt danske. Et andet er, om sammenhængen er af samme karakter, uanset hvilket partis tilhængere, det drejer sig om. Sammenhængen mellem de to fænomener kan naturligvis principielt tolkes på to forskellige måder. Partitilhørsforholdet kan have virket fremmende på det nationale tilhørsforhold. Og det nationale tilhørsforhold kan have virket fremmende på partitilhørsforholdet. Som påpeget i det historiske rids taler en hel del for, at først og fremmest partitilhørsforholdet har virket befordrende for det nationale tilhørsforhold. Men gælder dette i samme grad i

Tabel 11. Nationalt tilhørsforhold og partiidentifikation. Procent.

Partiidentifikation	Kærneområdet			Hele Nordslesvig		
	Stærkt danske	Mindre stærkt danske	N =	Stærkt danske	Mindre stærkt danske	N =
Socialdemokratiet	78	16	208	85	12	92
Venstre	69	23	78	85	11	54
Konservative	74	22	65	78	20	41
Radikale Venstre	64	33	39	(89)	(11)	19

Stærkt tyske, mindre stærkt tyske og hverken danske eller tyske indgår i procentgrundlaget for hvert parti.

alle faser af Nordslesvigs udvikling? Og gælder det i samme grad for tilhængere af de forskellige politiske partier?

Der er flere forhold, der gør det sidste spørgsmål nærliggende. Det er således i det foregående påvist, at der var en tendens til, at socialdemokrater identificerede sig stærkere med deres parti end borgerlige partitilhængere. Og i tilslutning dertil blev det anført, at der var en tendens til, at partitilhængere blandt tidligere tysksindede orienterede sig stærkt mod Socialdemokratiet, men svagt mod de borgerlige partier. Begge disse træk kan tolkes som udslag af, at en tilknytning til Socialdemokratiet ofte oplevedes som noget mere afgørende i sig selv end en tilknytning til borgerlige partier. I forlængelse heraf ligger det lige for at antage, at socialdemokratisk partiidentifikation hyppigere og mere udpræget har været fremmende for det nationale tilhørsforhold end tilknytning til borgerlige partier. Dertil kommer så, at man ikke kan se bort fra, at det nationale problems plads i partiernes ideologi og politik kan have en reel betydning i en del tilfælde. Således må det nok antages, at for nationalt stærkt engagerede personer kan navnlig Venstre og Konservative have udøvet en større tiltrækning end Socialdemokratiet. For at undersøge denne mulighed nærmere kan man analysere materialets aldersfordeling, som vist i tabel 12.

Det mest bemærkelsesværdige er her aldersfordelingen efter nationalt tilhørsforhold. Som det fremgår af den grove opdeling i tabel 12, er der i gruppen født i tidsrummet 1911–20 en markant underrepræsentation af personer med mindre stærkt nationalt tilhørsforhold. Tendensen er udpræget både i materialet fra kærneområdet og i materialet fra hele Nordslesvig. I begge tilfælde

Tabel 12. Dansksindede efter fødselsår og nationalt tilhørsforholds styrke. Procent.

	-1900	1901-10	1911-20	1921-30	1931-40	1941-	I alt	N =
Kærneområdet								
Stærkt danske	9	13	21	21	20	16	100	364
Mindre stærkt danske	13	14	11	19	21	22	100	133
Hele Nordslesvig								
Stærkt danske	9	17	18	19	21	16	100	215
Mindre stærkt danske	11	15	9	16	33	16	100	55

ligger afvigelsen fra aldersgruppens samlede vægt på ca. 8 pct. Det er nærliggende at forklare dette resultat som et udslag af, at netop denne generation i perioden 1933–1945 har haft stærkt nationalt engagerende oplevelser. Følges på grundlag af denne fortolkning antagelsen om, at borgerlige partier har virket mere tiltrækkende end Socialdemokratiet på personer, der er stærkt optaget af nationale problemer, må det forventes, at der blandt denne generations stærkt danske er forholdsvis få tilhængere af Socialdemokratiet og forholdsvis mange tilhængere af navnlig Venstre og Konservative. Som det fremgår af tabel 13, er dette også tilfældet, såvel i hele Nordslesvig som i kærneområdet. At tendensen også gælder i sidstnævnte område er så meget desto mere bemærkelsesværdigt, som der blandt de stærkt danske her er konstateret forholdsvis flest socialdemokratiske partitilhængere.

Alt i alt har der for den danske flertalsbefolkning kunnet påvises interessante sammenhænge mellem partiidentifikation og nationalt tilhørsforhold. Der er således fremdraget en almindelig tendens til, at jo stærkere tilknytningen til et parti har været, jo stærkere har også det nationale tilhørsforhold været. Kun tilhængerne af borgerlige partier i kærneområdet, og nærmere betegnet dettes landdistrikter, faldt uden for dette mønster. Som forklaring er der peget på, at det betydelige islæt af tysksindede gårdejere i disse landsbysamfund formentlig har bevirket, at navnlig Venstre har haft problemer med at sikre sig et lige så solidt fodfæste her som i andre nordslesvigske landkommuner. Den almindelige sammenhæng er af teoretiske grunde først og fremmest blevet opfattet sådan, at det i hovedsagen har været partiidentifikationen, der har virket fremmende på det nationale tilhørsforhold. Antagelig gælder dette for alle de fire større danske partier i området. Men man kan naturligvis ikke udelukke, at

Tabel 13. Dansksindede efter det nationale tilhørsforholds styrke og fødselsår. Tilhængere af henholdsvis Socialdemokratiet og Venstre/Konservative i procent.

	-1910		1911-20		1921-	
	Socialdemokratiet	Venstre/ Konservative	Socialdemokratiet	Venstre/ Konservative	Socialdemokratiet	Venstre/ Konservative
Kærneområdet						
Stærkt danske	41	22	30	43	62	25
	(N = 81)		(N = 76)		(N = 207)	
Mindre stærkt danske	25	31	33	27	27	24
	(N = 32)		(N = 15)		(N = 74)	
Hele Nordslesvig						
Stærkt danske	37	40	29	45	38	32
	(N = 57)		(N = 38)		(N = 120)	
Mindre stærkt danske	33	33	25	75	28	24
	(N = 9)		(N = 4)		(N = 29)	

virkningen også er gået i modsat retning. Det kan til en vis grad have været tilfældet for både Socialdemokratiet og de borgerlige partier. Analyser på grundlag af materialets aldersfordeling har dog givet resultater, der tyder på, at det i væsentlig højere grad har haft gyldighed for Venstre og Konservative end for Socialdemokratiet.

Den sociale forsorg og reformationen i Danmark

Af *Troels Dahlerup*

Det er et almindeligt synspunkt i historiske fremstillinger, at reformationen ødelagde den katolske tids gode socialforsorg. Kronen beslaglagde jo kirkens midler. Men hvordan forholdt det sig egentlig med den sociale forsorg i middelalderen? Og blev den i virkeligheden ringere med reformationen? Professor, dr. theol. Troels Dahlerup *har sin opfattelse af disse spørgsmål, en opfattelse, der peger frem mod en nyvurdering på området.*

Traditionelt er dette et sørgeligt kapitel i Danmarkshistorien; thi alle ved jo, at Reformationen »lærte Menneskene i Danmark, at de skulde gifte sig og intet give til de fattige«.[1] Og denne bitre Kierkegaard-bemærkning er i kun lidet varierende udformning blevet stående i de forskelligste fremstillinger, således også i den seneste, i Politikens Danmarkshistorie, hvor det hedder: »Ved at beslaglægge kirkens gods og lamme kirken selv som økonomisk faktor, slog statsmagten grunden bort under det positive arbejde, der gennem århundreder havde været blandt kirkens fornemste opgaver«.[2]

Hvor forskelligartede fremstillingerne end kan være, er de gerne enige på dette ene punkt, og selv en af de bedste gymnasielærebøger kan ikke komme videre end et: »Det blev fremhævet, at den katolske kirkes arbejde for syge og fattige skulde fortsættes, men det blev ikke gennemført mange steder«.[3] Trods al kritik anerkendes dog her den gode vilje ligesom hos Arup, der under gennemgangen af kirkeordinansen fremhæver: »Her skal præsterne formane folket, at de nu skal give til de fattige, hvad de tilforn af en god, men dog vildfarende mening, plejede at give til messer, munke, for sjæle, for aflad, for pilgrimsfærd« osv.; men han fortsætter virkningsfuldt: »skulle hele reformationspostyret mod tiggeriet ende med, at man nu betalte i fattigkisten, hvad man før havde ydet fattigmunken? Det var dog for urimeligt – –«.[4]

Disse truismer, for ikke at sige dogmer, er vi alle opfødt med, og de bygger på noget, der er stærkere end alle – og på dette punkt endnu ganske manglende

1. Erik Arup: Danmarkshistorie II (Kbh. 1932) s. 515
2. Politikens Danmarks Historie VI, af Svend Cedergreen Bech (Kbh. 1963) s. 163.
3. P. Kierkegaard og K. Winding: Nordens Historie (2. udg. Kbh. 1946) s. 88.
4. Erik Arup op. cit. s. 517.

– forskningsresultater, nemlig på »den sunde fornuft«. Vi ved, at almisse og det dermed forbundne tiggeri spillede den største rolle i senmiddelalderen såvel i teori som i praksis, at Reformationen afskaffer de gode gerningers frelserolle, samt at der efter 1536 dukker stedse flere vidnesbyrd op om et meget stort socialt problem, hvortil formentlig også kommer en vis indflydelse fra udlandets rigere kilder og litteratur.

Over for en sådan enstemmighed er der normalt ikke andet at gøre end at gå til kilderne; og da der hidtil – mærkeligt nok – ikke er nogen, der har vovet at gå i gang med dette store og centrale problemkompleks, må jeg i denne sammenhæng nøjes med kort at undersøge, hvorvidt denne alment accepterede opfattelse nu også virkelig passer med kilderne, samt hvorvidt en anden tolkning af disse rent foreløbigt ikke lige så vel lader sig forsvare.

Her må først og fremmest betones, at netop kildematerialet i høj grad skifter karakter på reformationstiden. Således er vi for middelalderens vedkommende (dvs. før 1513) praktisk talt henvist til at benytte diplomer og monumenter, dvs. stiftelsesbreve og testamenter m.m., hospitalsbygninger, spedalskhedsgrave osv., dvs. en række konkrete vidnesbyrd om en middelalderlig interesse for sociale problemer, mens vi for tiden efter 1536 fortrinsvis betjener os af administrationsakter, der især indeholder klager og evt. udkast til – ofte ikke gennemførte – reformer, dvs. at man alt for ofte sammenholder to principielt usammenlignelige kildegrupper. Det er hertil værd at erindre, at da Arup i sit tværsnit af forholdene omkring 1400 ønskede at »indføje en stor skildring af kirkens sociale og åndelige arbejde i 14. årh. som en modvægt mod dens rent økonomiske og magtbestemte kirkepolitik«, måtte han resigneret konkludere: »Men en sådan skildring er det desværre umuligt at give, fordi kilderne aldeles tier derom. Vi er aldeles uvidende – Der er her et fuldstændigt tomrum i overleveringen. Det kan kun udfyldes ved vor villighed til at tro, at kirken, hvor verdsliggjort den end var blevet, dog ikke havde ladet dette arbejde slippe sig af hænde –[5], en benefit of the doubt for senmiddelalderen, som han øjensynlig ikke er villig til at medgive reformationstiden.

Jeg skal i nærværende forbindelse forsøge at belyse de hertil hørende problemer i specielt to sammenhænge, foruden de sociale institutioner især selve tiggeriet, dvs. det almissebegreb, der ifølge førnævnte Arupcitat skulle have fået sit grundskud ved reformationen. Det turde dog næppe kræve egentlig debat; thi når dansk fattigforsorg helt frem til 1803 var baseret på almisse, når skolebørn indtil loven af 1739 overlodes til almindelig godgørenhed; når vi dertil betænker, at almuens urgamle »forsikringsform« bestod i, at den skadelidte samlede ind inden for sit eget kollektiv osv. osv., er det faktisk meget van-

5. ibid. s. 131.

skeligt at forestille sig, at Reformationen i praksis skulle have gjort noget større afbræk i tiggeriet. Og det kræver da heller ikke egentlige undersøgelser blot at fastslå, at hverken reformatorerne eller tidens lovgivende myndigheder havde tænkt sig andet end en *reform* af indsamlingsuvæsenet[6], vel ikke mindst fordi man simpelthen ikke magtede totalt at lave om på systemet.

Det er da også meget nemt at konstatere, at den vigtigste ændring i indstillingen til almisse ligger på det teoretiske – om man vil, ideologiske – plan, nemlig i begrundelsen for almissesystemet, som jo efter middelalderlig tankegang først og fremmest var til fordel for *giverens* sjæl, dels som konvertering af kirkestraffe, dels og vist især som en forkortelse af opholdet i skærsilden. Da således Fåborg by 1477 ønskede at støtte oprettelsen af et Helligåndskloster, dvs. en hospitalsorganisation, måtte dette – uanset hvad den reelle begrundelse kan have været – komme til udtryk i en klage over, at man havde langt til aflad[7], dvs. at det officielle motiv ganske oversåstøtten til fattige og syge i denne verden ved at lægge hele vægten på godtfolks sjæle i det hinsides.

Men idet dette middelalderlige afladssystem er baseret på, at ydelsen primært skal komme giveren til gode, måtte formålets art (og modtagerens eventuelle trang og værdighed) følgelig komme i anden række, om ikke rent ud være sagen uvedkommende. Og ser vi, hvad der i middelalderen samledes ind til, opnår vi hurtigt et væsentligt korrektiv til den traditionelle opfattelse af fromme kristne, der gavmildt underholder talløse fattige. Vel udviser vort førreformatoriske kildemateriale et enormt tiggeri; men de fattige i egentligste forstand er her udsat for en mildest talt overmægtig konkurrence.

Ikke blot landstrygere, professionelle pilgrimme[8], husarme, krøblinge, skolepeblinge[9] med flere bejlede til publikums gunst, men også brandlidte borgere og skibbrudne redere samtidig med, at de kirkelige institutioner satte hele deres propagandaapparat i gang. At helligåndshuse og St. Jørgensgårde udsendte deres bedere, var vel kun til fordel for syge og fattige; men hvad med de egentlige tiggerbrødre, der hovedsagelig samlede ind til sig selv og deres kloster? Til

6. Jfr. således recessen af 1537 § 16, og atter 1558 § 62 (Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love IV s. 181 og 281) samt det ovenfor cit. stk. af Kirkeordinansen af 1539 (H. F. Rørdam: Danske Kirkelove I s. 113). Jfr. også den nyeste behandling af spørgsmålet, Lars N. Henningsen: Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736–1841 (Åbenrå 1978). Om almisse i middelalderen se Kulturhist. Leksikon III sp. 583ff., *Eleemosyne*.
7. Engelstoft: Aktstykker – til Oplysning om Danmarks indre Forhold i ældre Tid I s. 132f., hvor staden meddeler visse privilegier mht. kommunale ydelser »fordi at nærmere er på tre eller fire mile der nær intet kloster eller aflad, som vi kunne nyde daglig til vor sjæls salighed« (jfr. tekstrettelserne i Repertorium 2. rk. II 4095).
8. Jfr. Allen: De tre nordiske Rigers Historie 4 I s. 211.
9. Jfr. Christiern II's Lov for Landet § 125 (jfr. Købstadsloven § 56), der direkte henviser til den specielle Skolelov (Danske Mag. 1. rk. VI s. 364f.).

kirkebyggeri, det være sig udvidelser, udsmykning, nødvendige reparationer[10] osv. mødte tryglere op med biskoppelige, om ikke ligefrem pavelige afladsbreve, og disse var igen udsat for alvorlig konkurrence, idet pavelige agenter direkte solgte korstogsaflad, hvis man da ikke foretrak at handle med kongen af Cyperns lokale agentur[11]; og her var der tilmed tale om en indsamlingsform, hvor omkostningerne var enorme (således agentprovision, kongelig majestæts andel osv.); men der er vist især grund til at betone, at det betegnende nok var de mest konkurrencedygtige foretagender, dvs. dem med det største afladstilbud, der havde mindst med sociale formål at gøre.

I mangt og meget kan hele dette indsamlingsvæsen naturligvis minde om vor egen tids[12], hvor det måske ofte mere er præmiernes størrelse end formålet, der betinger succes, og følgelig må vi være yderst forsigtige med før reformationen uden videre at identificere almissevæsen med socialforsorg. For blot at tage et særpræget eksempel på en speciel middelalderlig indsamlingsform: allerede i Skånske lov (§225–226) møder vi en ejendommelig primitiv »forsikringsform«, idet en brandlidt bonde havde ret til inden for sit herred at indsamle brandstød efter nærmere angivne regler, et system, hvis landsomfattende karakter vi lærer at kende endnu i Frederik II's reces af 1587, en lov, der i øvrigt må betegnes som det klassiske forsøg på at holde det endnu 50 år efter reformationen florerende tiggeri inden for regulerede rammer; thi undtaget fra lovens strenge bestemmelser til begrænsning af det overhåndtagende tiggeri var udtrykkeligt godtfolk, der uforskyldt ramtes af pludseligt uheld, det være sig brand, kvægsyge, skibbrud eller sygdom, hvilke med behørig af deres jurisdiktion udstedt dokumentation uanset lovens skærpede regler vedrørende egentligt tiggeri fortsat havde ret til at indsamle bidrag, dvs. en art hjælp til selvhjælp, en erstatning for lidte tab, ikke egentlig støtte til håbløst forarmede.[13]

I løbet af middelalderen krydses dette system – kollektivets, det være sig landsbyens, gildets, stadens eller herredets moralske pligt til at yde sine uforskyldt skadelidte medlemmer oprejsning[14] – med almissebegrebet, hvis grundtanke, de gode gerningers selvstændige værdi, som sagt gjorde ydelsen til det

10. Om de utallige afladsbreve til kirker se Repertoriets arkivfortegnelser, samt Acta Pontificum Danica, de enkelte binds registre.
11. Repertoriets 2. rk. I nr. 476 viser en Viborgpræst som agent for kongen af Cypern (jfr. ibid. nr. 395 og 479). Om pavelig aflad jfr. Lindbæk: Pavernes Forhold til Danmark f.eks. s. 64ff., s. 110ff. og s. 128ff.
12. Jfr. mærkesalg, Giro 413, Lykkelotto osv. osv.
13. Se herom i Troels Dahlerup: Bidrag til tryglebrevsinstitutionens historie i 17. århundrede (Bol og By IV, Tingbogsstudier; Kbh. 1963, s. 7–23).
14. Om overgangen fra gensidig hjælp inden for et kollektiv og til tidlig forsikring se J. O. Bro-Jørgensen: Forsikringsvæsenets Historie i Danmark (1935), især kap. I (s. 16–122).

primære, formålet til noget underordnet. Og således blandedes social forsorg (tiggeri i egentlig forstand som hjælp til fattige) og denne hjælp til selvhjælp (om ikke »forsikring«, så dog en kollektiv gensidighedsforpligtelse) sammen med en hvilken som helst form for indsamling til et eller andet veldædigt formål (korstog, kirkebyggeri m.m.), og netop gennem Christiern II's lovgivning – der på et reformkatolsk grundlag viser os et positivt, førluthersk standpunkt – konstaterer vi, hvor langt man da var ude i uføret, idet loven bl.a. måtte forbyde, at drabsmænd på denne måde indsamlede til deres mandebod[15], et problem der i øvrigt beskæftigede det sjællandske landemode endnu 1559.[16]

I øvrigt er det slet ikke ved reformationen, men netop i Christiern II's love, at de nye tanker om »trang og værdighed« først dukker op[17], og heraf følger ligeledes som noget nyt, at øvrigheden skal føre kontrol med de fattige og tiggeriet, dvs. at nu begynder det verdslige samfund at blande sig i den sociale forsorg.[18]

Men først og fremmest er det en afgjort misforståelse, at reformatorernes kamp imod afladen og de gode gerningers frelserolle automatisk skulle betyde, at selve indsamlingsvæsenet om ikke ligefrem bekæmpedes, så dog – som især Arup af »fornuftsgrunde« mente at måtte konstatere – indskrænkedes, idet som ovenantydet systemet trivedes i bedste velgående, ja i en vis udstrækning må siges at eksistere den dag i dag. Den ideologiske begrundelse måtte selvfølgelig ændres; de omtalte tryglebreve (af »forsikringsmæssig« karakter) slår i 17. årh. stærkt på gengældelsesmotivet, i dag mig, i morgen dig, ikke sjældent med direkte henvisning til Matthæus 25, 31f. eller lignende nytolkninger.[19]

Efter den reformatoriske opfattelse bliver godgørenhed således det afgørende, hvoraf følger afhængighed af *modtagerens* forhold. Næstekærlighed bliver simpelthen en befaling, et kategorisk imperativ, og selv om jævne mennesker utvivlsomt ofte har haft svært ved at skelne imellem de divergerende teologiske begrundelser[20], konstaterer vi, at selve systemet fortsætter i bedste

15. Lov for Landet § 113 (Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love IV s. 55f.), jfr, også den flg. § (114) om selvforskyldt ildsvåde (»forsikringssvig«).
16. Kirkehist. Saml. 2. rk. II s. 461.
17. Således i Lov for Landet § 112 (Kolderup Rosenvinge: Gamle danske Love IV s. 55), jfr. Købstadsloven § 88 og 83 (ibid. s. 117 og s. 115).
18. Selv om det er nærliggende her at forestille sig direkte indflydelse fra Luthers »An den christlichen Adel deutscher Nation« (stk. 21), er det højst sandsynligt senmiddelalderligt fællesgods. Beslægtede tanker findes således i »Reformatio Sigismundi«.
19. »Hvad I har gjort imod en af mine mindste Brødre, har I gjort imod mig«. Jfr. Kirkeordinansen af 1539 (Rørdam: Danske Kirkelove I s. 104).
20. Først og fremmest må man holde sig den almenmenneskelige konservatisme for øje, jfr. citatet fra Peder Smed og Asser Bonde (Kirkehist. Saml. 1. rk. II s. 344): »Jeg gaff hannem oc baade flesk og griis, aldrig var ieg her paa viiss; som min nabo gaff, saa gaff ieg met, for det haffuer verit en gammel sed«.

velgående efter reformationen, alene med den – i det lange løb næppe helt uvæsentlige – forandring, at der nu skal lægges vægt på modtagerens trang og værdighed, hvilket igen kræver kontrol, dvs. at vi ved øvrighedens voksende indflydelse med tiden finder en stigende grad af »sekularisering« som følge af reformationen.

Som nævnt har man ofte henvist til de middelalderlige diplomer som dokumentation for datidens store »sociale interesse« uden at tænke på, at grunden til, at denne kildegruppe benyttes så forholdsvis beskedent efter 1536, simpelthen er, at brevstoffet vokser i den grad, at det ikke længere kan publiceres i sin helhed. Men netop med hensyn til »stiftelser« er vi så heldige at have en specialudgave[21], der (uden naturligvis at tillade en statistisk bearbejdelse) dog klart viser, at gavmildheden i form af det være sig legater til fattige i almindelighed, til skolediscipline, oprettelse eller udvidelse af hospitaler m.fl. stiftelser, eller sjæleboder til husarme o.m.a., bestemt ikke kan siges at tage af efter reformationen. Nok bør man naturligvis erindre, at kildematerialet generelt set vokser, des længere vi kommer ned i tiden. På den anden side turde det være værd at bemærke, at man tænkeligt finder en positiv følge af reformationens teologiske principper, idet de fattige nu undgår en tidligere sikkert ofte overmægtig konkurrence fra messestiftelser, klosterbyggeri, pilgrimsrejser m.m., ja faktisk er ved at være det eneste, i hvert fald det vigtigste objekt for den anerkendte velgørenhed.

Ved siden af almissesystemet må også omtales den mere institutionelle side af den sociale forsorg, f.eks. den, der varetoges af klostrene; thi det er vist noget, der ligger i vor almenhistoriske bevidsthed, at »ingen hungrig forgæves bankede på klosterets port«, hvor vi så ved det fra?

Nu må man først og fremmest gøre sig klart, at hvad angår de gamle og langt de rigeste institutioner, de store landklostre, gælder det, at disse – bortset fra »almindelig næstekærlighed« – ikke specielt havde sociale opgaver på programmet. Derimod kan vi konstatere, at ikke få, men formentlig især de fattigere, sideløbende med deres religiøse specialer i ikke ringe udstrækning har virket som syge- og alderdomshjem, om ikke rent ud sagt var »livrenteanstalter«[22], og for de mindre velaflagte nonneklostre har en sådan virksomhed formentlig ligefrem dannet eksistensgrundlaget, dvs. at der i høj grad var tale om forretning, som tilfældet klart var for johaniterne, der lejlighedsvis kunne

21. Hans de Hofman: Fundationer I–X (Kbh. 1755–65).
22. Jfr. H. J. Helms: Næstved St. Peders Kloster (Næstved 1940) s. 291: »Om Skovkloster som Alderdomshjem, Forsikrings-, Livrenteanstalt foreligger der fyldige Oplysninger«.

have svært ved at få pensionærerne til at forstå, at de som gæster ikke burde blande sig i klosterets drift og ordnens indre anliggender.[23]

Selvfølgelig er der også under et sådant system faldet noget af til fattigfolk i senmiddelalderen; thi det konstaterer vi takket være systemets fortsættelse længe efter reformationen, hvor f.eks. lensmanden (»prioren«) på Antvorskov (dvs. et tidligere johaniterkloster) 1552 klagede over, at vejfarende udgjorde en stor økonomisk byrde, da disse fra gammel tid havde været vant til at benytte klosteret som (gratis?) herberg.[24] Og i regnskaberne for flere sjællandske klostre optræder gang på gang bespisning af fattige, omend sjældent i et sådant omfang som Sorø kloster endnu i 17. årh., hvor der i krigsårene 1641–44 bespistes fra 600 til 1100 årligt.[25] Men at der her (ligesom også længe på Antvorskov) specielt bespistes 12 fattige, som ydermere fik sko skærtorsdag, lader ane resterne af en rituel påskeceremoni, hvor disse udvalgte (og formentlig renvaskede) fattige bespises og fodvaskes, dvs. egentlig social forsorg tør man næppe kalde det.[26]

Der ud over fandtes dog middelalderen igennem en lang række institutioner, der specielt havde sociale formål. Og selv om tiggerklostrene fortrinsvis samlede ind til sig selv, stiftede f.eks. karmeliterne i Helsingør et betydeligt hospital. Såvel helligåndshuse og klostre som duebrødregårde og ikke mindst St. Jørgensgårde m.fl. spitaler må tid efter anden have haft social betydning, og at dette havde offentlighedens bevågenhed, kan vel aflæses af den sympati, som blev netop Helligåndsordnen til del, idet denne fik en betydelig fremgang i senmiddelalderen med oprettelsen af hele otte klostre på et halvhundrede år.[27]

Specielt hvad disse institutioner angår, mærker vi ved senmiddelalderens slutning en anden tendens før og til dels uafhængig af reformationen, en art »sekularisering« eller, hvad man nu skal kalde bystyrets stedse mere udtalte ønske om at få hånd i hanke med de i byen værende milde stiftelser. Beteg-

23. Jfr. O. Nielsen: Dueholms Diplomatarium (Kbh. 1872), f.eks. Indledn. s. VII og s. XIIIf.
24. Indkomne breve til Da. Kanc. 17. nov. 1552 (cit. i Thomas Hatt Olsen: The Priory of Dacia in the Order of Saint John of Jerusalem (Annales de L'Ordre souverain militaire de Malta 1960: IV s. 28).
25. Sorø, Klosteret, Skolen. Akademiet gennem tiderne I (Kbh. 1923) s. 350f. Også udspisningsregistrene for Ringsted Kloster viser endnu 1576/77, at der blev »givne i Guds navn for porten« 20–30 måltider ugentligt (C. Rise Hansen: Hoveriet på Ringsted Kloster s. XIX); men formentlig i takt med lensrevisionens påpasselighed indskrænkedes denne bespisning i de følgende år, jfr. at Herlufsholms skoles regnskaber 1585/86 alene anfører indkøb af brød og smør til jul og påske til bespisning af et mindre antal fattige (Merete Dahlerup: Herlufholms frie Skoles regnskab 1585/86 s. 74). Ifølge Helms op. cit. s. 290 (fodnoten), der dog ikke skelner imellem hoverigørende bønder og egentlige fattige, fortsatte denne storslåede gæstfrihed som på Sorø ned i 17. årh.
26. Sorø, op. cit. s. 350.
27. Lindbæk og Stemann: De danske Helligaandsklostre (Kbh. 1906).

nende nok er det et godt stykke tid før reformationen, at vi ser Claus Denne i gang med at bygge »kommunale« hospitaler for fattigfolk uden om de traditionelle ordner, men i bedste forståelse med de kirkelige myndigheder, med St. Anne som patron og med almissesystemet som økonomisk basis.[28]

Netop Claus Dennes virke kan ikke forklares blot med en henvisning til, at det vist var borgernes og bystyrets voksende selvfølelse, der fik dem til – foreløbig inden for den gamle kirkeorganisations rammer – at kræve »medbestemmelsesret«. Noget af forklaringen ligger for mig snarere i, hvad man kunne kalde senmiddelalderkirkens »affeudalisering«. Nu har alle institutioner, kirkelige som verdslige, deres eget liv med opblomstring, vækst og derpå desværre ofte forfald; ikke mindst i senmiddelalderen konstaterer vi grundlagets, det kirkelige beneficialsystems skyggesider, netop hvad angår »de milde stiftelser«, idet disse i stigende grad gaves i en værdig persons *forsvar* eller forlening, dvs. at besidderen i praksis kunne skalte og valte med institutionen og dens midler, blot et vist (evt. ligefrem i lensbrevet fikseret) antal trængende underholdtes.[29]

Selvfølgelig skal vi ikke dømme samtiden udelukkende på Poul Helgesens bitre udtalelser: at hospitalerne alene var til forstanderens fordel, at tryglerne var professionelle indsamlere, der arbejdede på provisionsbasis, eller at forstanderne ofte foretrak at indtage velhavere (som paying guests) i stedet for syge og trængende[30]; men efter beneficialsystemets idé gjaldt det jo netop for embedsindehaveren at gøre sig godset så nyttigt som muligt. Et slående eksempel herpå har vi i Roskilde, hvis ældgamle duebrødre-stiftelse vist var gået rent i forfald, da konge og biskop 1478 reorganiserede den. Tidligere havde den været en selvstændig institution, omend under domkapitlets tilsyn; nu blev stiftelsen til et præbende, dvs. en kanniks indtægt, og kun som et relikt, næsten et minde om dens oprindelse, pålagdes det dog kanniken af det gode embede at

---

28. Jfr. hertil genrejsningsfundatsen af 1524 (Kong Frederik I's danske Registranter s. 57).
29. Man kan f.eks. sammenligne det lensbrev af 1526 (Da. Mag. 1 rk. VI s. 9), hvormed Frederik I overdrog St. Jørgens hospital uden for Kolding til kancellisekretær, ærkedegn i Århus Jesper Brochmann (at nyde og beholde sin livstid – med al sin rente og tilliggelse – dog med så skel, at han skal opholde messer og guds tjeneste og gøre og give fattige, syge, spedalske mennesker provant rettighed og livs nødtørft, som de pleje at fange efter gammel sædvane) med det nye livsbrev af 1541 (Da. Kancelliregistranter s. 205f.), hvorved en Koldingborger forpligtede sig til at holde så mange syge mennesker, som renten mest kan tåle, og anvende al indtægten til de syge menneskers nytte og behov. Han skal aflægge årligt regnskab, og findes det – han har søgt sin egen fordel og profit, skal han have forbrudt dette brev. Vigtigst til forståelse af forskellen er vel, at Jesper Brochmann som erstatning fik et mindre len (en hovedgård med 9 gårdsæder), og da den rente, han havde haft af Kolding hospital, var højere, skulle stiftslensmanden yderligere yde ham en læst korn om året (ib. s. 258).
30. Paulus Helie: Samlede Skrifter III (1933) f.eks. s. 16f. og s. 25ff., jfr. også s. 208f.

underholde fire fattige og to skolepeblinge.[31]

Om disse beneficier, for ikke rent ud at sige: ben, stod der senmiddelalderen igennem en hård kamp, og den – ikke mindst gennem Skyum-Nielsens undersøgelse[32] – velkendte strid mellem konge og bisper om forsvar for klostre og spitaler er i meget høj grad en konkurrence om, hvorvidt det skulle være en kongelig eller en biskoppelig protegé, der skulle nyde godt af at have institutionen i forlening. Særlig grelle eksempler kan naturligvis hentes fra St. Jørgensgårdene; thi idet spedalskhed nu lykkeligvis var stærkt på retur, blev disse stiftelser på det nærmeste formålsløse, dvs. at de blev til særdeles lukrative præbender, hvis de da ikke henlagdes til andre formål, i så fald sjældent caritative, og ikke mindst en ny orden som karmeliterne var vist specielt bjærgsomme, når det drejede sig om at få fingrene i gamle spitaler.[33]

I mangel af »kvantitative« undersøgelser må vi da foreløbig nøjes med at konkludere, at 1. en betydelig del af det »sociale« arbejde, der udførtes i klostrene, var »forretning«, idet fortrinsvis overklassens medlemmer indgav sig imod betaling, samt 2. at der tid efter anden indtrådte en vis slappelse i de caritative institutioners virke, som kunne nødvendiggøre reformer, hvorfor bystyret i stigende grad kræver hånd i hanke med forvaltningen, utvivlsomt som modvægt imod 4. den grasserende »feudalisering« af institutionerne, af hvilke en del, ikke mindst 5. spitaler (St. Jørgensgårde) som på det nærmeste formålsløse institutioner kunne overgå til andet brug som f.eks. basis for nye klostre (karmeliterhuse) eller som rene forleninger til f.eks. kgl. funktionærer.

For disse institutioner måtte reformationen selvfølgelig være en katastrofe, idet vi indledningsvis citerede den almindelige opfattelse, at kronen beslaglagde kirkens gods. Men hvor ofte denne påstand end gentages, bliver den dog dermed ikke rigtigere; thi enhver historiker ved jo udmærket godt, at kronens indstilling til de kirkelige midler i allerhøjeste grad var bestemt af, hvilket *formål* disse midler rent konkret var henlagt til.

---

31. Vidisse af 1547 (Da. Kancelliregistranter s. 370f., jfr. H. F. Rørdam: Monumenta 1. rk. I s. 490f.).
32. Skandia XXIII (1955–56).
33. Såvel karmeliterklosteret i Assens som Poul Helgesens kollegium i København var funderet over gamle spitaler (jfr. Kulturhistorisk Leksikon VIII sp. 299). Som Slagelse St. Jørgensgård i senmiddelalderen fortrinsvis havde lavadelige forstandere (Repertorium 2. rk. nr. 7376, 11190), jfr. det sikkert typiske lensbrev af 1530 (Frederik I's danske Registranter s. 257), måtte man ofte indskærpe visse elementære regler, således 1492 et forbud imod at indtage raske i Næstved St. Jørgensgård, bortset fra plejersker (Hofman op. cit. X s. 189), jfr. ligeledes det 1486 af biskop og by udstedte statut for Svendborg St. Jørgensgård (Samlinger til Fyens Historie og Topographie I (Odense 1859 s. 37f.), som på én gang søger at opnå et effektivt tilsyn og at undgå en egentlig bortforlening. Her fastlåses antallet af karske lemmer (som bl.a. skal varetage almisseindsamlingen) til 8.

Idet bispemagten rent politisk afskaffedes, overtoges det dermed herreløse gods af statsmagten; teologisk ophører messer og klosterliv at have betydning, hvorfor såvel alter- som klostergods med tiden går samme vej. Men da der stadig er brug for kirker og præster, gøres der ingen indgreb i sådant gods, og selv de nu temmelig overflødige domkapitler får lov til at fortsætte en rum tid. Følgelig kan vi altså ikke stille os tilfreds med en sådan flothed, at staten eksproprierede »kirkegodset«, men vi må undersøge, hvorledes »det offentlige« tog stilling til det de milde stiftelser tilhørende gods: blev stiftelserne nedlagt, bevaredes de, ja benyttede man eventuelt lejligheden til at forøge og udvide deres virke?

Det kan vist ikke undre, at vi selvfølgelig kan finde eksempler på samtlige tre løsningsmuligheder, og i mangel af grundige og omfattende forarbejder kan jeg her blot opridse den linie, som jeg finder, at regeringen gennem reformationen *søgte* at følge; om det så altid var med større eller mindre held, må fremtidige detailstudier vise.

I hvert fald forekommer det mig indisputabelt, at det var reformatorernes som Christian III's og hans regerings mål langt fra at nedlægge nogen caritativ institution tværtimod at udvide og forbedre disses virke. Men lige så klart er det, at disse fromme ønsker kun med vanskelighed lod sig gennemføre. At vi således i de første år efter reformationen hører så lidt om egentlig stiftelse eller blot udbygning af hospitaler m.m. skyldes ikke nødvendigvis en bestemt politisk negativ holdning, men bør først og fremmest ses på baggrund af rigets almindelige finansnød, herunder ikke blot borgerkrigens eftervirkninger og den enorme krigsgæld, men vist især, at man frem til 1544 var i krig med Europas stærkeste magt, kejseren.[34] I hvert fald på det kirkelige område er det tydeligt at se, i hvilken grad der umiddelbart efter Speyerfreden tages fat på at løse gejstlighedens økonomiske problemer, hvilke omsider gennem klemmebrevene 1555 fandt deres endelige løsning, dvs. omtrent samtidig med, at man ved oprettelsen af stiftshospitalerne (1558) søgte at opnå en varig ordning af disse problemer.

Men bag om disse »rammeordninger« kan vi helt tilbage til selve den ofte tumultuariske reformationstid få et ganske godt indblik i den *holdning,* som de ledende mænd indtog, vel at mærke når det økonomisk set var gørligt.[35] Man har især bemærket de stormende optrin, der ledsagede nedlæggelsen af franciskanerklostrene, og specielt har historikerne lagt vægt på de overdragelser,

34. Om finansnøden jfr. Kr. Erslev: Konge og Lensmand, spec. s. 127f., Erik Arup op. cit. s. 537f. samt Astrid Friis: Kansler Johan Friis' første Aar (Scandia VII, 1934) s. 103ff. og samme: Rigsraadet og Statsfinanserne (H. T. 10. rk. VI, 1942) s. 6f.
35. Eksempler herpå i Troels Dahlerup: Sogn og Pastorat (Fra Viborg Amt 1956) s. 62f.

der sideløbende skete til ledende politikere som hr. Mogens Gøye eller Sjællands biskop hr. Joachim Rønnow, men ikke i samme grad observeret, hvor ofte disse nu formålsløse institutioners bygninger overdroges den pågældende købstad til gavn for fattige og syge.[36] Og specielt med hensyn til den tiggerorden, der havde netop social forsorg som sit hovedmål, nemlig helligåndsordenen, gælder det, at den – om ikke teologisk så dog institutionelt – red stormen af, og Ålborgs berømte helligåndskloster modtog således 1531 et kgl. protektorium. Da borgerne næppe nogetsteds havde til hensigt at storme disse formentlig gennem deres caritative virke populære institutioner, har værnebrevet snarest haft brod imod stiftsbiskoppen, fra hvem tiggerbrødrene kun sjældent havde godt at vente.[37]

Men selvfølgelig nyttede det ikke meget, at kronen overlod en købstad et gammelt gråbrødrekloster, hvis ikke der fulgte midler med til finansiering af forsorgen. Og heldigvis gælder det, at netop med hensyn til disse institutioners gods har vi en hidtil overset kildegruppe, der klart viser os statsledelsens principielle politik. Netop i 1532, hvor Frederik I ivrigt understøttet af hr. Mogens Gøye arbejdede på at forandre tiggerklostre til hospitaler, ser vi af et kongebrev til det nyligt oprettede hospital i Køge[38], at der fandtes et særligt problem med det gamle, til messers afholdelse henlagte *altergods,* idet det var en standardformel i gavebrevene, at såfremt messerne ikke holdtes efter fundatsens lydelse, havde donators arvinger naturligvis ret til at kræve godset tilbage. Ikke statens ekspropriationsbestræbelser, men først og fremmest arvingernes holdning var det, som på reformationstiden truede de milde stiftelsers eksistens. Og her i 1532 fastslog kongebrevet, at man i sand reformatorisk ånd havde forvandlet dette messegods til en anden form for gudstjeneste, nemlig henlagt det til fattiges og syges underhold![39]

Ved den endelige opgørelse i selve reformationslovgivningen turde man ikke gå så vidt, idet det – utvivlsomt mere juridisk korrekt – generelt bestemtes, at hvis formålet med en godsgave ikke mere eksisterede (hvilket i praksis især måtte gælde messegods), måtte gaven kunne tilbagesøges af givers lovlige arvinger, dog med den indskrænkning, at retten alene tilkom adelige, dvs. at købstadsgods, skænket af borgere, ikke var truet af denne bestemmelse. I de første år efter reformationen ser vi ikke mindst domkapitler og klostre afstå betydelige godsmængder til adelsmænd, der var så lykkelige at have orden i

36. Således 1532 i Trelleborg, Ystad, Halmstad, Køge, Næstved og Horsens (Frederik I's danske Registranter s. 300, 301, 323, 331, 332 og 337).
37. Ibid. s. 367, jfr. Lindbæk og Stemann op. cit. s. 223f. Om Viborgbispens holdning se ibid. s. 118.
38. Frederik I's danske Registranter s. 277.
39. Ibid. s. 331.

familiearkivet; men interessant nok argumenteres der i en rettertingsdom af 1537 for tilbagegivelsen af en gård til givers arvinger, at messerne er nedlagt »og ej samme gård er lagt til hospital eller nogen anden kristelig gudstjeneste«.[40]

Hospitalsgods var altså tilsyneladende undergivet en særstilling; ikke gennem speciel lovgivning, men takket være de mange retssager derom kan vi dokumentere en særlig domspraksis, der skilte dette gods ud fra den behandling, der ellers normalt blev herreløst altergods til del. I foråret 1537 var det kongelige retterting på sin store demonstrationsrejse nået frem til Ålborg, og her afsagdes en række principielt vigtige domme af afgørende betydning for de milde stiftelsers fremtid.

Den 20. april pådømmer rettertinget således en sag, hvor det stadigt fungerende Ålborg Helligåndsklosters forstander har indstævnet en væbner, fordi denne rent privat og på egen hånd har »reformeret« noget af hans familie skænket gods under henvisning til, at messerne jo var nedlagt. Men tværtimod hvad vi i og for sig kunne vente os af »Adelsvælden« tildømmes godset hospitalet, idet den stakkels væbner (hvis arkiv formentlig er gået op i luer under Clemensfejden) ikke kan bevise, at godset *udelukkende* er skænket til messer.[41]

Og denne dom, der således i sådanne sager væltede bevisbyrden over på adelen, vakte øjensynligt stor opmærksomhed i Nordjylland, og 3. maj tropper en lang række adelige op, der er i samme situation, for at afvente resultatet af en principiel dom i et lignende anliggende. Og denne dom går da ud på, at såfremt giverens arving kan bevise, at det omstridte gods *udelukkende* er skænket til afholdelse af messer – hvilket normalt ville kræve, at pågældende havde sit genbrev, sin kvittering, i behold, hvad sikkert de færreste nordjyder havde efter Grevens fejde – har han ret til at reklamere og således ad rettens vej tilbagesøge godset.[42]

Ikke blot går regeringen således klart imod enhver form for selvtægt; men når det drejer sig om hospitalsgods, væltes bevisbyrden over på adelen. Og hertil kommer, hvad der vist i praksis var vigtigst, at den normale form for gavebreve til hospitaler i senmiddelalderen lød i denne retning, at godset gaves til »Helligåndshuset i Ålborg, til samme Helligånds kirkes og hus' bygning – at styrke med Guds hæder og gudstjeneste og fattige folks føde og klæder og ophold« –[43], hvilket i praksis utvivlsomt har betydet indstiftelse af messelæs-

40. Det kgl. Rettertings Domme og Rigens Forfølgninger fra Christian III's Tid (udg. Troels Dahlerup, 1959) I s. 261.
41. Ibid. Is. 176.
42. Ibid. Is. 142f.
43. Jfr. f.eks. Lindbæk og Stemann op. cit., Diplomatarium nr. 66, nr. 84 og nr. 105.

ning; men nu sidder det kgl. retterting her i 1537 og gransker gavebrevet: der står jo »til fattiges underhold«, og når der spørges, om denne betingelse opfyldes, lyder svaret selvfølgelig positivt, hvorpå dommen fældes til fordel for stiftelsen.

Skønt vi således for tiden umiddelbart efter 1536 i høj grad savner den middelalderlige form for kilder, dvs. fundationsbreve på milde stiftelser o. lign., kan vi takket være disse domme få et nok så godt indtryk af regeringens bevidste politik, der klart og tydeligt gik ud på, at de institutioner, hvis hovedformål var socialt, skulle bevares, ja helst udbygges, vel at mærke så langt de anstrengte finanser tillod det. Og netop denne domspraksis var vel så behagelig, fordi den ikke kostede staten noget. Rent teoretisk kunne vi måske ligefrem argumentere for, at denne udvikling blev til de caritative institutioners fordel, idet messerne m.fl. de sociale formål uvedkommende forpligtelser nu afkastedes, således at *hele* institutionens virke kunne koncentreres om »sand kristelig gudstjeneste«, dvs. social forsorg. I hvert fald et enkelt eksempel i denne retning kan gives, nemlig det ovenomtalte Roskilde Duebrødrepræbende, hvis indehaver havde pligt til at underholde to skolepeblinge og fire fattige. Men i 1542 pålægges det en ny indehaver at underholde endnu to fattige under henvisning til, at messeforpligtelserne nu var bortfaldet, dvs. at messer ligefrem kunne konverteres til fattigforsorg.[44]

Nok så vigtig blev vist i det lange løb beneficialvæsenets (altså »feudalsystemets«) ophør. Med bystyrelsernes deltagelse i tilsyn og ansvar var det nu ikke længere prælater, der nød institutionernes midler, blot med en præbendet påhvilende »prioritet« af et par fattige; men der indsattes borgerlige fattigforstandere, der med lav løn, under stadig kontrol og vel at mærke regnskabsaflæggelse *alene* havde omsorgen for de fattige at varetage.[45]

På baggrund af ovenstående må jeg – i hvert fald foreløbig – konkludere, at den traditionelle opfattelse af reformationens katastrofale virkninger på det sociale område er lidet vel funderet. Skønt reformationen totalt ændrede den teoretiske begrundelse for almissesystemet, er der intet som helst, der tyder på, at almissevæsenets omfang væsentligt skulle være blevet mindsket, og netop forsøget på at bringe det omsiggribende tiggeri under kontrol (»trang og værdighedskriteriet«) har tænkeligt kunnet bevirke, at den udbredte godgørenhed fortrinsvis kom til at falde, hvor der virkelig var et socialt behov.

---

44. Da. Kancelliregistranter s. 257.
45. Jfr. det i note 44 anf. udnævnelsesbrev, der er formuleret på grundlag af Ribeartiklerne 1542 (stk. 18; se Rørdam: Danske Kirkelove I s. 203; specielt bestemmelsen om, at stiftelsen skal være forstanderens arving) og Kirkeordinansen af 1539 (ibid. s. 104ff.). Jfr. også ovf. note 29.

Netop med hensyn til kirkegodset er det slående at se, i hvilken grad Christian III og hans råder bevidst favoriserede de milde stiftelser, lejlighedsvis ligefrem på adelens bekostning. Og ikke mindst har »affeudaliseringen« og bystyrets deltagelse i kontrollen med de sociale institutioner kunnet betyde en effektivisering, hvilket formentlig også lå bag tanken om at sammenslutte de ofte små og gammeldags stiftelser til større og mere levedygtige enheder.[46]

Hvad mente man da selv i 16. århundrede om dette spørgsmål. Ja, da Anders Sørensen Vedel siden skulle resumere den nye kirkeordning, sammenskrev han en § 8 således: »Hospitaler stiftes«.[47] Og fra modsat hold udtrykte den bidske karmeliter Poul Helgesen sin forargelse, idet hans på adskillige punkter ret uretfærdige redegørelse for reformatorernes synspunkter bl.a. fastslog, at noget typisk luthersk var »at gøre hospital af kirker og klostre«.[48]

46. Om København 1538 se Da. Kancelliregistranter s. 75f., Roskilde 1570 se Kirkehist. Saml. 4 rk. VI s. 464f. og Slagelse ca. 1585 se O. Holmgaard: Slagelse Helligaandshus og Hospital (1935) s. 38 og s. 55f.
47. Rørdam: Monumenta 1. rk. I s. 199.
48. Ibid. 1. rk. I s. 128. Paulus Helie: Samlede Skrifter VI s. 172.

Grønlandsk nationalisme

Af *Axel Kjær Sørensen*

Universitetslektor Axel Kjær Sørensen *gennemgår den grønlandske nationalisme op til hjemmestyret ved at søge efter de karakteristika, som skulle være kendetegnende for en moderne nationalisme. Han finder bekræftende svar på de fleste punkter, om end de ikke er så fuldt udfoldet som tænkeligt muligt, hvorfor han konkluderer, at situationen bedst kan karakteriseres som vågnende nationalisme.*

Indledning

I modsætning til nationalismen ved vor sydlige grænse, hvor såvel den danske som den tyske gruppe har haft et nationalt hjemland at identificere sig med og få støtte fra, gælder noget sådant ikke for den grønlandske nationalisme. Den ligner deri den islandske og færøske. Man har ganske vist haft det danske at distancere sig fra, men kun sig selv at identificere sig med.[1] I Grønland er der yderligere den forskel, at man dér har kunnet påberåbe sig en ikke-europæisk oprindelse.

Men hvad skal man forstå ved nationalisme? Ordbog over det danske sprog definerer det som en overdreven, ensidig fremhævelse af og interesse for ens egen nation og som yderliggående nationalfølelse, chauvinisme. Mens *national* bl.a. er meninger og følelser, der er stærkt knyttet til et enkelt land, synonymt med fædrelandskærlig og fædrelandssindet. Det er herefter klart, at set med danske øjne kunne et ordentligt menneske ikke være nationalistisk, al den stund et sådant hverken overdriver, er ensidig eller yderliggående, mens det vel gik an at være national.

Imidlertid er der siden 1933, hvor det pågældende bind udkom, sket meget i verden på den front, og i International Encyclopedia of the Social Sciences, 1968, giver Hans Kohn da også andre bud på fænomenet. Som elementer, der findes i enhver nationalisme, opregner han

> The demand of the people for a government of the same ethnic complexion as the majority.

---

1. Professor Robert Petersen har gjort mig opmærksom på, at man ikke må overse inspirationen fra Alaska Native Federation og Inuit Tapirisat of Canada.

> Every people awakened to nationalism sees political selfdetermination as its goal. To be separate, distinct, and independent from other nations, and equal to them, is the fundamental claim of nationalists for their people.
> In nationalities that are thriving for the creation of the nation-state, the quest for cultural selfdetermination precedes the quest for political selfdetermination, and prepares the ground for the latter.

Definitionen skal tydeligvis nu også indeholde kolonifrigørelsernes anatomi, som han i øvrigt ikke ser afgørende forskellig fra tidligere nationsdannelsesbestræbelser, f.eks. de østeuropæiske i det 19. århundrede. I grønlandsk sammenhæng kan man endvidere pege på bestræbelserne for at blive anerkendt som en nation, eller et folk, som det tiest hedder i kilderne.

Til grund for beskrivelsen af den grønlandske nationalisme skal her anvendes de Kohn'ske elementer og den ene af egen avl. Nogen egentlig litteratur foreligger ikke om emnet, så undersøgelsen er begrænset til den snævre nutid. Det er også i den, at fænomenet er slået klarest igennem i grønlandsk politik.

Udgangssituationen er den, at der med nyordningen af 1950, herunder den statslige integrering af Grønland i Danmark ved grundlovsændringen i 1953, blev sat en voldsom udvikling af det grønlandske samfund i gang. Først og fremmest ved en statslig udbygning af sundhedsvæsen, skolevæsen, veje, boliger, havne, elektricitetsværker og andet, der hører med til et samfunds infrastruktur. Den direkte erhvervsinvestering var derimod mere sparsom, idet det var tanken, at privat dansk kapital skulle hjælpe grønlænderne med den. Da man efter 10 år opgav at vente på den private kapital, gik staten også ind i udbygningen af et moderne erhvervsliv, fiskeri med tilhørende fabrikker. I de senere år har private danske dog fået godt fodfæste i det grønlandske erhvervsliv. En opregning i 1970 viste, at danskerne ejede 58 % af virksomhederne, beskæftigede 77 % af personalet og havde 84 % af omsætningen i den private sektor minus fiskeri, fangst og fåreavl.[2] Ganske vist udgjorde denne sektor kun 30 % af hele den grønlandske økonomi, men alligevel.[3]

---

2. Mogens Buch Hansen, Steen Folke og Bue Nielsen: En undersøgelse af den danske stats udgifter i forbindelse med Grønland, 1972, s. 5.
3. Målt således:

omsætning statsvirksomheder	683.825 mio.
omsætning private virksomheder	402.758 mio.
off. udgifter til socialvæsen, retsvæsen, sundhedsvæsen og skolevæsen	212.977 mio.
salg af grl. produkter til KGH og private	45.868 mio.

Kilde: Statistisk Årbog 1972, tabel 416, 419, 440, 441. Fanger- og fiskerbefolkningens naturalindtægter er ikke medregnet, hvorved tallet 30 % er en overvurdering i forhold til den totale grl. økonomi.

Hele udbygningen, der foregik med dansk arbejdskraft, bragte et stærkt dansk islæt i det grønlandske samfund. Mens danskerne i 1945 udgjorde nogle få hundrede af en befolkning på en snes tusinde, tæller de i dag ca. 10.000 over for 40.000 grønlændere. Man kan roligt hævde, at den stærkeste kolonisation satte ind, efter at Grønlands kolonistatus i 1953 blev ophævet. Politisk gav nyordningen de grønlandske landsråd (siden 1911) større beføjelser. De blev sammenlagt til ét med direkte valg, mod tidligere 2 med indirekte valg. Efter 1967 valgte landsrådet selv sin formand, mens statens repræsentant, landshøvdingen, tidligere havde været født formand. Landsrådets status må nærmest sammenlignes med et amtsråd, men det er ikke blot et forvaltningsorgan. Det kan også på visse nærmere specificerede områder fastsætte retsregler for det grønlandske samfund, hvilke dog skal konfirmeres af ministeren, før de træder i kraft.

Det er karakteristisk for grønlandsk politik, at først for nylig har gruppedannelser slået igennem i landsrådet.[4] Tidligere havde hvert medlem formelt og vist nok også reelt virket hver for sig. I landsrådet er der nu 2 grupperinger. Siumut, der organisatorisk begyndte som lokalforeninger i enkelte byer langs kysten i 1976, blev i 1977 sluttet sammen i et parti, der nu i 1978 har 24 lokalforeninger. Allerede fra 1975 udgav dog en gruppe omkring folketingsmedlem Lars Emil Johansen, landsrådsmedlem Jonathan Motzfeldt, landsrådsmedlem og formand for Grønlands Arbejdersammenslutning (G.A.S.) Odaq Olsen, og tidligere folketingsmedlem Moses Olsen bladet Sujumut, talerør for gruppens politik.[5] Med undtagelse af Odaq Olsen var de alle i forreste linie i grønlandsk politik efter folketingsvalg og landsrådsvalg i 1971. De lancerede sig selv som fortalere for en »ny politik«, der for det første skulle drage flere med ind i det politiske arbejde og dernæst skulle modvirke daniseringen af det grønlandske samfund. I folketinget samarbejder partiet med SF. For øjeblikket tilhører 7 af landsrådets 17 medlemmer Siumut. Den anden gruppe Atássut tæller 4 af landsrådets medlemmer,[6] deriblandt formanden, Lars Chemnitz, mens de resterende 6 ikke har sluttet sig til nogen af dem. Atássut, der ikke kalder sig parti, blev til umiddelbart før folketingsvalget i 1977, hvor det fik Otto Steenholdt valgt, men folkene bag det har større anciennitet i grønlandsk politik end som så. Lars Chemnitz har siddet i landsrådet siden 1967, KNAPP-formanden,[7] Niels Carlo Heilmann siden 1971, Otto Steenholdt siden 1971, Emil Arke dog kun siden 1975. Som navnet Atássut antyder, lægger bevægel-

4. Det forlængst afledne Inuit-parti havde dog et enkelt landsrådsmedlem 1967–70.
5. Fra 1977 blev navnet stavet med den i 1973 indførte ny retskrivning, (Siumut). Det betyder »fremad«.
6. Atássut betyder middel til at hænge ved, d.v.s. samhørighed.
7. Kalâdlit-nunâne aulisartut piniartutdlo peqatigît. (Fisker- og fangerforeningen i Grønland).

sen vægt på at understrege fordelene ved at være tilknyttet Danmark, og den politik har en lang tradition i Grønland, ja den har vel indtil de seneste år været den eneste overhovedet. Med en dristig forenkling kunne man måske sige, at Atássut ønsker at fremme det grønlandske samfund ved at indrette det så dansk som muligt, dog med skyldig hensyntagen til de særlige grønlandske forhold, mens Siumut ønsker at lægge hovedvægten på det grønlandske og kun tage så meget dansk ind som nødvendigt. I mange tilfælde kan dette jo komme ud på ét. Begge er naturligvis enige om så stor indflydelse til grønlandske politikere som muligt.

Uden for landsrådet eksisterer imidlertid endnu en politisk forening, Inuit Ataqatigît,[8] hvis indhold er langt vanskeligere at få fat på, da den – så vidt vides – ikke selv udgiver noget blad. Den er startet i 1977 som en udløber af det andet Aussivik i moderne tid, som grønlandske unge holdt.[9]

Bag det første sommerstævne stod Unge Grønlænderes Råd i København og nogle i 1975 og 1976 nydannede ungdomsforeninger i Grønland. I hvert fald stod ungdomsforeningen i Narssaq som kontaktadresse ifølge annoncen i A/G den 24/6-76, og på ungdomsforeningernes konference i juni samme år udtaltes uforbeholden støtte til sommerstævnet.[10] Senere har Aussivik vist nok kørt videre selvstændigt. Af resolutionerne fra sommerstævnerne kan det sluttes, at bevægelsen ligger længere til venstre end Siumut ved at kræve et frit og selvstændigt Grønland, tilvejebragt ved en ublodig resolution, der skal udskifte danske magthavere med grønlandske,[11] og ved at arbejde for udbredelsen af kendskabet til marxisme-leninismen i Grønland.[12] For øvrigt noget, som siumutteren Kristian Poulsen afviste som blot at ville indføre en ny imperialisme.[13] Det kan også tilføjes, at Steen Folke (VS) ved 1. behandlingen af hjemmestyreordningen legitimerede sin afvisning af forslagene med, at Inuit Ataqatigît lå på samme linie som han.[14]

Materialet til nærværende undersøgelse er ret snævert. Systematisk er alene bladet Siumut blevet gennemgået fra dets start i 1975. Det er blevet suppleret

8. Inuit-sammenslutningen. Egentlig: dem der i fællesskab holder fast ved det at være inuitter. Altså grønlænderne og deres stammefrænder i Nordamerika.
9. Se A/G 4/8-77 s. 12 pkt. 3 i resolutionen. Der er også en fyldig reportage i Information 5/9-77. I den førkoloniale tid og et stykke op i kolonitiden holdt grønlænderne langs hele kysten sommerstævne (Aussivik) for at feste og udveksle varer mellem syd og nord. Denne tradition forsøger unge grønlændere nu at tage op igen, dog uden vareudveksling, men med et politisk indhold i stedet.
10. A/G 8/7-76 s. 26.
11. A/G 5/8-76 s. 26.
12. Aarhuus Stiftstidende 21/7-77 (RB-telegram).
13. A/G 28/7-77 i lederen.
14. Folketingets forhandlinger 25/5-78, Fortryk sp. 10898.

med Atuagagdliutit/Grønlandsposten på få punkter, hvor en bredere baggrund har været følt nødvendig, samt med spredte klip fra dansk presse. Lejlighedsvis er Landsrådets forhandlinger konsulteret. Endelig er Hjemmestyrekommissionens betænkning bind 1, april 1978 (betænkning 837/1978) samt Folketingets Forhandlinger 24. maj 1978, Fortryk angående 1. behandlingen af hjemmestyreordningen inddraget. Partiet Siumut vil derfor af kildemæssige grunde få en langt grundigere behandling end øvrige grupperinger. Det siger også sig selv, at havde tiden været til at inddrage samtlige landsrådsforhandlinger og den løbende debat i pressen, ville portrættet have stået noget skarpere og mere nuanceret. Forhåbentlig kan undersøgelsen dog alligevel tegne nogle streger, som kan give konturerne. Især vil jeg pege på, at selv om nationalismen først er slået igennem i grønlandsk politik i de seneste år, vil en omhyggelig gennemgang af tidligere kilder sikkert kunne bringe nationalistiske tendenser frem i dem også. Den nuværende generation af grønlandske politikere er jo ikke de første, der opdagede, at grønlænderne var grønlændere og ikke danskere. De synes blot at være de første, der så deres fordel i at gøre så kraftigt opmærksom på det.

Kravet om at blive anerkendt som et folk

»Grønland udgør et særligt folkesamfund inden for det danske rige«, hævder § 1 i lovforslaget om Grønlands hjemmestyre. Det lidt uvante begreb »folkesamfund« brugtes også i loven om Færøernes hjemmestyre af 23.3.1948, men dér fortsattes der med at lade »det færøske folk« overtage visse nærmere beskrevne områder, mens det i 1978 blev »det grønlandske hjemmestyre«, der fik den opgave. Det kunne tyde på, at grønlænderne har haft større problemer med at blive anerkendt som et folk, end færingerne havde i 1948. I hvert fald fandt Lars Emil Johansen det øjensynlig nødvendigt ved 1. behandlingen af forslaget at hævde: »Jeg mener selvfølgelig, at vi grønlændere er et folk, og at det er udtryk for dansk politisk demagogi at sige, at vi blot er en befolkningsgruppe«.[15] I talen brugte han da også betegnelsen »det grønlandske folk« så ofte som gørligt, noget som Otto Steenholdt (Atássut) helt undgik. Han talte i stedet om »den grønlandske befolkning«. Hjemmestyrekommissionen må have haft dette spørgsmål oppe.

I sin mindretalsudtalelse i kommissionsbetænkningen afslører Steen Folke, at det på forslag af Lars Emil Johansen i 1. udkast til § 8 i hjemmestyreloven (af 13. juni 1977) stod, at »det grønlandske folk« skulle have grundlæggende

15. Fortryk sp. 10854, øjensynlig en protest mod Ninn-Hansens sprogbrug tidligere i debatten, sp. 10844–10848.

rettigheder til Grønlands naturlige ressourcer. Det blev på dansk foranledning ændret til »den fastboende befolkning i Grønland«.[16] I så fald er Lars Emil Johansen gået videre, end der oprindeligt lå i det grønlandske udspil. Det stammer fra en landsrådsvedtagelse den 28. oktober 1975, hvor det besluttedes, »at den grønlandske undergrund og dens rigdomme tilhørte den fastboende befolkning. . . .«[17] Men da dette stødte på politisk modstand i hjemmestyrekommissionen, foreslog Siumut selv i april 1977 at: »Den fastboende befolkning i Grønland har de grundlæggende rettigheder til de naturgivne ressourcer . . .«[18] Fra første færd var Siumuts formulering dog mere distinkt end »den fastboende befolkning«. I første nummer af Sujumut 27/1-75 krævede Moses Olsen, at mineloven klart skulle sige, »at Grønland og dets rigdomme ejes af landets oprindelige befolkning« (nunarput pisũssutailo nunavta inuvîsa pigigait).[19] Altså både på dansk og grønlandsk klart udelukkende tilflyttede danske.

Netop undergrundsspørgsmålet har været centralt i de sidste års grønlandske politik, og derfor kunne der være grund til at gå lidt tættere på beslutningen af 28. oktober 1975. Da kildegrundlaget af grunde, der i denne sammenhæng er tilfældige, er ekstraordinært gode, kan det også kaste lys over referaternes repræsentativitet for debatten og over dobbeltsprogsproblemet. I landsrådssalen tales der på grønlandsk, og der sker en øjeblikkelig oversættelse til dansk, enten af taleren selv eller af tolken. Referatet føres ud fra den danske version, og dette referat bliver senere oversat til grønlandsk.

Stilles spørgsmålet: hvem burde denne undergrund tilhøre, gives følgende svar.

Officielt referat LR efterår 1975 s. 218

»Han (formanden) satte til afstemning, at den grønlandske undergrund og dens rigdomme tilhørte den fastboende befolkning, og burde søges gennemført under arbejdet i hjemmestyrekommissionen og i styringsudvalget«.[20]

Officiel oversættelse til grønlandsk foreligger endnu ikke 1978.[21] Ifølge båndudskriften faldt ordene:[22]

16. Betænkning s. 114.
17. LR efterår 1975 s. 218.
18. Bladet Sujumut 18/4-77 nr. 49 s. 10. I de følgende 6 numre førtes forslaget som hoved på bladet, frem til 19/9-77.
19. Side 5 og 7.
20. Styringsudvalget vedr. mineloven af 1965.
21. Oplysning i Ministeriet for Grønland.
22. Nu om stunder optages forhandlingerne også på bånd, velsagtens for at støtte referenten.

»Men jeg har da ikke noget imod, at vi rækker hånden op om principbeslutning om, at rigdomme i Grønland bør tilhøre den fastboende befolkning i Grønland, og at så loven søges gennemført på dette grundlag«[23]

Det centrale »den fastboende befolkning« er stadig det samme.

Båndudskriften af den grønlandske version lød imidlertid:

»tauva tamavta nápaiginarniarta-táuna isumaqatigineqartoq landsrådip taima oqauseqautigisagâ Kalâtdlit-nunâta pisũssutai inuisa pigigait, tamánalo túngvigalugo inatsit suliarineqartariaqartoq.«

Af bladet Sujumut oversat ordret til:

»Så lad os da alligevel allesammen række hånden op – at man er enige om det, at landsrådet erklærer sådan, at Grønlands rigdomme tilhører dets befolkning, og at loven bearbejdes på dette grundlag«.[24]

Her har den grønlandssksprogede altså fået at vide, at ejendomsretten tilhørte Grønlands befolkning (Kalâtdlit-nunâta inuisa pigigait). Det er kun naturligt, at A/G på denne baggrund i sit referat 6/11-75 om den samme ting anvendte en vifte af forskellige udtryk: 1. Grønlands befolkning, 2. den lokale befolkning, 3. landets befolkning, 4. den fastboende befolkning, 5. grønlænderne, 6. den grønlandske befolkning. Parallelstederne i den grønlandske tekst udviste også varians, men pegede dog mere entydigt på grønlænderne (her de samme steder som ovenfor): 1. kalâtdlit d.v.s. grønlænderne, 2. Kalâtdlit-nunãne nunaqavigsut d.v.s. de rigtigt hjemmehørende i Grønland, 3. nunavta inuê d.v.s. vort lands befolkning, 4. nunap inuvê d.v.s. landets oprindelige indbyggere, 5. kalâtdlit inuiaqatigît d.v.s. det grønlandske samfund/folk, 6. kalâtdlit inuiait d.v.s. det grønlandske folk.

Hvem der kan regnes til at være »den fastboende befolkning« bliver jo ret afgørende i denne situation. I marts 1978 udlagde Lars Emil Johansen det som »dem, der lever her på dette lands vilkår«, mens Lars Chemnitz ved samme lejlighed hævdede, at det var dem, der havde levet i Grønland i mange år, også de udsendte.[25] Eksemplet viser altså, at dansksprogede og grønlandssksprogede kan få forskellig besked om den samme beslutning. Det behøver ikke at skyldes sproglig uformåenhed hos oversættere, men kan bero på den store forskel i sprogene, hvorved præcise oversættelser tit vil blive lange forklaringer, hvorfor

23. Sujumut 1/11-76 side 13. Det var under en debat om mineloven.
24. Sujumut nr. 38 1/11-76 s. 13f.
25. A/G 13/4-78 s. 12.

en strammere oversættelse vil tabe nuancer. Det kan endvidere bero på, at den politiske sprogbrug i Grønland på dette område er under dannelse, og i den forbindelse skal det politisk betydningsfulde i at få egne begreber anerkendt som dækkende for virkeligheden jo ikke underkendes.

Partiet Siumut kræver altså, at grønlænderne anerkendes som et folk. I bladet Sujumut kan der hentes mange direkte indlæg om dette, f.eks. Kristian Poulsens: Vi er et folk (nangmineq inuiavugut d.v.s. vi er selv et folk).[26]

Det samme hævder naturligvis Inuit Ataqatigît, mens Atássut ikke ses at have udtalt sig herom. I deres taler og programudtalelser er udtrykket »det grønlandske folk« heller ikke fundet, f.eks. programmet i A/G 27/1-77, men der må mindes om, at kildegrundlaget er meget spinkelt. Det synes dog klart, at Atássut ikke fører det frem som et politisk bannermærke. Efter Lars Emil Johansens side 212 citerede indlæg ved 1. behandlingen den 24. maj 1978 at dømme, synes grønlænderne ikke helt at være anerkendt som et særegent folk i dansk politik.

Statsminister Anker Jørgensen blev i efteråret 1976 presset til at udtale sig herom. I det »berømte«: Der-er-ikke-noget-at-rafle-om interview i Grønlands Radio den 4. november 1976 blev han spurgt, om han opfattede grønlænderne som en gruppe danskere på linie med bornholmere og fynboer eller som et specielt folk. Han svarede ved at erkende, at den grønlandske kultur var forskellig fra den danske i almindelighed, men han pegede også på, at der var lige så store forskelle f.eks. i USA, hvor man alligevel var én nation.[27] Nogle dage senere gentog han i et svar til Steen Folke den samme betragtning, idet han dog anvendte begrebet folk i stedet for nation: »og i den betydning er vi også i Danmark og Grønland ét folk«.[28] En skarp sondring mellem de to begreber vil givet føre os ud over statsministerens sprogbrug, men han synes af dette at mene, at der i stater ikke bør sondres mellem forskellige folk.

De samme betænkeligheder kan ikke spores hos grønlandsminister Jørgen Peder Hansen. I sin svartale ved 1. behandlingen refererede han en enkelt gang til »det grønlandske folk«.[29] Det samme gjorde Fuglsang (DKP) ret kon-

26. Nr. 52 4/5-77 s. 5f.
27. I original form bragt i Information 19/11-76 af intervieweren Helge Krogh. »Der er ikke noget at rafle om. Hvis man vil have ejendomsretten til undergrunden på Grønland, så må man tage konsekvenserne, og så må man sige, at man ønsker at kappe båndene over til Danmark«. Dette blev husket i Grønland. Den mildeste påmindelse under statsministerens besøg deroppe i 1977 var, da borgmester Emilie Lennert i Holsteinsborg lod byens gave være et sæt fornemme raflebægre med ordene indgraveret. (Information 3/8-77. RB-telegram).
28. Folketingets Forhandlinger 1976–77 sp. 1400.
29. Fortryk sp. 10885.

sekvent og Ib Stetter (KF) ligeledes. Retsforbundets Alfred Hansen brugte også udtrykket en enkelt gang, mens Svend Haugaard (RV) var mere uklar: »befolkningen i Grønland (er ikke blot en normal del) af det danske folk«.[30] Ordførerne for de øvrige partier (S, FRP, V, KF, CD, Kr.F. og VS) brugte enten svagere udtryk som befolkningen i Grønland, den grønlandske befolkning, grønlænderne, eller undlod referencer overhovedet.[31] VS's fulde accept af grønlænderne som et folk kan dog ikke drages i tvivl. Den blev understreget af Steen Folke i hans mindretalsudtalelse i betænkningen.[32]

Og dog anerkendte lovens § 1, at Grønland er »et særligt folkesamfund« (jvf. s. 212). I indledningen, der også er en kalke over indledningen til Færøernes hjemmestyrelov, vil man endvidere lade dronningen motivere med en »erkendelse af den særstilling, som Grønland i *national* (min understregning), kulturel og geografisk henseende indtager for riget«.[33]

Det er vel tvivlsomt, hvor meget der kan sluttes ud fra politikerudtalelser i en enkelt debat. Forskellige partier og forskellige personer inden for samme parti kan være mere eller mindre nationale i deres sprogbrug, uden at det indicerer en uenighed i sagen. Tidligere har statsminister Hans Hedtoft brugt udtrykket, det grønlandske folk, både på egne og kongens vegne.[34]

For mere dansk-nationalistisk bankende hjerter har det dog ikke altid været uproblematisk at anerkende grønlænderne som et folk. I et brev til sine kolleger i grønlandsudvalget så venstremanden I. S. Vanggaard i 1945 »med bekymring, at direktør Oldendow (Grønlands Styrelse) taler om »det grønlandske folk««.[35] Ord er kun ord. Når »det grønlandske folk« kan volde problemer, skyldes det naturligvis de konsekvenser, en anerkendelse heraf måtte få. Vanggaard var på baggrund af den 5-årige adskillelse under krigen bange for en grønlandsk separatisme. Hvilke konsekvenser Siumut vil drage af en sådan anerkendelse, fremgik klart af hovedet på partibladet numrene 38 (1/11-76) – 49 (18/4-77), hvor der henvistes til FN-konventionen af 16. december 1966, som bl.a. fastslog, at alle folk til deres egne formål frit kan disponere over deres naturgivne rigdomskilder og ressourcer. Den mente man, Danmark burde handle i overensstemmelse med. Det kan altså konkluderes, at betydelige kredse i grønlandsk politik kræver grønlænderne anerkendt som et folk, og at accepten heraf fra dansk side ikke er helt fuldtonende.

---

30. Fortryk sp. 10861.
31. Når SF savnes i denne række skyldes det, at partiet lader Lars Emil Johansen være dets grønlandspolitiske ordfører.
32. Hjemmestyrekommissionens betænkning bd. I s. 114.
33. Bemærkninger til lovforslaget s. 6.
34. LR-48 s. 72 og 76.
35. Grønlandsudvalgets arkiv, mødeprotokol 1942–45 s. 60.

Indledningsvis blev bestræbelserne på at blive anerkendt som et folk indregnet som et element i »moderne« nationalisme (jvf. side 208), og for så vidt som der efterstår et politisk arbejde i Grønland med at få grønlænderne til at opfatte sig selv som et folk i politisk forstand, kan man tale om en vågnende nationalisme, men jo da uden den aggressivitet mod andre nationer, som lå i den danske sprogbrug anno 1933.

Kravet om en regering af samme etniske oprindelse som folkets flertal

Dette Kohn'ske karakteristikum for nationalisme findes ikke i Grønland, al den stund ingen politiker dér kræver at få en grønlandsk regering. For Inuit Ataqatigît må en grønlandsk regering naturligvis være en konsekvens af kravet om et frit og selvstændigt Grønland, men det ses ikke, at foreningen nogen steder har gjort sig nogen forestillinger om en sådan eventuel regerings etniske sammensætning.

Alligevel spiller etnicitet en rolle i grønlandsk politik. Kravet om større indflydelse til grønlænderne rejser automatisk spørgsmålet: hvem er grønlænder? Klart kan det ikke defineres. Ethvert kriterium vil have sine undtagelser. Det er en kendsgerning, at blodsblandingen siden 1721 har været så kraftig, at der (næsten) ingen »rene« eskimoer findes i Grønland. Men for at blive accepteret som grønlænder er det nok bedst at have en ane blandt de oprindelige eskimoiske beboere og at have grønlandsk som modersmål. Vigtigt bliver spørgsmålet først, når det skal bruges i praktisk politik, og her er grønlandske politikere meget forsigtige. Vi så i spørgsmålet om retten til undergrunden, at det var »den fastboende befolkning«, der skulle have den. Det oftest anvendte grønlandske paralleludtryk: nunaqavigsut, indebærer dog mere end blot folkeregistertilmelding. Det betyder nærmest hjemmehørende, altså at have rigtigt hjemme i Grønland. Og det kan tilflyttede udefra jo også godt have, såfremt de slår rod og deler vilkår med den øvrige befolkning (jvf. Lars Emil Johansen s. 214); bliver grønlændere så at sige. Dette er Siumuts opfattelse. Som Jonathan Motzfeldt sagde i sin nytårshilsen i Sujumut 26/1-76 »de hjemmehørende og deres efterkommere ... skal frem for nogen tilgodeses«. Tankegangen blev tydeligere i den grønlandske tekst »nunaqartuarsimassut nunaqartuartugssatdlo« ordret: de der vedvarende har haft bosted, og de der vedvarende vil komme til at have bosted. Atássut synes, som før nævnt s. 215, at lægge afstand til denne tankegang. En videreudvikling af selvstændigheden i grønlandsk politik vil måske gøre problemet mere aktuelt, end det har været hidtil.

Politisk selvbestemmelse som mål

I hjemmestyrekommissionens betænkning fremhævedes det, at rigsenhedens opretholdelse var en afgørende forudsætning for kommissionens arbejde.[36] Det blev ganske vist nævnt i kommissoriet af 9/10-75, men ikke særlig fremhævet.[37] Ved indledningen til overførelse af rigsopgaver til en del af riget er det kun naturligt, noget sådant konstateres, men betænkningen hævdede også, at det rent grønlandske hjemmestyreudvalg i 1975 henstillede, at hjemmestyret blev gennemført *inden for rigsfællesskabets rammer,*[38] selv om det i henstillingen derfra ikke blev nævnt, men blot var en uudtalt selvfølgelighed.[39] Nogen kan i den mellemliggende tid have rejst kravet om grønlandsk selvstændighed på en måde, der krævede en reaktion, der pegede på, at grønlænderne selv ønskede fællesskabet opretholdt.

Spørgsmålet er blevet rejst. Inuit Ataqatigîts ligefremme krav herom i 1976 er nævnt ovenfor. I den anden ende af spektret står Atássut. Landsrådsformand Lars Chemnitz udtalte til Jyllands-Posten i 1977: »... næsten alle grønlændere (er) enige om ikke at kunne undvære det danske rygstød, og at forbindelsen til Danmark derfor må opretholdes – enten for endnu mange år, sandsynligvis i generationer eller for altid.«[40] Selv om Chemnitz her refererede til »næsten alle grønlændere«, tager man næppe fejl i at inkludere ham selv i denne gruppe. Og så er udtalelsen bemærkelsesværdig. Man vil knytte sig til Danmark af helt kontante grunde – ikke fordi man af selvfølgelighed er danskere. Endvidere er der for Chemnitz en teoretisk mulighed for, at denne tilknytning kan ophøre. Det giver et billede af grønlandsk nationalisme at konstatere, at tilknytningen til Danmark for de mest dansk-orienterede grønlandske kredse ikke er en betingelsesløs selvfølgelighed i al evighed. Om denne udtalelse kan tolkes som gjort her, giver Atássuts program desværre ikke klart svar på. Ganske vist sluttede afsnittet om samhørighedens velsignelser med at appellere til »alle politiske opfattelser, der går ind for at dele skæbne med Danmark«, men den tilsvarende grønlandske tekst havde blot: »Danmarkimut atajumassut tamaisa«.[41] Det vil sige: »alle, der gerne vil holde fast ved Danmark«. Det grønlandske udtryk implicerede altså ikke en samhørighed i al evighed, men udelukkede den heller ikke.

Det er dog næppe Lars Chemnitz og hans folk, som hjemmestyrekommissoriet skulle tage højde for. Derimod kunne det være Siumut. Denne gruppes

36. Bind I s. 17.
37. Bind II s. 5.
38. Bind I s. 12, understregning i originalen.
39. Offentliggjort i A/G 6/3-75.
40. Atter citeret efter Siumut 16/5-77 s. 10.
41. A/G 27/1-77 s. 4–5.

holdning til Grønlands selvstændighed kan nærmest udtrykkes derhen, at det er det politiske fjernmål, men for øjeblikket må man starte med hjemmestyret, der netop på grønlandsk hedder: det at begynde at blive mere selvstændige (nangminerssornerulerneq). Da rigsenhedens opretholdelse var en absolut forudsætning for hjemmestyreforhandlingerne, accepterede Siumut det, og formentlig af hensyn til ikke at bringe dem i fare var man i partiet meget påpasselige med at bringe grønlandsk selvstændighed ind i billedet. På den anden side skal signalet om fjernmålet jo også gives af og til. Lars Emil Johansens tale ved 1. behandlingen af hjemmestyreordningen er et studium værd for den sproglige elegance, hvormed dette balancenummer udøves. Fanfaren: »(forslaget må) opfattes som det grønlandske folks nationale mobilisering« fortsattes med beroligelsen, at udviklingen skulle sætte »os i stand til at styre egne anliggender i vid udstrækning«,[42] altså ikke i fuld udstrækning! Og senere en ny fanfare: »Jeg betragter langfra lovforslaget som et endemål«, efterfulgt af nye beroligelser: »(det er) et redskab i en proces, der kan føre det grønlandske folk væk fra den tilskuerrolle, det har været henvist til ... vi får mulighed for at genskabe respekt om det at være grønlænder«,[43] hvilket alle er enige i. Det kan også klares i én sætning som »Det selvstændige grønlandske samfund opstår ikke fra dag til dag ...«,[44] samfund – ikke nation og ikke stat! Når dette udtryk oversættes til grønlandsk, vil det grønlandske samfund hedder: kalâtdlit inuiaqatigît,[45] et udtryk som Siumut også ofte bruger parallelt med »det grønlandske folk«.

Sommeren 1976, da resolutionen fra Aussivik krævede et frit og selvstændigt Grønland, blev politikerne tvunget ud i en stillingtagen. Lars Chemnitz var bange for reaktionen i Danmark og ville helst have resolutionen tiet ihjel,[46] mens Lars Emil Johansen var glad for de unges kritiske indstilling. Dog fandt han talen om et selvstændigt Grønland under de eksisterende forhold urealistisk og derfor ikke anbefalelsesværdig. Han fortsatte: »Det udelukker selvfølgelig ikke, at forudsætningerne i næste generations tid igen vil være ændret således, at der måske vil være grund til en sådan diskussion«.[47]

Nogle få gange har enkelte Siumut-folk udtalt selvstyremålet direkte. Således Odaq Olsen, der i januar 1976 var utilfreds med »den gradvise overtagelse af egne anliggender« (nangminerssornerulernigssaq)[48] og ville erstatte det med

42. Sp. 10852.
43. Sp. 10855.
44. Sp. 10856.
45. Netop sådan oversat af A/G i reportagen 1/6-78 s. 5.
46. A/G 19/8-76 s. 6.
47. Til radioavisen, citeret i Siumut nr. 33, 23/8-76 s. 9.
48. Den officielle oversættelse af hjemmestyre.

»fuld overtagelse af egne anliggender« som et arbejdsgrundlag (nangminerssulernigssaq), af Siumut oversat til selvstyre.[49] Afhængigt af hvad egne anliggender er, kan dette vel også ske under et hjemmestyre. Så var Kristian Poulsen mere utvetydig i en polemik med Unge Grønlænderes Råd: »Hjemmestyret (nangminerssornerulernigssaq) er kun første trin mod endemålet, som er selvstændighed (nangminerssulivingnigssaq).[50] Partiet som sådant synes ikke at have taget endegyldig stilling til spørgsmålet. I øvrigt må man ikke være blind for, at en uafklaret stilling kan være en politisk fordel i forholdet til Danmark.

Fra dansk side var holdningen til resolutionen nærmest: hvis grønlænderne vil have uafhængighed, så må de jo have det, men det kræver ingen grønlandsk politiker for øjeblikket. Alene Ninn-Hansen sagde ligeud: »Vi kan ikke fortsætte arbejdet med udformning af et hjemmestyre, hvis man i Grønland mener, det kun er en station på vejen til løsrivelse«.[51]

Der kan altså konkluderes, at politisk selvbestemmelse som mål, forstået som dannelsen af en selvstændig stat, er til stede i grønlandsk politik, om ikke som en øjeblikkelig aktualitet.

Kravet om at være adskilt fra og uafhængig af andre nationer samt være lige med dem

Med den indsnævring, at adskillelse og uafhængighed, som udredet ovenfor, ikke i politisk forstand er nogen øjeblikkelig aktualitet, så ligger der i den grønlandske tale om at være et folk og om mest mulig indflydelse til grønlænderne en distancering fra det danske, eller udtrykt således: man skal finde sin egen identitet som grønlænder. Kravet om at være ligemænd med de danske har en lang tradition i Grønland, og såfremt dette kan anerkendes som en del af en nationalisme, så har en sådan også været til stede før de seneste år, for så vidt at kravet har været andet end udtryk for individualistisk karrierestræb. Det er ikke undersøgt her.[52] Fra dansk side har det længe været anerkendt, at grønlænderne var forskellige fra danskerne. Ja, helt op i 20. århundrede var det officiel politik at bevare grønlænderne sådan. Den traditionelle levemåde skulle forstyrres så lidt som muligt, og dette har haft sin materielle begrundelse i, at

49. Sujumut 26/1-76 s. 10.
50. Sujumut 8/3-76 s. 10.
51. I Kristeligt Dagblad, her citeret fra Siumut nr. 33, 23/8-76 s. 9.
52. Finn Gad har fundet et første eksempel fra slutningen af det 18. århundrede på en grønlandsk »nationalistisk« argumentation fra en »blanding« i forbindelse med dennes ansøgning om økonomisk støtte fra myndighederne. (Tidsskriftet Grønland 1975, s. 67–76: En tidlig grønlandsk »nationalist«.)

kun på den måde var det muligt at få andel i landets produkter til finansiering af den danske tilstedeværelse. Da klimamildningen ca. 1910–1960 reducerede forudsætningen for den traditionelle levemåde, nemlig forekomsten af sæler, kunne denne politik ikke længere opretholdes. Den blev udsat for kritik både fra dansk og grønlandsk side, og den nye politik – moderniseringen af Grønland slog igennem efter 2. verdenskrig. Denne politik understregede ikke længere forskellen mellem danske og grønlændere, nu skulle det være slut med det. Man tilbød det bedste man havde: at stille grønlænderen lige med danskeren, at gøre ham til dansker.

Hjemmestyreloven er en erkendelse af, at grønlænderen ikke blev dansker. Der er ikke tale om, at en gruppe danskere blot bor så langt væk fra København, at det er mest praktisk, at de selv får større indflydelse på egne sager end normalt i Danmark. Men dette aspekt vil træde klarere frem under næste – og sidste punkt.

Kulturel selvbestemmelse

Dette element indgår i forslaget til hjemmestyreordning. § 9 fastslår: »Det grønlandske sprog er hovedsproget. Der skal undervises grundigt i det danske sprog. Begge sprog kan anvendes i offentlige forhold«. Dermed har grønlænderne vundet en vigtig sejr i striden i den sidste halve snes år om det grønlandske sprogs fremtid, da man følte det truet af den voldsomme danisering af samfundet. Det må også konstateres, at der her er tale om et omsving i den grønlandske holdning. Dansk blev indført som fag i den grønlandske børneskole i 1925,[53] hvilket udvalget mente var et krav fra både grønlændere og danske i Grønland.[54] Ved kirkeministeriets undervisningsplan af 24. maj 1935 blev målet udvidet til ud over at læse og skrive dansk, også at tale dansk,[55] og i 1937 plæderede Gerhard Egede i Sydgrønlands landsråd for udsendelse af danske lærere eller lærerinder for at fremme tilegnelsen af dette »kultursprog«! Der var enstemmig tilslutning.[56] Året efter motiverede Augo Lynge ønsket med, at grønlandsk som alt andet eskimoisk: religion, afstamning og kultur, var dømt til undergang i mødet med den overlegne europæiske kultur, så dansk måtte indføres for at fremme udviklingen.[57] De følgende betænkninger pegede alle i stigende grad på det ønskelige i at udvide danskundervisningen,[58]

53. Lov om Grønlands Styrelse af 18. april 1925, § 26.
54. Betænkning 1921 s. 58.
55. I § 11. Beretninger og kundgørelser vedr. kolonierne i Grønland 1933–37 s. 586.
56. Samme værk s. 1108, 1112.
57. Kronik i Berlingske Aftenavis 17/8 1938.
58. Betænkning 1939 nr. 6, Betænkning 1946 s. 30 og Grønlandskommissionens betænkning 1950 nr. 3 s. 14f.

og loven om skolevæsenet i Grønland af 27/5-50 åbnede da også i § 10 mulighed for at oprette en skolelinie, der efter 2. skoleår lod undervisningen i flere og flere fag ske på dansk. Men i midten af 1960'erne begyndte nogle grønlændere at være opmærksomme på faren for nedprioritering af grønlandsk i skolerne. Knud Hertling beretter indgående om sin indsats i folketinget ved skoleloven af 1967 for at sikre faget grønlandsk i 1. og 2. skoleår, og i 1974 anbefalede landsrådet, at grønlandsk blev det officielle skolesprog.[59] Ud over sprogspørgsmålet i hjemmestyreloven drejer 7 af kommissionens 12 forberedte lovforslag sig om kulturelle emner: kirke, folkeskole, læreruddannelse, erhvervsuddannelse, radio og fjernsyn, fritid, biblioteker, der forudses overtaget af hjemmestyret inden 1981.[60] Den kulturelle nationalisme, som værnen om eget sprog er udtryk for, har mange facetter i Grønland. Her skal af tidsmæssige grunde kun tages en enkelt op, og af kildemæssige grunde med hovedvægten på Siumut. Det drejer sig om den positive vurdering af den eskimoiske fortid og en tilsvarende afstandtagen til den europæiske fortid for det nuværende grønlandske samfund. Henvisningerne hertil er mangfoldige i bladet. Lars Emil Johansen spurgte retorisk i en polemik, om det grønlandske samfund skulle kopiere den europæiske verdens væren-sig-selv-nok idealer eller skulle bygges op som en videreudvikling af det grønlandske samfunds kulturelle udgangspunkt, der var et kooperativt fællesskabsbetonet kulturmønster.[61] Og Moses Olsen sagde ved en demonstration i Godthåb 1. november 1976, hvor grønlændernes ejendomsret til landet skulle fastslås, at den grønlandske tradition gik ud på, at den stærke og rige, uden at forvente noget til gengæld, anså det for sin pligt, at den svage ikke skulle leve ringere end han selv.[62] Disse udsagn er naturligvis et mere gyldigt udtryk for, hvordan Siumut mener, nutiden bør indrettes, end for, hvordan fortiden var. Og idealer om et solidarisk samfund er vel netop typisk europæisk tankegods. Det karakteristiske er imidlertid, at disse idealer projiceres på den grønlandske fortid og ofte frakendes – behændigt – den europæiske nutidige virkelighed. Heller ikke ville Siumut indplaceres i nogen politisk -isme. Det var jo en europæisk problemstilling – ikke en grønlandsk.[63]

Nogen tilbage-til-kajakken indstilling er der dog ikke tale om. En europæisk kultur er langt fra sagen for det grønlandske folk, hævdede en anden ledende

59. Knud Hertling: Grønlandske paradokser, 1977 s. 40–47. Hertling daterer i øvrigt starten på denne grønlandske besinden sig på sig selv til krigstiden med Augo Lynge som en varm fortaler, ibidem.
60. Hjemmestyrekommissionens betænkning bind 1 s. 6 og s. 44.
61. Sujumut nr. 35 20/9-76 s. 16.
62. Sujumut nr. 39 15/11-76 s. 6.
63. Sujumut nr. 15 8/9-75 s. 5.

siumutter, Thue Christiansen; vi vil blot gerne tilbage til vore forfædres forhold til deres fysiske omgivelser. De klarede sig selv i den tilværelse, de selv havde skabt.[64] I sin selvforståelse kaldte Thue Christiansen det at acceptere sin herkomst.[65]

Lejlighedsvis ser Siumut ikke helt bort fra de indførte danske kulturelementer. At bygge på den grønlandske kultur betyder, forklarede rektor Ingmar Egede i en radiodiskussion, at gøre sig klart, »hvad vi ikke vil og kan undvære af vores kulturelle grønlandske arv«, og samtidig finde ud af, hvad der nødvendigvis må læres for at klare sig. Kort sagt »en kultur- og uddannelsespolitik, der tager sit udgangspunkt i den dobbelte kultur, som Grønland i realiteten står i«.[66]

Et enkelt træk i fortiden holder bl.a. Moses Olsen ofte op til ihukommelse og styrkelse af grønlændernes selvbevidsthed – og vel til erindring for danske også. »På grænsen af det umulige til menneskelig eksistens har vore forfædre holdt ud, besejret den ene vinter efter den anden, i et land, hvor andre folkeslag måtte bukke under«.[67]

Også i andre kredse kommer den søgen mod den eskimoiske fortid til udtryk. Aussivik'erne siden 1976 er en sådan bevidst genoplivelse af en eskimoisk tradition. Heraf kan måske sluttes i mangel på direkte belæg, at Inuit Ataqatigît mindst lige så kraftigt som Siumut identificerer sig med det eskimoiske.

Derimod er det ikke lykkedes at finde tilsvarende interesse hos Atássut'erne, men deres holdning kan jo være den samme, selv om de går så stille med den, at den ikke afsløres i det – ganske vist sparsomme – benyttede materiale.

Den ovenstående gennemgang har kun kredset lidt om det omfattende problem, kulturel identifikation, der i hvert fald i hele det 20. århundrede har været meget centralt for grønlænderne. Den har dog vist, at kravet om kulturel selvbestemmelse eksisterer i nogen udstrækning, så også på dette punkt kan en begyndende grønlandsk nationalisme påvises.

Konklusion

Skal undersøgelsen sluttelig resumeres, må det konstateres, at der under alle de inddragne spørgsmål er fundet fænomener i nutidig grønlandsk politik, der lader sig fortolke som bekræftende svar. Det er naturligvis ikke forunderligt at

64. Sujumut nr. 58 31/10-77 s. 15f.
65. Sujumut nr. 42 10/1-77 s. 10.
66. Sujumut nr. 29 26/4-76 s. 13.
67. Sujumut nr. 39 15/11-76 s. 6, se også nr. 17 6/10-75 s. 6. »andre folkeslag« er naturligvis den norrøne bosættelse i Grønland fra ca. 1000 til ca. 1500.

finde, at der i Grønland som alle andre steder er forskellige holdninger og udvises forskellige politisk adfærd.

Nogle er mere nationale eller nationalistiske end andre. Selv på det sparsomme materiale kan det konstateres, at Inuit Ataqatigît er mest. De kræver et selvstændigt Grønland nu. Det gør Siumut udtrykkeligt ikke, men det eksisterer utvivlsomt som et fjernmål for dem. For Atássut, hvis Lars Chemnitz kan tages som talerør for det, er det blot en teoretisk mulighed langt ude i fremtiden og måske ikke en gang efterstræbelsesværdigt.

Nationalismen i Grønland har da det særpræg, at den er spæd. Kun ca. halvdelen af de grønlandske politikere vedkender sig den åbent, og flere af de Kohn'ske elementer måtte endog modificeres for at blive meningsfyldte i grønlandsk sammenhæng. Det er et åbent spørgsmål, om Atássut og »neutrale« kan kaldes nationalistiske, selv om grønlændernes ve og vel naturligvis også ligger dem stærkt på sinde. Det kan være svært at sondre holdningen fra lokalpatriotisme. Det er også karakteristisk for den grønlandske nationalisme, at den kan sige sig fri for nogen aggressiv bedreværd i forhold til andre folkeslag, men dens hævdelse af eget værd kan naturligvis godt være skarpt formuleret. Ydermere gælder det, at nogle elementer, herunder det centrale om selvstændighed, først er dukket op i de senere år. Og for så vidt dette krav slår igennem i grønlandsk politik i de kommende år, vil man altså kunne karakterisere den nuværende tilstand som vågnende nationalisme.

Det kan ikke understreges nok, at der her kun er set på nationalisme, som den slår igennem i grønlandske politiske bevægelser. Der findes et utal af foreninger og sammenslutninger i Grønland, hvis adfærd ikke er undersøgt her. De kunne udvise et andet billede. For ikke at tale om grønlandske foreninger i Danmark bl.a. Grønlænderforeningen og Unge Grønlænderes Råd. De spiller vistnok ikke nogen stor rolle i Grønland, men har jo større chance for at placere sig i den danske bevidsthed om, hvad grønlænderne vil. Hvor dybt disse ting stikker hos den almindelige grønlænder, kan der intet siges om her.

I afsnittet om sprogpolitikken er det antydet, at den grønlandske nationalisme er en funktion af den danske tilstedeværelse i Grønland, og især moderniseringen (læs: daniseringen) af det grønlandske samfund efter 1950.[68] Den forklaring tror jeg meget på. Ikke fordi grønlandske nationalister til stadighed hævder det, men fordi det giver mening at antage, at først nu har det fremmed-

68. En europæisering har der naturligvis også været tale om i årene efter 1721. Det gamle eskomioske, vestgrønlandske samfund var opløst inden 1782 ved, at de indførte behov blev det vestgrønlandske samfunds egne behov. Kort konstateret af Finn Gad i Tidsskriftet Grønland: Uddannelsesudviklingen i Grønland, 1965 s. 255, og udbygget i detaljer i hans Grønlands Historie II, 1700–1782 andet halvbind, 1969. Et Vestgrønland i naturtilstand var der på ingen måde tale om før 1950.

artede kommet alle grønlændere så tæt ind på livet, at der er grobund for en politik, der sætter eget særpræg i højsædet. Derved ligner situationen i Grønland også det, der synes at være mønster i kolonifrigørelserne efter 2. verdenskrig. Jo mere der er moderniseret og europæiseret, des stærkere har indfødte eliter, ofte med europæisk uddannelse, ment at kunne undvære den europæiske tilstedeværelse.

Anvendt materiale (forkortelser i parentes)

Utrykt

Grønlandsudvalgets arkiv, Christiansborg: Betænkning fra det udvidede Grønlandsudvalgs forhandlinger 1939, nr. 6. (Betænkning 1939).
Mødeprotokol 1942–45.

Trykt

Betænkning afgivet af det i december måned 1920 nedsatte udvalg, 1921 (Betænkning 1921).
Betænkning afgivet den 12. juni 1946 af Rigsdagens Grønlandsudvalg i forening med en af de grønlandske landsråd valgt delegation og repræsentanter for Grønlands Styrelse, 1946 (Betænkning 1946).
Grønlandskommissionens Betænkning 3, 1950.
Betænkning (837) afgivet af Kommissionen om Hjemmestyre i Grønland, bind 1–2, 1978 (Hjemmestyrekommissionens betænkning).
Beretninger og kundgørelser vedrørende kolonierne i Grønland 1933–37.
De forenede grønlandske landsråds forhandlinger 1948.
Grønlands landsråds forhandlinger 1975.
Folketingets forhandlinger 24/5-78, 1. behandl. af forslag til love om Grønlands hjemmestyre m.m. Fortryk.
Lov om Grønlands Styrelse af 18. april 1925.
Lov om Færøernes Hjemmestyre af 23. marts 1948.
Lovforslag nr. L 233 om Grønlands hjemmestyre, Folketinget 1977–78. Blad nr. 714.
Berlingske Aftenavis 17/8-38.
Atuagagdliutit/Grønlandsposten, enkelte numre 1975–78. (A/G).
Sujumut/Siumut 1975-77.
Aarhuus Stiftstidende 21/7-77.
Information, enkelte numre.
Statistisk Årbog 1972.
Mogens Buch Hansen, Steen Folke og Bue Nielsen: En undersøgelse af den danske stats udgifter i forbindelse med Grønland, 1972.
Knud Hertling: Grønlandske paradokser, 1977.
Finn Gad: uddannelsesudviklingen i Grønland. I tidsskriftet Grønland 1965 s. 253–64.
Finn Gad: En tidlig Grønlandsk »Nationalist«. I tidsskriftet Grønland 1975 s. 67–76.
Finn Gad: Grønlands Historie, II 1969.
International Encyclopedia of the Social Sciences, bd. 11, 1968.
Ordbog over det danske sprog, bd. 14, 1933.

Anmeldelser og litteraturnyt

Ved arkivar, cand. mag. Dorrit Andersen, *rigsbibliotekar* Palle Birkelund, *arkivar, mag. art.* Henrik Fode, *arkivar, cand. mag.* Ib Gejl, *arkivar, mag. art.* Chr. R. Jansen, *dr. phil.* Erna Lorenzen, *stud. mag.* Rikke Malmros, *museumsleder* Holger Garner Nielsen, *cand. mag.* Kurt Nielsen, *arkivar, cand. mag.* Hans Sode-Madsen, *dr. phil.* Helge Søgaard, *universitetslektor, cand. mag.* Axel Kjær Sørensen, *arkivar, cand. mag.* Paul G. Ørberg.

Niels-Knud Liebgott: *Danske fund af møntdateret keramik.* (Nationalmuseet, 1978). 93 s.

Samme: *Keramik fra vikingetid og middelalder.* (Nationalmuseet, 1978). 55 s.

De to bøger supplerer hinanden og bringer en indførelse i den i Danmark fundne lervare fra ca. 900–1430, både den indførte og den lokalt fremstillede. Det middelalderlige lertøj er anonymt, og først lige før reformationen er der overleveret nogle få navne på pottemagere, og det er udateret i modsætning til sagerne fra det 17. og 18. århundrede, hvorpå der ikke sjældent findes årstal. Det har derfor været vanskeligt at fastsætte en kronologi og at bestemme de lokale former, ligesom skellet mellem de indførte og de hjemlige varer ikke altid var sikkert. Fortegnelsen over de fund, der er tidsfæstet gennem mønter, bliver derfor en uundværlig ledetråd, men må dog ikke overvurderes, da den kun opregner 44 numre, og fordelt over de ca. 500 år er hvert århundrede kun repræsenteret ved nogle få eksemplarer. Hvis man herfra trækker det fra udlandet indførte, bliver materialet endnu mindre, når det er den hjemlige produktion, der skal undersøges; det er den, som er mindst kendt, så det havde måske været mere frugtbart, om også andet lertøj, der tilnærmelsesvis kunne dateres på en eller anden måde, også var medtaget, selv om det må erkendes, at det møntdaterede stof i sig selv danner en naturligt afgrænset gruppe; men der kan ikke ud fra de beskrevne eksemplarer alene med sikkerhed drages almindelige slutninger.

Det mangelfulde materiale har sikkert medvirket til, at forskningen på dette område først sent kom i gang. Den første, der forsøgte at give en oversigt, var Kai Uldall i 1946 i bogen Keramik, men det var kun en indledning til beskrivelsen af sagerne fra den senere periode, og dernæst prøvede Mogens Bencard og Else Roesdahl 1972 at samle materialet, som alt for beskedent blev kaldt »et foreløbigt bidrag«, men dog bragte over 300 stykker frem; så Niels-Knud Liebgott har haft forarbejder at bygge på. Foreløbig ligger dog kun hovedpunkterne fast, idet det for vikingetiden og den ældre middelalder er sikkert, at lertøjet falder i to grupper, en østlig og en vestlig, hvoraf den første har de nærmeste slægtninge i den slaviske keramik syd for Østersøen, og den sidste vel er påvirket fra Vesteuropa, og her har ikke kunnet påvises nogen forbindelse med den hjemlige pottemagerkunst før vikingetiden.

Den næste fase i udviklingen er den tekniske forbedring, som teglovnen og blyglasuren bringer og indførelsen af den hurtigt løbende drejeskive. Teglbrændingskunsten må have haft stor betyd-

ning for pottemageriet, der vel gennem den har lært at bygge virkelige ovne, anvende farvede og ufarvede glasurer, og samtidig lærte man nye former at kende, deriblandt den store, på forskellig måde dekorerede drikkekande fra Vesteuropa. Det ældre, uglaserede lertøj forsvandt dog ikke, og fra Jylland kendes, vist fra det 15. århundrede, hele stykker eller skår med forskellige stempler ved mundingskanten. Måske har man her at gøre med de senere så velkendte og udbredte jydepotters forløbere.

I denne forenklede skitse af udviklingen er alle problemer forbigået, men Niels-Knud Liebgott har klart fremstillet dem, og hans bøger har den største værdi ved tydeligt at vise, hvor lidt der i virkeligheden vides, fordi materialet endnu er alt for spinkelt, og måske burde det rige materiale fra Lund i højere grad have været brugt til sammenligning. Bøgerne mere afdækker hullerne i kendskabet til lertøjets historie, end de udfylder dem, men den nøgterne skildring får netop derved sin store værdi. Et stort arbejde må endnu gøres, før der kommer en solid bund at bygge på.

Helge Søgaard

Erik Buus (udg.):Consuetudines Lundenses. (Det danske Sprog- og Litteraturselskab, 1978). 216 s.

Problemerne om det ældste bispesæde i Lund, der blev ærkebispens sæde og dermed hovedet for den danske kirkeprovins til reformationen, har beskæftiget forskningen gennem tiderne, og et nyt bidrag til forståelsen er givet i denne bog af Erik Buus, der bringer en filologisk udgave af Consuetudines Canonice med en fyldig indledning, der placerer dem i en intereuropæisk sammenhæng. De kan betragtes ud fra mange synspunkter, de kirkelige og retshistoriske er vel de mest nærliggende, men det er også fristende at vurdere dem som et led i den organisation af kirken, som efter den egentlige missionstid i Danmark fandt sted i begyndelsen af det 12. århundrede. Opgaven var den at indpasse den nye kirke i det gamle fællesskab og desuden at give plads for tidens kirkelige program, som var formuleret i de gregorianske reformtanker. Consuetudines forener begge opgaver, men med selvstændighed, og formelt blev ærkesædet og dets kanniker uafhængige af den verdslige magt. Begivenhederne viser imidlertid, at kirken ikke stod selvstændigt, som bestemmelserne tilsyneladende viser det. Både den skånske og den sjællandske kirkeret indeholder indrømmelser, og da Jacob Erlandsen og Jens Grand i det 13. århundrede forsøgte en åben kamp, nåede ingen af dem en virkelig sejr. Heller ikke den selvstændighed, som ærkesædet søgte at hævde i det 12. århundrede, kunne gennemføres, da kirken på mange områder, særlig det økonomiske, var afhængig af det samfund, den virkede i.

Statutterne fra Lund er de eneste, der er bevaret fra Danmark, og de får dermed en særlig betydning. Da P. Severinsen i 1932 skulle skildre Viborg bispesædes historie, måtte han gribe til den udvej at referere Chrodegangs regel, hvad der historisk er betænkeligt, som han også selv indrømmer det, da der ikke vides noget om de ændringer, der kan have været foretaget i Viborg, dengang den blev indført her. Bestemmelserne fra Lund har derfor stor værdi, selv om det ikke vides, hvor meget de blev overholdt efter deres ordlyd. Hvad indsættelsen af ærkebisp angår, behøver man kun at henvise til Absalons valg for at forstå, hvor delte meningerne er om, at ånden i bestemmelserne blev overholdt.

Det må erindres, at de aftrykte consuetudines er ledsaget af nekrologiet, der herhjemme blev trykt af Jacob Langebek i 3. bd. af Scriptores rerum Danicarum 1774.

Som en af de mange fordele ved den lærerige indledning må det fremhæves, at den søger at give et klart afgrænset indhold af tidens udtryk; *congregatio* og *conventus, fratres* og *professus uitam canonicam* er nogle af dem. Forståelsen af det middelalderlige latin er dermed lettet, så også andre end specialister kan fordybe sig i stoffet. Til indsigten i det middelalderlige åndsliv er Erik Buus' udgave uundværlig. Mellem linierne kan der læses meget.

Helge Søgaard

Henrik Græbe: *Ribe Skt. Katharinæ Kloster. Sognekirke og hospital.* (Historisk Samfund for Ribe Amt, 1978). 126 s.

Efter at de store, jordejende klostersamfund, Benediktinerordenen og Cistercienserordenen allerede længe havde haft foden under eget bord i Danmark og var godt i gang med at udbygge landets største abbedier, bragte nye åndelige strømninger inden for middelalderkirken en hidtil ukendt type klostre til det nordiske område. Medens herreklostrene hovedsagelig var blevet etableret i det åbne land, blev de nye tiggerklostre først og fremmest anlagt i byerne, hvor brødrene blandt den tætboende bybefolkning havde lettere ved at indsamle milde gaver til opretholdelsen af kloster og konvent. De to nye ordener, der her gjorde sig gældende, var fransiskanernes og de lærde dominikaneres orden. Dominikanerne kaldtes tillige prædikebrødrene, eller på grund af farven på deres kappe sortebrødrene. Dominikanerne grundlagde deres første danske kloster i Lund i 1222, men allerede seks år senere fik ordenen sit andet hus i Danmark, nemlig *Skt. Katharinæ Kloster* i Ribe.

750-året for Ribeklostrets stiftelse er anledningen til, at Skt. Katharinæ sognekirke og institutionen Ribe Kloster i 1978 har udsendt en gedigen bog om klostret og dets historie. Museumsinspektør Henrik Græbe, Nationalmuseets 2. afdeling, har med stor grundighed og med vægten lagt på bygningshistorien samlet den viden, man har om bygningskomplekset. I bogens første afsnit redegøres for prædikebrødrenes ordensopbygning under stifteren, den hellige Dominicus' ledelse, og hvorledes dominikanernes ledere ved et møde i Bologna i 1221 opdelte Europa i ordensprovinser. Den nordiske provins *Dacia* kom med tiden til at omfatte de nordiske lande samt Estland.

Om konventet i Ribe fortælles i det følgende afsnit, hvorledes det fra første færd bestod af 12 brødre, der under beskedne forhold bosatte sig i stiftsstaden, nær bredden af Ribe å.

Klostret blev hurtigt så betydningsfuldt, at man i 1246 kunne afholde provincialkapitel bag dets mure. Et heldigt fund af dele af klostrets nekrologium i indbindingen af Ribes rådstuebøger fra 1590-erne udgør en vigtig kilde til klostrets middelalderlige historie. Denne historie har i øvrigt ikke været ganske uden dramatik. Af bl.a. pavelige afladsbreve fremgår det, at klostret er plyndret og lagt øde i sidste halvdel af 1300-årene og atter i løbet af 1400-årene, hvor klostret tillige udsattes for ildsvåde. En fornyelse af konventet var påkrævet, men ved gode folks hjælp lykkedes det dominikanerne at genrejse deres hus i Ribe. Endog kong Christiern I støttede konventet ved en donation i 1480.

Klostret stod tilsyneladende akkurat færdigt i al sin arkitektoniske herlighed, da reformationsrøret nærmede sig, og trods tilslutning til den Hollandske Reformkongregation måtte Skt. Katharinæ Kloster give op over for kirkeskiftet. De solide bygninger overgik til Ribe by som almindeligt hospital, og klosterkirken blev sognekirke. Også for hospitalets historie redegøres der. Her flyder kilderne langt rigeligere, og der fortælles om de

skiftende hospitalsforstanderes kamp med en ofte yderst slet økonomi og om sliddet på bygningerne, der i lange perioder holdtes mindre end nødtørftigt vedlige. Foruden lemmerne og de indlagte – eller indsatte – i dårekisten har hospitalet haft forpligtelse over for latinskolens disciple, som blev bespist ved institutionens bord. En række indtægter og rettigheder af svingende værdi blev tillagt hospitalet. Men trods trængselstider gennem en stor del af hospitalets historie har det som mild stiftelse eksisteret fra reformationen til i dag! En priorrække fra dominikanerklostret må vi savne, kildernes få bevarede navne slår ikke til, men hospitalsforstanderne fra 1546 til den nuværende forstander E. F. Kondrup er fuldtallig opretnet. Bogens sidste afsnit er skrevet af forstander Kondrup, der fortæller om klostrets stilling og organisering i dag. Hermed er der gjort opmærksom på den i og for sig forbavsende kontinuitet i den gamle stiftelse. Det nuværende Ribe Kloster består af ni boliger foruden forstanderens.

Langt over halvdelen af bogens sidetal er helliget bygningshistorien, som gennemgås med stor omhu. Forfatteren har med syv principskitser anskueliggjort klostrets udvikling fra 1200-årene til ca. 1500. Om udviklingen i hospitalstiden har man adskillig viden, og klosterbygningerne har været genstand for en intens forskning. Henrik Græbe viser veneration for og anerkendelse af sine forgængere, de skiftende tiders opmålere, forskere, arkitekter, der har beskæftiget sig med klosteranlægget. Ofte ser man ellers nutidige specialister kaste vrag på senfortidige kollegers arbejde. Men Græbe skriver i harmonisk forståelse for tusindkunstneren, maler og snedker Peder Ussing, Ribe, der i 1841 udførte en smuk, koloreret suite tegninger af klosterbygningerne, for den geniale forsker, museumsarkitekt C. M. Smidt, for opmåleren, arkitekt Axel Hansen og restauratoren, arkitekt H. Lønborg-Jensen. Lønborg-Jensens restaurering af klosterkomplekset varede med afbrydelser fra 1918 til 1932 og blev af arkitekten selv aldrig betragtet som helt tilendebragt, da klostrets i 1600-årene forsvundne østfløj aldrig er blevet genopført. Arkitekterne Lønborg-Jensen og C. M. Schmidt studerede i fællesskab ikke mindre end 22 dominikanerklostre i Tyskland, og Lønborg-Jensen foretog desuden alene en lignende studierejse til Holland og Frankrig. Ud fra dette solide kendskab til dominikanerarkitektur udarbejdes et skitseforslag til en ny østfløj. Arkitekternes entusiasme i denne sag fik lokal støtte i Ribe, men blev mødt med største kølighed eller ligefrem modstand hos de skiftende kirkesyn. Diskussion om graden af restaurering er jo et velkendt fænomen, når det gælder historiske monumenters bevarelse. Trods den manglende østfløj fremtræder Skt. Katharinæ Kloster i dag efter Lønborg-Jensens dygtige restaurering som et helstøbt anlæg med præget af middelalderen i behold, og klostret er et af de bedst bevarede i Danmark.

Bogens inspirerende tekst er ledsaget af en række præcise tegninger af høj kunstnerisk værdi og med et væld af detaljer, udført af de nævnte arkitekter og forskere m.fl. En serie gode fotooptagelser ved Bodil Bencard og Claus Riber afslutter Ribeklostrets jubilæumsbog.

Holger Garner Nielsen

Jomsvikingernes Saga. Harald Blåtand, Svend Tveskæg og Vikingerne i Jomsborg. Oversættelse, indledning og noter ved Helle Degnbol og Helle Jensen. (G. E. C. Gad, 1978). 114 + 49 sider.

I samme udstyr som Knytlingesaga og ligeledes på tilskyndelse af Bodil Begtrup udsendes nu Jomsvikingernes Saga. Også

denne oversættelse må betragtes som en glædelig fornyelse i forhold til C. C. Rafns halvandethundredårige arbejde, der såmænd har kunnet købes for 8,75 kr. for få år siden. Den nye oversættelse kan ikke blot trække på filologiens og historievidenskabens landvindinger, men kan også udnytte den moderne digterprosas større frihed, der har gjort de gamle islændinges mundrette stil, med dens hastige skift mellem nutid og fortid, acceptabel for den læsende offentlighed. Ligesom i Knytlingesaga fornemmer man her, at meget af oversættelsens frapperende friskhed er funderet i dens teksttroskab. I Jomsvikingernes Saga er modernismen nok ført noget videre. Særlig i replikkerne optræder et yngre nu-dansk, der viser, at oversætterne i praksis har taget stilling til deres eget spørgsmål, om sagaen er humoristisk ment: »Det skal ikke komme an på det,« siger Poppe, da Harald Blåtand kræver jærtegn af ham.

Til den gode oversættelse svarer et fortrinligt apparat: Indledningen gør rede for problemerne både omkring sagaens gådefulde litterære karakter, dens håndskriftforhold, dens kilder og historicitet og dens betydning for senere digtning. Både her og i den bibliografiske note gives der en udmærket indføring i forskningen omkring sagaen. Noterne er stort set udmærkede, og som noget nyt er der tilføjet et kort. Man gøres opmærksom på Jomsvikingernes Saga som et problematisk værk, et stridens æble blandt forskere. Den videnskabelige indføring tynger ikke, men tilføjer bogen en dimension, som fordyber læserens glæde.

For historikere bliver Jomsvikingernes Saga næppe igen en kilde til viden om »wie es eigentlich gewesen« i den senere vikingetid. Derimod er den, trods sit digteriske præg, et vigtigt led i overleveringen af de islandske historiske traditioner, hvis udforskning ikke kun er et filologisk-litterærhistorisk anliggende, men berører historikeres arbejdsfelt. Det er derfor glædeligt, at den nye oversættelse fremtræder i et så udmærket klædebon.

Rikke Malmros

H. C. Gulløv: *Kampen om sjælene.* (Nationalmuseet, 1978). 68 sider.

Kampen om sjælene er rivaliseringen mellem den kongelige mission i Grønland, påbegyndt af Hans Egede i 1721, og den herrnhutiske mission, der fik sin første station i 1733, om proselytter blandt grønlænderne. I det lange løb vandt den kongelige mission, idet herrnhuterne forlod Grønland år 1900. De havde da 6 missionsstationer, mens den kongelige mission på samme tidspunkt blev omdannet til kirkesamfund (1905). Men i den første tid stod herrnhuterne stærkt i Godthåbsdistriktet, og det gennemgår forfatteren på små 10 sider i nøje overensstemmelse med Finn Gads fremstilling i Grønlands Historie bd. II, hvorfra lange citater er hentet, med og uden anførselstegn. Dog er hans konklusioner om herrnhuternes betydning for det grønlandske samfunds omkalfatring dristigere end Gads, men den korte fremstillingsform har ikke levnet plads til at vise disse konklusioners berettigelse.

I øvrigt handler det lille smukt udstyrede skrift om, hvad offentligheden i Europa vidste om grønlænderne lige fra opdagelsesrejserne i det 16. og 17. århundrede frem til Hans Egede og andre 1700-tals missionærer. Som i tidligere artikler af Gulløv behandles Hans Egedes virke med respekt for manden og stor forståelse for hans baggrund i samtidens generelle holdninger og tilstande.

En særlig interesse er viet til Ludvig Holbergs brug af Egedes indberetninger og skrifter i sit historiske, juridiske og litterære forfatterskab. Her har forfatteren anvendt sin egen undersøgelse, der gennemdokumenteret findes i tidsskriftet Grønland 1978 s. 77–97. Som etnograf,

der har deltaget i udgravninger i Grønland, er det naturligt, at forfatteren skriftet igennem supplerer sin litteratur med arkæologiske fundberetninger. Det har sikkert ikke været kedeligt at gå til disse forelæsninger, da de blev holdt på Folkeuniversitetet.

Axel Kjær Sørensen

H. Thueslev: Det Kongelige Assistenshus. Københavns Assistenshus og anden pantelånervirksomhed. (G. E. C. Gads Forlag, 1976). 346 s., ill., kr. 115,00.

Alle ved hvor »onkel«, Assistenshuset, havde adresse fra 1757, indtil Ministeriet for kulturelle Anliggender fortrængte den ærværdige institution, der herefter måtte nøjes med mere beskedne lokaler i et industrikvarter på Svanevej 24 over gården, Ydre Nørrebro. Denne flytning blev bl.a. starten til enden for den gamle hovedstadsinstitution, der lukkede den 1. april 1974.

Selvfølgelig skulle historien skrives om Det kgl. Assistenshus, og en nærliggende forfatter var den gamle institutions sidste direktør, 1944–75, cand. jur. Hans Thueslev. Til rådighed for udarbejdelsen – og måske som en stærk inspirationskilde og udfordring – har forfatteren haft dele af et manuskript fra sin forgænger i embedet, Godfred Skjerne.

Som undertitlen antyder, har forfatteren lagt særlig vægt på at behandle forholdet til hovedstadens pantelånere, Assistenshusets konkurrenter. Et enkelt kapitel analyserer dog, hvem der lånte, hvad der låntes på, samt de periodiske svingninger i pantsætning og indløsning. Endelig forsøger forfatteren at sætte låneomfanget i relation til hovedstadens befolkningstal og udviklingen af den offentlige hjælp.

Fremstillingen er ellers opbygget strengt kronologisk, samlet om 8 hovedafsnit. Der indledes med en undersøgelse af eventuelle udenlandske forbilleder, før den egentlige gennemgang af den københavnske institution indledes i 1688, da den københavnske borger Nikolai Wesling fik privilegium og dermed blev den første assistenshusforvalter. Det sidste af de kronologiske afsnit kaldes »det faktiske monopols tid«. Mellem disse yderdele ligger afsnit om Assistenshusets bevægede historie med beskrivelser af forvaltere, pantelånerkommissioner m.m. Det er en lang beretning om institutionens talrige vanskeligheder, dens kamp mod ulovlige lånehuse, om tyverier, indbrud og besvigelser samt kritik af reformforslag.

Det er allerede berørt, at forfatteren har medtaget et lille statistisk appendix – der vel nok er noget af det mest interessante for socialhistorien. Men desværre er det ikke muligt før helt op i vort århundrede at belyse, hvem der lånte, på grund af låntagernes hjemlede anonymitet. Folk fra det bedre borgerskab, der naturligvis også lejlighedsvis gik til »onkel«, anvendte såkaldte »sættefolk«, der mod et mindre gebyr gik til Assistenshuset.

Panternes art og lånenes størrelse fortæller imidlertid, at hovedparten af kunderne var fattige folk, der lånte småbeløb til nødvendige daglige fornødenheder. Det var tøj – især dametøj – der blev lånt på. Forfatteren har som nævnt bearbejdet kildematerialet således, at det fremgår, at låneaktiviteten på et tidspunkt var så stor, at der var ét lån pr. indbygger i København. Det fremgår også, at mandag var den store lånedag, samt at lørdag var den største dag for indfrielse af panterne. Det kan endelig nævnes, at også årsrytmen viser interessante træk. Der er stor aktivitet efterår og forår. Er det mon vinterfrakken der lånes på, når forårstøjet skal i brug – og omvendt?

Værket er et imponerende arbejde af en amatørhistoriker, og læseren kan let følge forfatteren, idet der er udførlige kil-

dehenvisninger på siderne til såvel trykt, som ikke mindst utrykt kildemateriale. Bogen er rigt illustreret, men mange af billederne er velkendte.

Henrik Fode

Erik Oxenbøll: *Dansk økonomisk tænkning 1700–1770.* (Institut for Økonomisk Historie ved Københavns Universitet. Publikation nr. 11. Akademisk Forlag, 1977). 107 s.

Bogen er blevet til på grundlag af en specialeopgave ved Københavns Universitets Institut for økonomisk historie. Emnet må i høj grad siges at have interesse, idet det kun tidligere generelt er behandlet i sparekasseinspektør H. L. Bisgårds disputats fra 1902, Den danske nationaløkonomi i det 18. århundrede. Det er derfor naturligt, at forfatteren sætter sine resultater op mod Bisgårds, hvis opfattelse i øvrigt var, at den danske økonomiske tænkning var temmelig selvstændig i forhold til den tyske. Det har vel været forfatterens tese at modbevise dette, hvilket kan forklare bogens disposition, der falder i tre hoveddele: Tysk økonomisk tænkning, dansk økonomisk tænkning og til slut konklusionen, der fastslår den danske afhængighed af tyske forfattere. Sidstnævnte opfattelse er forfatteren i øvrigt ikke den første, der er nået frem til.

I modsætning til H. L. Bisgårds bog, der analyserer og beskriver de enkelte forfattere og disses værker, går dette arbejde mere tematisk til værks. Der præsenteres en historiografisk oversigt over dansk økonomisk litteratur, og det fastslås, at der i årene fra 1700–1770 blev udgivet 66 selvstændige skrifter og 3 tidsskrifter. Det påpeges dog, at økonomisk litteratur skal opfattes meget bredt, idet skrifterne beskæftiger sig med såvel landbrug, husholdning, teknologi, handel som politiske og økonomiske emner. Endelig var ordet »økonomisk« i midten af 1700-tallet et modeord. Det påvises, at hovedvægten af udgivelserne ligger i årene omkring 1760, og forfatterens grafiske fremstillinger giver et imponerende billede af den store aktivitet. Men havde han fortsat blot nogle år endnu, ville den foregående periodes litteratur have taget sig anderledes beskeden ud. Her tænkes bl.a. på den omfattende landboreformlitteratur samt den omfattende debat omkring den islandske handels placering og andre aktuelle emner, ligesom også litterære tidsskrifter og egentlige anmeldertidsskrifter kom til efter Trykkefrihedsforordningen i 1771.

Bogen afsluttes med en karakteristik af den pågældende litteraturs hovedbegreber samt med en konstatering af, at den danske litteratur var forsvindende lille i forhold til den tyske, og der konkluderes, at det danske videnskabelige niveau var mere primitivt. Til slut bringes en fyldig bibliografi over dansk-økonomisk litteratur i det 18. århundrede frem til 1770. Endelig er der også en litteraturliste med senere fremstillinger. Begge lister vil være nyttige til en hastig indtrængen i den gamle økonomiske litteratur med de ofte særdeles besværlige og lange titler.

Bogens disposition og opbygning gør imidlertid, at de enkelte forfatteres identitet forsvinder, og det betyder desværre, at fremstillingen ikke er nogen erstatning for Bisgårds efterhånden forældede værk. Vi savner derfor fortsat et værk om dansk økonomisk tænkning – ikke blot i det 18. århundrede – men i det hele taget.

Henrik Fode

Johan Albrecht With: *Aarhuus Tids-Fordriv.* Ved Kjeld Elkjær. (Universitetsforlaget i Aarhus, 1978). 40 s.

Det har hidtil været usikkert, hvem der har været forfatter til dette digt, som første gang vist blev trykt 1721 eller 1722

og senere oplevede endnu tre udgaver. De fleste henførte det til Chr. Falster, men nu har Kjeld Elkjær med gode grunde vist, at det er skrevet af Johan Albrecht With, en præstesøn, som efter en smuk løbebane i hæren endte som stiftamtmand i Viborg, hvor han døde 1754. Det er Chr. Bruun, der første gang fremsatte tanken om ham som forfatter. Digtet har kun værdi gennem sin lokalhistoriske tilknytning til Århus, hvor forfatteren en kort tid opholdt sig som oberstløjtnant, men da der er bevaret så lidt af litteratur fra byen fra denne periode, fortjener det en genudgivelse, og Kjeld Elkjær har gennem sin fyldige biografi af forfatteren og ved at bringe de billeder, han har kunnet opspore, skabt et levende billede af baroktidens Århus, som det er værd at fordybe sig i; de gentagne udgaver i det 18. århundrede viser, at digtet har været yndet, så det er med til at give et klart billede af tiden.

Det er Byhistorisk Udvalg, der med rette har udgivet den lille bog.

Helge Søgaard

Lars N. Henningsen: *Fattigvæsenet i de sønderjyske købstæder 1736–1841.* (Historisk Samfund for Sønderjylland, 1978). 240 s.

Lars Henningsens bog om det offentlige fattigvæsen i de sønderjyske købstæder 1736–1841 er en administrationshistorisk studie, der besvarer spørgsmål som, hvordan var fattigvæsenet indrettet i de enkelte byer, og hvori bestod forskellene og lighederne? Som Henningsen selv skriver i indledningen: »De, der modtog hjælpen – de fattige – falder delvis uden for synsfeltet«. Fokuseringen på det offentlige fattigvæsen indebærer, at den private og halvprivate hjælp i princippet er udeladt i skildringen.

I bogen gives der efter en kort indledning med præcisering af emnet en redegørelse for forholdene fra middelalderen frem til 1736. Der eksisterede i dette tidsrum ikke nogen egentlig offentlig forsorg, og de fattige var henvist til tiggeri. I 1736 udstedtes imidlertid en forordning »om tiggeriets fuldstændige ophør og den dermed sammenhængende pleje af de sande almisseværdige fattige« for Slesvig og Holsten. Forordningen var i kraft indtil 1841, og det er altså fattigvæsenet i de slesvigske købstæder i denne forordnings tid, Henningsen undersøger. Interessant er det, at forordningen gik så vidt som at åbne mulighed for opkrævning af en regulær fattigskat, hvis frivillige bidrag ikke rakte til finansieringen af fattigvæsenet. Skildringen af udviklingen i de følgende tiår efter 1736 viser, at mange af købstæderne reelt indførte fattigskat. På trods af dette og skønt der i alle købstæderne på nær én eksisterede en eller anden form for administration af hjælp til de fattige, fortsatte tiggeriet i vid udstrækning.

Regeringen så stort set passivt på udviklingen; initiativet lå klart på lokalt plan. Det sås tydeligt de sidste årtier før århundredskiftet, hvor der mange steder gennemførtes reformer af fattigvæsenet til fordel for de fattige. Administrationen blev lagt i fastere rammer, der blev forsøgt at skaffe flere penge til de fattige, ligesom også fremskaffelse af arbejde til dem, der var i nød på grund af arbejdsløshed, kom til at spille en betydelig rolle.

Denne oplysningstidens positive holdning ændredes efter 1814 under indtryk af de økonomiske forhold. Krisen førte til kraftigt stigende fattigudgifter, og borgernes svar herpå var krav om besparelser. Fattigvæsenets opgave blev nu at skræmme de fattige fra at søge offentlig hjælp; de skulle klare sig selv så længe som overhovedet muligt. Meget interessant er her Henningsens påvisning af, at oprettelsen af fattiggårde fra 1820'erne og ikke mindst i 1840'erne og 1850'erne havde til formål at nedskære fattigudgifterne ved gennem strenge og ubehagelige forhold

på gårdene at få de fattige til at klare sig uden hjælp. Interessant er også konstateringen af, at fattighjælpen nu i stigende omfang blev ydet i form af naturalier i modsætning til den forudgående periodes pengehjælp. På denne måde sikrede man sig, at hjælpen tjente sit egentlige formål og ikke gik til brændevin og andet godt. Sammen med denne hårde linie gik også en stadig kraftigere ensretning og styring af fattigvæsenet fra regeringens side. Tendenserne udmøntede sig i en ny fattigforordning i 1841.

Lars Henningsens bog bliver klart bedre, efterhånden som den skrider frem. Forfatteren får bedre hold på materialet, og også stilistisk er de sidste afsnit bedst. Afsnittet om 1700-tallet virker svagt. Netop i dette kapitel savnes stærkt en udførlig økonomisk og politisk oversigt over forholdene ca. 1730–1780. En sådan oversigt ville give en bedre baggrund for forståelsen af indførelsen af fattigforordningen i 1736, og den ville for perioden efter 1736 have hjulpet såvel forfatteren som læseren til at vurdere, om kildernes udsagn om omfanget af nøden til forskellige tider var udtryk for almindelige forhold, eller der var tale om kortvarige undtagelsestilfælde. I de følgende kapitler ser man da også, at Henningsen har en længere fremstilling af den økonomiske og politiske baggrund, selv om det også her nok ville have været en fordel at gøre redegørelsen mere omfattende.

I afsnittet om 1700-tallet tager detaljerne overhånd. Henningsen skriver i sin indledning, at han bevidst vil medtage mange detaljer af hensyn til lokalhistorien, et i øvrigt prisværdigt hensyn. Men detaljerne kan blive så mange, at de sløver helhedsbilledet. Bedre bliver det ikke af, at de samme oplysninger gives to gange, se f.eks. side 48, linie 13ff, der genfindes side 50, linie 20ff, eller side 47, linie 16, som gentages side 50, linie 29. Helt galt går det side 30, hvor Henningsen oplyser, at boghandler Korte fra Flensborg havde eneret på at handle med bøger i Haderslev. Hvad det har med fattigvæsenet at gøre, er det efter flere gennemlæsninger ikke lykkedes mig at forstå.

Der kunne også rejses andre kritiske indvendinger mod bogen, således er Henningsens talbehandling i indledningsafsnittet ikke særlig god; men indvendingerne skal ikke skjule, at der er tale om et vægtigt og interessant arbejde. Et arbejde, som man kan håbe på Henningsen vil fortsætte med en behandling af periodens fattige (hvem var de, hvorfor blev de nødt til at søge hjælp, hvordan var deres kår etc.) og af den private velgørenhed. Ifølge Henningsen selv havde den private velgørenhed et betydeligt omfang, og det, at emnet ikke er behandlet i bogen, gør, at man ikke får svar på spørgsmålet, om der skete ændringer i den private hjælps omfang efter 1736. Hvis den i virkeligheden blev reduceret, fordi den enkelte borger nu følte, at det var en fællesopgave, betød det måske en uforandret hjælp til de fattige.

Chr. R. Jansen

Aage Rasch: Ejderkanalen. (Historisk Samfund for Sønderjylland, 1978). 147 s., ill.

Aage Rasch, der var overarkivar i Rigsarkivet, efterlod ved sin død et uafsluttet manuskript om Ejderkanalen. Denne kanal, forløberen for den senere Kielerkanal, blev anlagt i årene 1777-84 fra Holtenau-Rendsborg i øst til Tønning i vest, for en stor del med udnyttelse af Ejderens forløb, heraf navnet. Den var for sin tid et imponerende ingeniørarbejde og havde til formål at trække en større del af handelen til det danske monarki ved at forene Nord- og Østersøen og derved overflødiggøre den lange og farefulde sejlads nord om Skagen. De afsluttede dele

af Rasch' manuskript, der er gjort trykfærdige af cand. mag. Birgitte Dedenroth-Schou, er kun de indledende kapitler til det planlagte store værk. De handler om de forberedende diskussioner om kanalen, beslutningen om dens udførelse samt i det største kapitel arbejdets forløb. Det er en velskrevet og kritisk fremstilling, der både viser Rasch' fortrolighed med kildematerialet og med tidens handelshistorie. Rasch har grundigt sat sig ind i de teknologiske problemer, der skildres udførligt med mange morsomme detaljer. Dog kan man også mærke sig et interessant afsnit om kanalarbejdernes forhold. Man kan kun beklage, at den væsentligste del af undersøgelsen om det økonomiske resultat af kanalen aldrig blev fuldført. Bogen slutter således ganske pludseligt med kanalens indvielse. Det havde været ønskeligt. om udgiveren havde afrundet Rasch' arbejde med et overblik over kanalens videre historie, så bogen i lidt højere grad fremtrådte som en helhed. Dette kunne være så meget mere påkrævet, som den helt generelle titel på bogen lader formode, at der er tale om kanalens hele historie.

Dorrit Andersen

Jørgen Dieckmann Rasmussen (Udg.): *Sognefoged i Stavnsholt Lars Nielsens dagbog (1771) 1789–1794.* (Landbohistorisk Selskab, 1978).

I 1969 kom første bind i serien »Bondedagbøger«: »Fæstebonde i Nørre Tulstrup Christen Andersens dagbog 1786–1797«, udgivet af Landbohistorisk Selskab og Historisk Samfund for Viborg Amt i fællesskab. Nu foreligger så andet bind (og flere vil følge efter), fra samme tidsalder, men fra en helt anden egn, Nr. Tulstrup ligger i Midtjylland, Stavnsholt i Københavns opland nord for Furesø. Der er med andre ord mulighed for frugtbare sammenligninger. Ingen af de to dagbogsforfattere kan betragtes som typiske for deres stand, det ligger for så vidt allerede i deres evne til at skrive og formulere sig, men på den anden side bidrager de begge til en påkrævet revision af det fortsat gængse billede af 1700-talsbonden som et sølle kreatur, trællende under ridefogedens pisk. I begge tilfælde har vi at gøre med driftige og alt andet end underkuede repræsentanter for bondestanden. Bondedagbøgerne er en overordentlig værdifuld udgivelse og med det store fortrin, at de er umiddelbart tilgængelige for enhver med interesse for historie. Om bondedagbøger i almindelighed kan henvises til en kronik af Bjarne Stoklund i »Skalk« 6, 1978.

Paul G. Ørberg

Holger Hjelholt: A. Regenburg (1815-1895). En dansk embedsmand. (Historisk Samfund for Sønderjylland, 1978. 154 s., ill.

Denne skildring af August Regenburg, manden, der var drivkraften bag det danske sprogstyre i Sønderjylland mellem de slesvigske krige, blev det sidste værk fra afdøde Holger Hjelholts hånd og knytter sig til emner, han med stor flid og engagement arbejdede med lige fra sin ungdom. Det kan ikke nægtes, at forfatterens høje alder har sat sit præg på bogen på flere måder, og han beklager selv, at adskillige forhold ikke er blevet undersøgt grundigere. Også det helt utilstrækkelige noteapparat skal måske skrives på alderens konto.

Bogen er en kronologisk gennemgang af Regenburgs liv og virke og bygger bl.a. på Regenburgs store privatarkiv i Rigsarkivet. Som det alt for ofte er tilfældet i biografier, er denne skrevet ud fra en ukritisk beundring af den ellers også i samtiden omstridte Regenburg: »For eftertiden lyser han som et af de ædleste

mennesker, vort land har fostret« (s. 9). Det betyder desværre, at bogen ikke tegner noget særlig nuanceret og levende billede af sin genstand, der aldrig rigtig får nogen menneskelig dimension. Kildesituationen har måske bidraget hertil; men man kan ikke udelukke, at Regenburg faktisk ikke har været særlig spændende som menneske. Indirekte tegner bogen billedet af en mand, der fra sin tidligste ungdom var et udpræget dydsmønster i enhver henseende og totalt uberørt af tidens nye tanker og demokratiske rørelser. Hans virke 1850-64 som chef for slesvigske ministeriums departement for kirke- og skolevæsen synes præget af en ubøjelig fanatisme for at gennemtvinge udbredelsen af det danske sprog også i områder, hvor befolkningen i høj grad var imod, en politik, der blev skæbnesvanger for Danmark i udenrigspolitisk henseende og var medvirkende til at forberede katastrofen i 1864. Men Hjelholt afviser kort og harmfuldt enhver kritik af denne politik. Regenburg synes at have været et udpræget og afskrækkende eksempel på den politiserende embedsmandstype, der først og fremmest var loyal over for en idé; men Hjelholt citerer med stærkt bifald et brev fra Regenburg 1860, hvori det betegnende hedder: »... mit kompas er allerede i så mange år stillet, at jeg følger min kurs uden at se til højre eller venstre, om der så kommer nok så mange ministerskifter« (s. 54). Bogen er i øvrigt ret fattig på vurderinger og problemformuleringer, sådan som det kan gå, når forfatteren ikke har følt nogen tvivl om, hvad der skal menes. Fremstillingen afsluttes med et stort afsnit om Regenburgs virke fra 1870 som amtmand i Århus-Skanderborg amter, der viser ham som en korrekt og upolitiserende embedsmand nu, da han var berøvet indflydelse på sin livssag og tilsyneladende eneste lidenskab.

Man kan således ikke sige, at Hjelholts bog er blevet noget væsentligt bidrag til den historiske biografis forsømte genre. Beundringen for Regenburg er for unuanceret, og den historiske baggrund er nok for summarisk gengivet, til at en forudsætningsløs læser får det indtryk af tidsomstændigheder og miljø, der kunne få emnet til at blive mere vedkommende. Bogen bør, som forfatteren er klar over, læses sammen med Hjelholts andre arbejder om tiden. Regenburgbiografien, der imponerende nok er skrevet, da forfatteren var i slutningen af 80'erne, vil først og fremmest have interesse på grund af de konkrete oplysninger, den indeholder, ikke på grund af forfatterens grundsyn og fortolkninger. Den bør ikke rokke ved det ry, forfatteren har vundet ved forskerflid og skarpsyn i tidligere arbejder om dette og andre emner.

Bogen slutter med en bibliografi over Hjelholts store produktion.

Dorrit Andersen

Svend Grundtvig: *Dansken paa Færøerne. Sidestykke til Tysken i Slesvig (1845).* Genudgivet med efterord af Hans Bekker-Nielsen. (Odense Universitetsforlag, 1978). 156 sider.

Dette debatindlæg af den 21-årige Svend Grundtvig i 1845 er genudgivet som en hilsen til Det færøske Landsbiblioteks 150-års jubilæum. Den unge Grundtvigs skrift bæres af 2 hovedtanker. En dominerende fastholden ved modersmålets sakrosankte position ud fra et »grundtvigsk« livssyn og en mere polemisk henvisning til, at danskerne måtte indrømme færøsk sprog samme rettigheder på Færøerne, som de krævede for dansk i Slesvig. Metoden er en gennemgang af en just afsluttet debat i Roskilde Stænderforsamling, der endte med indførelse af offentlige skoler med dansk skolesprog på Færøerne, som Svend Grundtvig opponerede kraftigt imod.

Ud over Grundtvigs skrift indeholder udgivelsen et efterord, der i kronologisk orden gennemgår en række filologers beskæftigelse med færøsk sprog og deres indsats for at give det sin førstefødselsret på Færøerne. Udgiveren undskylder (?) denne noget snævre synsvinkel med, at uden disse sproggranskere og -brugere havde der ikke været nogen historie om det færøske sprogs genrejsning at fortælle (s. 129).

Betydningen af Grundtvigs skrift bliver ikke påvist, men man aner nok sammenhængen ud fra den omstændighed, at det blev genudgivet i Thorshavn i 1925, og udgiverens bemærkning (s. 129) »det blev ved med at være til opmuntring for flere generationer af færinger«. Færingerne har vel simpelthen kunnet holde Danmark fast på dets officielle holdning til modersmålets betydning, og det har været så meget desto nemmere, som grundtvigianismen i løbet af århundredet gik sin sejrsgang i dansk folkeligt og kulturelt liv. Måske har skriftet stadigvæk sin funktion i det perspektiv.

Som det sig hør og bør er der gjort omhyggeligt rede for udgivelsesprincipperne, og udgivelsen afsluttes med en nyttig kommenteret bibliografi over sproggranskerne samt færøsk sprog og historie.

Axel Kjær Sørensen

Bo Kronborg, Thomas Nilsson og Andres A. Svalestuen (udg.): *Nordic Population Mobility. Comparative Studies of selected Parishes in the Nordic Countries 1850–1900.* (Universitetsforlaget, Oslo, 1977). 170 s., n. kr. 35,00.

Artiklerne i denne særudgave af American Studies in Scandinavia er en af de sidste rapporter fra den nordiske emigrationsgruppe, der fik en forsigtig begyndelse i 1967 på et seminar på Emigrantinstitutet i Vaxjö. Siden blev samarbejdet fastere og blev virkeliggjort i årene fra 1970–75 med et forskningsprojekt, bestående af lokalstudier. I dette bind præsenteres forskningsdeltagernes undersøgelser af befolkningsmobilitetsspørgsmålet i 6 nordiske sogne. Fra Danmark er det Torslev sogn i Nordjylland.

Et tidligt resultat af forskningsprojektet blev forelagt de nordiske historikere på historikermødet i København i 1971 under titlen »Emigration fra Norden indtil 1. Verdenskrig«. Oprindelig var det planlagt, at de enkelte landes undersøgelser skulle have været stærkere styret med henblik på en tæt internordisk sammenligning, men det er ikke lykkedes. For at råde bod på dette forsøger arkivar Andres A. Svalestuen i et særdeles værdifuldt bidrag at sammenligne og kommentere de forelagte artikler.

Der er næppe tvivl om, at bogen vil være særdeles velegnet i universitetsundervisningen.

Henrik Fode

Peter Dragsbo: *Mennesker og huse i Aabenraa – et etnologisk studie af kvarterudvikling i en nordslesvigsk købstad 1850–1920.* (Sydjysk Universitetsforlag, 1978). 131 s.

Dragsbos formål med sin bog er at beskrive og analysere Aabenraas kvarterudvikling i perioden 1850–1920. En undersøgelse af denne art er ikke tidligere lavet her i landet, og den må derfor påkalde sig særlig opmærksomhed. Oprindelig er den skrevet som specialeopgave til magisterkonferens, hvad den trods omarbejdning stadig bærer præg af. Den er næppe, som Dragsbo mener i forordet, læsbar for et bredere publikum; dertil er sproget for indviklet, og for meget antages bekendt.

Emnet er imidlertid særdeles centralt og interessant. Dragsbo skildrer, hvordan

Aabenraa i 1850'erne var en såkaldt koncentrisk by, dvs. en by hvor de mest velhavende, købmændene, boede i centrum, der uden om et mellemlag af håndværkere, og yderst i en ring om byen småfolk. Karakteristisk for byen var storhusholdningerne, hvor købmandens kommis'er, karle og tjenestefolk boede i købmandsgården, ligesom svende og lærlinge gjorde det hos håndværkeren. Dette mønster nedbrydes i løbet af den behandlede periode, og efter århundredskiftet er kernefamilien den almindeligste husstandsform. Samtidig er byen blevet en såkaldt radiær by, dvs. en by hvor borgerskabet bor i den ene del og arbejderne i den anden.

Dragsbo fremlægger et stort og omfattende materiale til dokumentation for denne udvikling, og skildringen ledsages af fine tegninger af huse og husholdstavler, som bidrager meget til forståelsen.

Alligevel sidder man tilbage efter at have læst bogen uden noget klart billede af de enkelte kvarterers udvikling i Aabenraa. Det skyldes dels, at behandlingen ikke just kan siges at være klart opbygget (meget symptomatisk har bogen ingen indholdsfortegnelse), dels at lay out'en er noget rodet (eksempelvis står tabeller, husholdstavler og diagrammer ikke altid i forbindelse med den tekst, hvortil de hører).

Chr. R. Jansen

Jens Erik Frits Hansen: *Københavns forstadsbebyggelse i 1850'erne. Industrialismens Bygninger og Boliger.* (Institut for Økonomisk Historie ved Københavns Universitet. Publikation nr. 12. Akademisk Forlag, 1977). 105 s. Kr. 61,40.

Bogen er det andet bind i rækken af publikationer fra det Humanistiske Forskningsråds store projekt Industrialismens Bygninger og Boliger. Den er dog ikke direkte blevet til i dette projekts regi, men hviler på et speciale, der blev afleveret i 1968 under titlen: Hovedstadens byggeri i ekspansionsårene i 1850'erne. Et økonomisk-historisk rids. Det siges dog i forordet, at der er foretaget omfattende revisioner og udvidelser i forhold til specialemanuskriptet.

Tidsmæssigt er undersøgelsen indskrænket til perioden ca. 1850 til ca. 1857, ligesom den især samler sig om byggeriet på det indre Nørrebro, Blågårdsterrænet, der i vore dage er kendt som Den sorte Firkant. Fremstillingen er stramt disponeret. Først beskrives boligbehovet omkring 1850, hvorunder demografiske faktorer, pris- og lønforhold samt opsparing og huslejespørgsmålet behandles. Derpå belyses boligefterspørgslen. Herefter følger et hovedafsnit om udbuddet af boliger, et om byggeriets organisation og om dets omfang. Et interessant afsnit hedder kvalitet og miljø i nybyggeriet. Til slut følger to afsnit om beboerne i nybyggeriet og om højkonjunkturens slutning, hvorunder byggeriet som økonomisk faktor belyses.

Det sidste afsnit virker som en konklusion på den meget detaljerige fremstilling. Som en forklaring på byggeriets stagnation sidst i 1850'erne anfører forfatteren mangel på mursten samt stærke prisstigninger på samme, og endelig fremhæves, at »også udviklingen på pengemarkedet spillede en væsentlig rolle for byggeriets stagnation«. Det synes imidlertid at være for voldsomme konklusioner at drage ud fra de opstillede præmisser, og dette sidste afsnits problemstillinger burde naturligvis have haft en selvstændig behandling for at virke overbevisende.

Fremstillingen afsluttes med to appendix. Det ene viser grundhandler, og i det andet undersøger forfatteren forholdet mellem forsikret og ikke forsikret byggeri med henblik på at opstille et værdimål for byggeriets omfang i den undersøgte periode.

Det er et interessant studie, læserne her præsenteres for, og det vil uden tvivl kunne danne model for tilsvarende undersøgelser uden for København. Det vil i øvrigt nok være ønskværdigt, idet bogen mangler udblik, forstået således, at resultaterne ikke sættes ind i en bredere sammenhæng. Det skal også siges, at fremstillingen er præget af en del fejl, at det kan være vanskeligt at læse og forstå tabellerne, samt at der er rod i kortmaterialet, således at udgiverne har måttet udsende et helt nyt kort til side 72 samt rettelser til en anden korttekst.

Henrik Fode

Povl Eller: *Det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg.* (Udgivet af museets bestyrelse, 1978). 144 s.

Da det nationalhistoriske Museum på Frederiksborg blev grundlagt 1878, skete det under indtrykket af den ulykkelige krig i 1864, der fik landet til at overbetone de heroiske sider i dansk historie og fortrænge det, der virkede nedsættende, og det nye museum måtte ikke konkurrere med de gamle samlinger. Resultatet blev derfor, at rummene blev fyldt dels med kopier og modeller, dels med en række malerier, der viste tidens opfattelse af de store begivenheder. Det var mere pathos, man søgte, end forståelse af fortiden. Historisk blev det utilfredsstillende, fordi indholdet af samlingen ganske vist viste, hvordan bestemte kredse i 19. århundredes sidste fjerdedel så på Danmarks skæbne gennem tiderne, men fortiden, som den var, forblev skjult. Det er nu ændret. Museet er blevet et pantheon, der i malerier og andre billeder og genstande fra personligheder, der har været med til at forme Danmark, giver et indtryk af landet, uden at kunsten bliver negligeret. I løbet af de 100 år er der tilvejebragt en meget værdifuld samling.

I anledning af jubilæet har museet udsendt en ny vejledning, der sælges som særtryk til de besøgende, og som i forening med en værdifuld indledning desuden danner et særskilt skrift. Der er grund til at fremhæve de smukke farvereproduktioner, der sammen med de andre billeder giver en introduktion til Danmarks statshistorie, belyst i portrætter og genstande; det er en publikation, som svarer til museets og dets personales høje standard.

Helge Søgaard

Fra Bispetoften til Bjerget. Statsbiblioteket 1902-77. Red. af Ejgil Søholm og Karl V. Thomsen. With an English summary. (Universitetsforlaget, Århus, 1977). 252 s., ill. Kr. 64,40.

Biblioteks- og Kulturliv i Århus. Erindringer af Emanuel Sejr. Udg. af Århus byhistoriske Udvalg. (Universitetsforlaget, Århus, 1977). 300 s., ill. Kr. 77,40 kr.

Sammenlignet med de to søsterbiblioteker i København, Det kongelige Bibliotek og Universitetsbiblioteket, er Statsbiblioteket med kun trekvart århundrede bag sig et ungt bibliotek, men alligevel er det nok det danske bibliotek, der har udgivet flest jubilæumsskrifter.

1927 kom et digert værk, der behandlede bibliotekets historie i de første 25 år, og hertil kom som et slags tillæg en beretning fra perioden 1927-1939; 1952 tog man turen en gang til med »Statsbiblioteket 1902-52,« og 25 år senere er bibliotekets 75 årige historie og nuværende situation skildret i jubilæumsbogen fra 1977 »Fra Bispetoften til Bjerget«. Til denne imponerende række festskrifter kunne man også føje det skrift, der blev udgivet i forbindelse med indvielsen af nybygningen 1963, hvori Emanuel Sejr skildrede Statsbibliotekets interessante forhistorie

og tilblivelse. Og hvis man ønsker at fortsætte kan man også med en vis ret nævne Emanuel Sejrs nedennævnte erindringsbog, der vel nok er en selvbiografi, men dog, som titlen også angiver, i høj grad er et erindringsskrift, netop om Statsbiblioteket og de mange mennesker, der har færdedes her, men herom senere.

Statsbibliotekets historie er heldigvis interessant og farverig nok til at bære denne pompøse række af festskrifter, som jo sikkert om ikke så mange år vil blive forøget med et hundredårs jubilæumsskrift. Statsbibliotekets historie er jo i øvrigt en del af den almindelige danske og nordiske bibliotekshistorie og bl.a. et eksempel på, hvordan man med utraditionelle metoder, et eventyrligt engagement i sagen og til trods for en vis modstand fra nær og fjern kan nå vidt, og oven i købet meget vidt.

At Statsbibliotekets fåtallige personale i løbet af utrolig kort tid efter 1902 og på et meget svagt grundlag kunne få et bibliotek til at fungere, var omend ikke i strid med naturlovene så dog i strid med de teorier, man dengang og nu kan læse om i bibliotekshåndbøger og andre steder. Man gjorde simpelthen det, man normalt ville kalde det umulige, men man gav sig ikke tid til at undersøge, om det var umuligt, man gjorde det bare!

Statsbibliotekets sidste jubilæumsskrift udmærker sig ved en forbilledlig redaktion og tilrettelæggelse; til trods for, at man i et historisk jubilæumsskrift nødvendigvis må have statistikker og meget andet, for den almindelig læser lidet tiltrækkende stof, har man formået at skabe et værk, der giver et levende indtryk af biblioteket og dets mange aktiviteter. De mange morsomme og kuriøse indslag i bogens brede margener i form af gamle annoncer, vittighedstegninger og meget andet tjener i høj grad til at gøre bogen oplivende og ligefrem underholdende; så også i så henseender er jubilæumsbogen ud over det almindelige og kan tjene som model for andre institutionsskrifter.

Bemærkelsesværdigt er det også, at man i modsætning til de fleste andre jubilæumsskrifter ikke nøjes med at lade institutionens egne folk komme til orde; man har også villet høre brugernes røst. Det har givet professor H.P. Clausen lejlighed til en række lige så relevante som alment gyldige bemærkninger om samhørighed mellem forskningsbiblioteker og forskningsmiljø, om samspillet mellem bibliotek og brugere. Clausen giver ovenikøbet brugerne en formaning om at interessere sig lidt mere for, hvad der hænder forskningsbibliotekerne bl.a. med hensyn til nedskæringer. »Det er ikke uden videre givet, at forskningsbevillinger altid skal prioriteres højere end biblioteksbevillinger«, hvad i hvert fald enhver biblioteksmand vil give H.P. Clausen ret i.

I kapitlet, Billeder af et godt studiemiljø, giver magister Viggo Jørgensen sit indtryk af Statsbiblioteket som forskerens daglige værksted; der vanker megen ros og kun lidt ris, og ved læsningen får man ærlig talt den tanke, om ikke det ville være sundt, hvis alle biblioteksfolk blev tvunget til en måned eller to f.eks. hvert andet år at være lånere for derved at få lejlighed til at se biblioteket og dets metoder fra den anden side af skranken.

Jubilæumsskriftets to redaktører, overbibliotekar Karl V. Thomsen og førstebibliotekar Egjil Søholm har skrevet hver sit afsnit om bibliotekets historie helt fra 1902, og bibliotekets arkitekt C.F. Møller giver et godt bidrag til den nuværende bygnings forhistorie, en forhistorie, der ligesom for de fleste andre danske forskningsbiblioteker har været både lang og trang.

Forskningsbibliotekar Niels Chr. Nielsen giver en udmærket analyse af bibliotekets lån både til universitets- og folkebiblioteker, lånerkredsen m.v., ligesom bibliotekets klassifikationsspecialist, Erik

Buus introducerer bibliotekets systematiske katalog.

Sidst skal nævnes spidsartiklen, skrevet af forhenværende overbibliotekar Emanuel Sejr, der skildrer bibliotekets forhistorie, altså tiden fra de første tanker kom frem om et bibliotek i Jylland, til Statsbiblioteket kunne indvies i 1902.

Med denne artikel er der en naturlig overgang til en omtale af overbibliotekar Sejrs store erindringsværk: *Biblioteks- og Kulturliv i Århus*, som i 1977 blev udgivet af Århus byhistoriske Udvalg.

Der er tale om et memoireværk af høj kvalitet og om et fremragende bidrag til belysning af århusiansk kulturhistorie i mere end et halvt århundrede, og ovenikøbet et halvt århundrede, der har betydet overordentlig meget for hele byens udvikling.

Sejr blev knyttet til Statsbiblioteket i 1913 som 22-årig stud. mag. og virkede her i ikke mindre end 44 år, siden 1936 som overbibliotekar, og det er derfor helt naturligt, at omtalen af biblioteket, dets problemer og personkreds med overbibliotekar V. Grundtvig i spidsen, optager en stor del af bogen.

Man får førstehånds oplysninger om Statsbibliotekets kamp for at hævde sig som videnskabeligt bibliotek, og dermed et godt indblik i ikke mindst 1920'rnes bibliotekspolitik, og dertil får man en række ofte noget nærgående, men altid redelige og præcise karakteristikker af den generation af medarbejdere, som satte deres præg på biblioteket i dets første halve hundrede år.

Det var karakteristisk for mange af disse medarbejdere, der jo kom til biblioteket med vidt forskellig baggrund, at de i høj grad følte sig forpligtet til ikke at isolere sig bag bibliotekets mure, men at tage del i byens kulturliv på forskellige fronter.

Sejr er i så henseende ikke nogen undtagelse, tværtimod; han har i årenes løb deltaget i næsten alle sider af det århusianske kulturliv, og i hans skildringer af musikliv, teaterliv, lokalhistorie, journalistik og meget andet kommer man langt omkring i det århusianske og møder en lang række af byens kendte personligheder. Meget charmerende er Sejrs omtale af hans forsøg i krigsårene på, sammen med Hans Hartvig Seedorff og boghandler Rasmus Naver, at arrangere litterære soireer i Århus, eller sammen med andre i 1918 at udgive en århusiansk »Blæksprutte« kaldet »Skorpionen«, ligesom han sammen med komponisten Frede Bertelsen optrådte i musikalsk-litterære aftener i omegnens forsamlingshuse.

Sejr omtaler, at hans interesse for lokalhistorien oprindelig var af meget økonomisk art, idet han i betragtning af, at begyndelseslønnen ved Statsbiblioteket var 66 kr. om måneden, var nødt til at skaffe sig ekstraindtægter ved at skrive i aviserne. På den måde kom han ind i det lokalhistoriske arbejde, som siden har båret så overordentlig rige frugter i form af en lang række fremragende større og mindre publikationer, avisartikler i hundredvis og meget mere. Sejrs store lokalhistoriske materiale, som nu findes på Statsbiblioteket, vil for al fremtid være et enestående kildemateriale for enhver Århushistoriker.

Selv om Sejrs beskedenhed heller ikke fornægter sig i hans erindringsbog, får man dog alt i alt et tydeligt indtryk af hans betydning ikke alene for biblioteket, men også for kulturlivet i den by, hvor han så aktivt har virket siden 1913. At Sejr i 1962 blev udnævnt til æresdoktor ved Århus Universitet må næsten forekomme som en selvfølge.

Men Sejrs tilknytning til Århus går længere tilbage end til 1913, nemlig til 1904, da han som 13-årigt landsbybarn blev indskrevet som elev i Katedralskolens 2. mellem, og på mere end et halvt hundrede sider giver Sejr et fængslende indblik i Katedralskolen og dens lærer-

kreds i årene før 1. verdenskrig. Et skolehistorisk afsnit af meget væsentlig betydning, skrevet med sympati og varme, og ikke, som man ofte ser i skoleerindringer, præget af en negativ holdning.

Sejr fortæller ikke ukritisk, men altid meget præcist om mange af de lærerpersonligheder, som for senere elever i Katedralskolen var mere eller mindre sagnomspundne.

Nævnes kan bl.a. rektor Vaupell, lektor Sveinbjørnsson, overlærerne Stegmann, Lorentzen, Meldal og Engell, sanglærerinden Susanne Saabye samt lektor K.G. Brøndsted, og sidst men ikke mindst Olaf Hansen, der naturligvis blev den lærer, Sejr følte sig nærmest knyttet til.

Som allerede fremhævet, er Sejrs erindringsbog præget af en række afrundede skildringer af de personer, som har betydet noget for ham, og der er da også af den grund et særligt kapitel om bl.a. ungdomsvennen Marinus Børup, og Richardt Gandrup og Helge Topsøe-Jensen, ligesom også et særligt kapitel er viet to københavnske overbibliotekar-kolleger Carl. S. Petersen og Svend Dahl, som i øvrigt var Sejrs modstandere i den store biblioteksskommission i 20'erne, men samtidig var, eller blev, hans nære venner; også persongalleriet i teater- og musikverdenen får sin omtale.

Sejrs bog er mere end et førstehåndsbidrag til belysning af biblioteks- og kulturlivet i Århus. Hvad der giver den en særlig værdi og en almen betydning er de mange personlige og meget smukke afsnit om f.eks. det stilfærdige lærerhjem i Nølev, om de vanskeligheder og problemer, et landsbybarn kommer ud for ved at blive flyttet først til et århusiansk og derefter til et københavnsk miljø, og om ungdomsårenes melankoli og ensomhedsfølelse. På et højt menneskeligt og litterært plan er også kapitlerne om hustruen Harriet og om det at blive gammel.

Sejrs erindringer er ofte seriøse, af og til lidt drilske, men altid skrevet med humor og en velgørende moderat åbenhed. Bogen er fra først til sidst præget af klogskab og af den menneskelige varme og charme, som personligheder af Sejrs slags udstråler.

Palle Birkelund

Per Sundbøl: *Dansk Islandspolitik 1913–1918*. (Odense Universitetsforlag, 1978). 154 s.

Fra enevældens afskaffelse i 1848 og indtil 1918 var Islands statsretslige forhold til Danmark en alvorlig belastning mellem de to folk. Altinget havde således aldrig anerkendt Junigrundloven som gældende for Island, idet man fandt, at Islands forbindelse til Danmark alene var knyttet til kongen. I 1871 vedtog Rigsdagen en lov om »Islands forfatningsmæssige stilling i Riget«, men heller ikke denne blev anerkendt i Reykjavik. Slutfasen i den stadig mere bitre strid kulminerede under Første Verdenskrig og førte i 1918 frem til vedtagelsen af den Dansk-islandske Forbundslov.

Det er forfatterens mål at klarlægge Forbundslovens tilblivelse som et dansk politisk problem og herunder beskrive, hvordan den danske politik blev udformet og stærkt omlagt i årene 1913–18. Forfatteren konkluderer, at den danske Islandspolitik blev til som en reaktion på de islandske krav. Han beskriver, hvordan man i 1913 betragtede Island som en uadskillelig del af det danske rige, mens man allerede 5 år senere havde bevæget sig så langt, at Island blev accepteret som en suveræn stat i forbund med Danmark. Forfatteren inddrager en lang række aspekter i sin undersøgelse. Zahles ønske om en moderne og mere demokratisk grundlov samt Første Verdenskrigs stærke ideer om national selvbestemmelsesret m.m. Et nej til de islandske krav ville politisk kunne vendes imod ministeriets større politiske ideer og mål.

Endelig bør også nævnes en spændende skildring af Christian X, der politisk lod sig bevæge af økonomiske argumenter fra ØK-chefen H. N. Andersen. Det er interessant læsning, og ikke mindre i lyset af, hvad der netop er sket med Grønlands statsretslige stilling til Danmark.

Henrik Fode

Tage Kaarsted: *Storbritannien og Danmark 1914–1920.* Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 17. (Odense University Press, 1974). (2. udg. 1975, 249 s.). Engelsk udgave, Odense University Studies in History and Social Sciences, vol. 61. (Odense University Press, 1979). 248 s.

Tage Kaarsteds bog om Storbritannien og Danmark 1914–1920, som nu også er kommet på engelsk, er først og fremmest baseret på arkivmateriale i Public Record Office i London, ikke mindst materiale fra Foreign Office. En væsentlig del af dette materiale blev tilgængeligt i årene omkring 1970. Bogen giver altså et billede af de oplysninger og det syn, man på engelsk regerings- og embedsmandsplan havde om og på Danmark. Selv om det naturligvis er en uoverkommelig opgave for en enkelt forsker at gennemgå hele det engelske materiale – ikke mindst aktmasserne vedrørende de meget interessante kontrabande- og handelsspørgsmål er uhyre omfattende – synes det dog, som om det er lykkedes Kaarsted at finde det mest centrale frem og dermed kaste lys over en række danske og internationale forhold under og lige efter 1. verdenskrig.

Det, der slår en mest ved læsning af bogen, er den nøgterne og afbalancerede holdning, man fra engelsk side havde til Danmark under krigen. Det fremgår især i bogens afsnit om den britiske krigspolitik over for Danmark og i behandlingen af handelsforholdene. Flere gange under krigen kom der planer og forslag frem om en engelsk aktion ned gennem bælterne og ind i Østersøen. En sådan aktion ville naturligvis krænke dansk neutralitet. Ethvert tilløb af denne karakter blev imidlertid hurtigt standset af de ansvarlige på regeringsplan, ikke så meget af hensyn til vor neutralitet, men først og fremmest fordi en sådan aktion ville kaste Danmark i armene på Tyskland, eventuelt bevirke en tysk besættelse, og dermed afskære England fra de danske leverancer af levnedsmidler. Man forstod udmærket i Foreign Office, at Danmark var mere bange for Tyskland end England, og det gjaldt derfor om at undgå enhver situation, der tvang Danmark til at knytte sig yderligere til Tyskland. Som følge af denne holdning så man fra britisk side heller ingen interesse i at få en anden end Scavenius som udenrigsminister; han forstod at holde balancen.

På trods af forståelsen for vor situation ønskede briterne imidlertid at klemme os så hårdt som muligt på det handelsmæssige område. Man behøver ikke at have studeret ret meget i handels- og industrivirksomheders og -organisationers arkiver fra 1. verdenskrig for at få et indtryk af, hvor hårdt denne klemme føltes. Men her viser Kaarsted igen, at der var grænser for, hvor langt man fra engelsk side ville gå. De danske produkter måtte ikke komme Tyskland alene til gode, hvad der kunne blive konsekvensen af for hårdt et tryk. Netop skildringen af den britiske holdning til handelsforholdene giver en forståelse af Danmarks situation, som de tidligere behandlinger, især Cohns store værk fra 1928, ikke giver.

Det samme kan siges om H. N. Andersens rolle under krigen. De, der er påvirket af det i 1926 af Frantz Dahl, Knud Fabricius og H. Stein på H. N. Andersens foranledning og på grundlag af hans notater udarbejdede manuskript »Danmark under 1. Verdenskrig«, hvor H. N.

Andersen tillægges en betydningsfuld rolle, må efter Kaarsteds bog kraftig revidere deres opfattelse. Det er sikkert ikke Kaarsted ukært at kunne skildre den engelske vurdering af ØK's stifter, der gik ud på, at han var en vigtig informationskilde, som man desuden også af hensyn til hans kongelige forbindelse behandlede yderst høfligt. I realiteten havde han ikke den store indflydelse på de britiske beslutninger, og han irriterede direkte den britiske regering ved sine fredsmissioner.

Ud over de her nævnte spørgsmål redegør bogen også for det engelske gesandtskabs virke i København, ligesom det slesvigske spørgsmål, herunder den britiske gesandt C. M. Marlings virke i den internationale kommission for folkeafstemningen i Slesvig, behandles meget grundigt. Kaarsteds bog er velskrevet og underholdende læsning – selvfølgelig må man vel næsten tilføje.

Chr. R. Jansen

Svend Erik Larsen: *Militærnægterproblemet i Danmark 1914–1967. Med særligt henblik på lovgivningen.* (Odense Universitetsforlag, 1977). 108 sider.

Denne bog er en lettere revideret udgave af en specialeafhandling ved Odense Universitets Institut for Historie og Samfundsvidenskab. Derfor indledes den traditionelt med et kapitel, hvori problemstillingen præsenteres, og hvori der er en historiografi samt en oversigt over kildematerialet.

Titlen er i øvrigt noget misvisende, idet perioden 1933–1967 (kap. VIII) kun tildeles 10 sider; det forekommer endvidere mærkeligt, at der ikke gives nogen begrundelse for, at behandlingen netop er afgrænset til 1967.

Efter indledningskapitlet gives der en historisk baggrund for militærnægterproblemet. Der redegøres bl.a. for Lars Bjørnbaks og Viggo Hørups antimilitarisme og for Socialdemokratiets – herunder D.S.U.s – militærpolitik frem til 1. verdenskrig. Forskellige militærnægtersager på religiøst grundlag omtales, og der drages paralleller til England, Norge og Sverige. Udviklingen i disse tre lande behandles senere i et meget lille kapitel. Det virker dog ret unødvendigt, idet der ikke fremlægges vurderinger, der kan belyse det danske militærnægterproblem, og gennemgangen af de omtalte landes forhold er ikke så grundig, at den i sig selv er interessant.

Den mest interessante del af bogen er således den, der behandler perioden 1915–1933. Svend Erik Larsen starter med at behandle militærnægterproblemet 1915–1917, og der gives bl.a. en grundig gennemgang af »Foreningen for konsekvente Antimilitarister«, der blev dannet i 1915 og først og fremmest havde til formål at samle den klassebevidste arbejderungdom til kamp mod militarismen. Foreningens agitation og aktioner samt myndighedernes reaktion herpå gennemgås, og dens betydning for fremlæggelsen af et lovforslag om civil værnepligt vurderes. Efter at have fulgt lovforslagets vej gennem Rigsdagen og reaktionerne på dets vedtagelse behandler forfatteren administrationen af loven. Der redegøres for sessionsbehandlingen, antallet af militærnægtersager 1917–1933 og for arten af det civile arbejde. Endelig behandles den nye lov om civil værnepligt fra 1933, der bl.a. betød en nedsættelse af tjenestetiden for de civile værnepligtige.

Svend Erik Larsen har gennemgået et stort og meget forskelligartet kildemateriale, og dette arbejde vil være af stor betydning for andre historikere, der måtte ønske at behandle emnet yderligere. Med bogen er der ikke givet nogen udtømmende behandling af militærnægterspørgsmålet, hvad man heller ikke kan forvente af en specialeafhandling, der dækker så stor en periode. Måske kan bogen virke inspi-

rerende på andre historikere, og der er nok at tage fat på – især fra 1933 og op til de senere år, hvor der er sket et kraftigt fald i antallet af militærnægtere.

Kurt Nielsen

Knud Vilby og Kjeld Sørensen: *Fattig i Danmark. En beretning om 50 års forsorg og fattigdom i Danmark.* (Gyldendal, 1978). 426 s.

I foråret 1928 åbnede kordegn Hans Chr. Kofoed Husflidshjemmet for Arbejdsledige på Christianshavn. 50 år efter fungerer dette bemærkelsesværdige eksempel på privat socialfilantropi i bedste velgående og leverer daglig beviset for sin eksistensberettigelse. For en større offentlighed markeres jubilæet gennem udsendelsen af »Fattig i Danmark. En beretning om 50 års forsorg og fattigdom i Danmark« sat i værk af Knud Vilby, redaktør ved Information, og i samarbejde med historikeren Kjeld Sørensen. Et mere engageret, tankevækkende og på sin vis deprimerende festskrift skal man lede længe efter.

Gennem en meget let læselig og velskreven blanding af journalistik og historisk baggrundsredegørelse åbnes der op for det sociale problems udvikling fra omkring 1. verdenskrig og frem til dags dato. Hovedvægten er lagt på de berørtes egen oplevelse af at være fattig og altså underlagt den lovgivning eller private forsorg, der gradvist byggedes op, og som bogens lidt over 400 sider igennem beskrives temmelig udførligt. Ikke mindst denne gennemgang af sociallovgivningen er lidt af en præstation.

Meget bevidst er forløbet anskuet i frøperspektiv. For, som det siges (s. 149), ligger det i sagens natur, at der ofte vil kunne påvises ensidighed, fordrejning og detaljefejl i de oplevelseserfaringer, samfundets fattigste kan videregive om det sociale system, ligesom man kan hævde, at de misforstår, at de ikke kender deres eget bedste, at de er præget af urimelig mistillid til et behandlingssystem, som ikke kan hjælpe uden også at udføre en vis kontrol. Men »de bureaukratiske og ekspertprægede sandheder har imidlertid altid den svaghed, at de er abstrakte. Det er sandheder fra mennesker eller systemer, der ikke selv er berørt af det, de beskriver«. Med andre ord må en formålstjenlig hjælp som fundament have et dybtgående kendskab til de fattiges oplevelseserfaringer, og dette kendskab mener forfatterne ikke i tilstrækkelig grad at finde inden for rækkerne af lovgivere og administratorer.

Med et sådant udgangspunkt opnår bogen en kolossal indre styrke. Nærmest bidsk snerrende påvises det side efter side, at den nationale helligdom – det fintmaskede sociale sikkerhedsnet – ikke tåler at blive set kritisk efter i sømmene og ville være bedre tjent med lidt mindre selvros for slet ikke at tale om noget mere indleven i de forhold, der ligger til grund for fattigdommen. Forfatterne nærmer sig her snært den ideelle fordring, og meget hjælper det jo ikke, at fattigdomsbegrebet er defineret så bredt, eller rettere at det skifter under vejs. Fra i begyndelsen at være knyttet til hovedsagelig den økonomiske armod sluttes der i bogens 2. halvdel under gennemgangen af 60'ernes såkaldte velfærdssamfund af med en mere immateriel form for fattigdom: forbrugerismens endeløse jagt på stadig flere statussymboler, familielivets opløsning og den dermed forbundne udstødelse af de »uproduktive«, børnene, de gamle og de sociale tabere. Under alle forhold har viljen til at hjælpe med penge været i stigen, mens den sociale forståelse så langt fra har haft en tilsvarende vækst. Tydeligvis mener forfatterne, at et andet samfundssystem ville have kunnet rette op på dette misforhold, og ikke overraskende rettes anklagen mod de politiske bestyrere af det kapitalistiske system,

d.v.s. socialdemokratiet. Dommen for lappeskræderi falder omgående og er forståelig ud fra den bevidst valgte ensidighed. På den anden side havner forfatterne derved flere gange i oplagte urimeligheder, hvor især socialreformens fader, K. K. Steincke, fradømmes kjole og krave. Om det store reformlovskompleks hedder det f.eks. (s. 82): »Reformen var således ligesom forgængeren i 1892 og efterkommeren i 1976, udsprunget mere af ordenssans end af de store visioner og bankende hjerter hos den flok af administratorer og politikere, der under Steinckes ledelse stod for ændringen. Det var en anselig administrativ præstation, men det, der kendetegnede reformen, var hverken fattigdommens afskaffelse eller den fattige mands ligeberettigelse med bedsteborgeren – snarere tværtimod – idet forsikringsprincippet blev væsentligt udvidet, udfra en betragtning om, at folk burde opføre sig lige så fornuftigt som pæne socialdemokrater, og altså forsikre sig mod uforudsete og forudsigelige tildragelser. I modsat fald måtte de lade sig nøje med kommune- eller fattighjælp, der stort set ikke var bedre end den eksisterende ordning, og som i lighed med denne fratog folk stemmeretten. De formastelige, der drak mere end godt var, kunne indsættes i tvangsarbejdsanstalt i op til halvandet år. Socialreformens fader har i forskellige sammenhænge luftet sin dybe foragt for disse anløbne personer, som kun kommunisterne ville tage i forsvar«. Det er en barsk mundfuld, der synes udsprunget dels af iveren efter myteaflivning og dels af den tilsyneladende totale mangel på accept af, hvad der i en given tid og med en given politisk konstellation kan lade sig gennemføre. Lidt ærgerligt er det i denne sammenhæng, at omtalen af socialreformens udøvelse ifølge litteraturlisten er baseret på håndbogen »Socialreformen med noter (1934)«. I forordet hertil gøres der udtrykkeligt opmærksom på, at noterne er af foreløbig karakter, idet publikationen var udarbejdet, før reformen trådte i kraft, nemlig i sommeren 1933. 1938-udgaven havde opsamlet erfaringsmaterialet og ville have været en mere loyal kilde.

I det hele taget kan der gang på gang rejses tvivl om fremstillingens loyalitet over for lovgrundlag og udøvelsespraksis, ligesom stikprøvevis kontrol af kildeanvendelsen afslører en noget lemfældig omgang med stoffet. Det havde i øvrigt været klædeligt med kildehenvisninger. Generelt giver disse forhold imidlertid anledning til at stille det spørgsmål, om ikke en lidt mindre lidenskabelig udtryksform havde givet større bonus. Som det er nu, er bogen vanskelig at diskutere med, fordi de fremførte meninger er næsten for rigtige. Indædtheden er enorm, manglen på humor endsige selvuhøjtidelighed er af tilsvarende dimensioner. Det ovenfor fremdragne citat er i så henseende et anvendeligt eksempel, og det er ikke specielt ondskabsfuldt udvalgt. For guderne skal vide, at bogen vrimler med beretninger om sociale tilstande, det ikke burde være muligt at trække frem.

Som sagt er enøjetheden bogens styrke, og når man tager emnet i betragtning, er denne normalt lidet smigrende etikette at få hæftet på sig absolut til at bære. Ikke mindst i en tid, hvor trangen til at sætte spørgsmålstegn ved nødvendigheden af at hjælpe så meget er ved at være lovlig stærkt udbredt. Også og ikke mindst ud fra dette perspektiv må man håbe på, at bogen får en stor læserskare; synd for denne er det, at der ikke kunne blive råd til et stikordsregister.

Hans Sode-Madsen

Jytte Bonnier: Jeg gik mig over tid og sted. Erindringer. (Gyldendal, 1979). 232 s.

Jytte Bonnier (tidligere med efternavnene Kåstrup Olsen og Seidenfaden) har nået

midten af 60'erne og gør her status over en tilværelse, hvor hun føler i stor udstrækning at have været henvist til at leve andres liv. »Inblandning« hedder bogen i sin samtidige svenske udgave, en mere sigende titel end den danske.

Jytte, født Kåstrup Olsen, er datter af den mand bag firmaet Louis Poulsen & Co., Sophus K.O., der lancerede PH's lamper i 1930'erne. Hun blev student i 1931, rejste til Amerika samme år, var au pair i Paris 1932 og psykologistuderende i København, inden hun rejste til England 1934. Gennem en voluntørstilling hos Putnam's og senere ansættelse hos Foyles boghandel og Bodley Head stiftede hun bekendtskab med publikationsvirksomhed, som kom til at spille en afgørende rolle i hendes senere liv; blandt sine første bedrifter kan hun tælle medarbejderskab ved den lille stab, der påbegyndte udsendelsen af Penguin-bøgerne. Så blev J.K.O. gift med Erik Seidenfaden, den gang London-korrespondent for Nationaltidende. Seidenfaden gik til Politiken, og hun fulgte nu denne engagerede og frustrerede journalists enerverende arbejde på nært hold i årene op til krigen; her blev hendes liv i udpræget grad tilrettelagt efter hans; hun fulgte ham til Sverige under krigen til informationstjenesten der. Her fik hun et udenomsægteskabeligt barn, men rejste dog hjem i 1945 og blev kulturredaktør på Information. 1950 rejste hun til Sverige og giftede sig et par år efter med den langt ældre Tor Bonnier, som hun var blevet forelsket i under krigen; han var bl.a. bestyrelsesformand for Dagens Nyheter og Nobelkomiteen.

Især tre hovedområder i Jytte Bonniers erindringer har interesse for en bredere kreds, nemlig hendes beskrivelse af forholdene i dansk presse op til 1940, hendes forhold til Information og hendes beskrivelse af kredsen omkring Bonnierfamilien og Dagens Nyheter med chefredaktør Herbert Tingsten i spidsen.

Hovedemnet i den førstnævnte problemstilling er for J.B. pressens svigten i disse år, usselheden, rigest repræsenteret på Politiken, den gang (måske også andre gange) fyldt med gratis frisind, klicheer og fraser. (J.B. ville have bifaldet den århusianske kapellan, der allerede 1913 fastslog, at Politiken var for folk, der havde udskiftet begreberne »godt og ondt« med »morsomt og kedeligt«). Dog undtager hun fra den almindelige fordømmelse – som andre har gjort det – medarbejdere som Henrik V. Ringsted, Merete Bonnesen, Sten Gudme, Sven Clausen og naturligvis Erik Seidenfaden. J.B. bevægede sig i den kreds, der skulle få ret i alle dystre spådomme med hensyn til den storpolitiske udvikling. Som udlandsdansker under og efter krigen var hun automatisk i et modsætningsforhold til »dem, der blev hjemme«. Hun er af den opfattelse, at Hæstrups historieskrivning har bidraget til at forvanske proportionerne med hensyn til den danske indsats under krigen.

Et nyt afsnit i forfatterens liv begyndte i november 1945, da hun (frosset ud af Gyldendal som Seidenfaden blev frosset ud på Politiken) gik op til Børge Outze på Information med nogle forslag til kulturartikler. Det førte til jobbet som kulturredaktør, på hvilken post J.B. kom til at øve en vældig indsats, der satte sig spor i landets kulturliv i de første efterkrigsår.

I de sidste 30 år har J.B. boet i Sverige, hvor hun gennem sin ægtefælle har stiftet bekendtskab med førende svenske kulturpersonligheder, først og fremmest Herbert Tingsten. Han portrætteres indgående som en højt begavet, smålig og stærkt selvoptaget mand. Morsom er beretningen om, da Tingsten i forbindelse med nobelprisnomineringen af Churchill sendte bestyrelsesformandens kone (J.B.) til London for at formidle en samtale mellem to i den enes øjne lige interessante personligheder. Forgæves! Der er i øvrigt megen skarphed i J.B.s vurdering af

Tingstens holdning til angrebene på vennen Tor Bonnier.

Alt i alt har J.B. skrevet en fængslende erindringsbog. Åbenhjertig og ligefrem fortæller hun om sit liv, hvor hun i for høj grad har været henvist til »inblandning« som offer for sin tids kønsrollemønster. Det er dog lykkedes hende nogle gange i livet at markere sig selvstændigt.

F.eks. med denne bog.

Ib Gejl

Henrik V. Ringsted: Erindringer. (Thaning & Appel 1978). 129 s.

Det er hullet mellem Østerbro og London, mellem trillebåndet og haven, Ringsted her arbejder med at lukke. De første 8 af bogens 12 kapitler omhandler gymnasie- og universitetsår, de sidste 4 tiden på Politiken mellem ansættelsen 1932 og sluttende med tiden som Tysklandskorrespondent i krigsårene.

Bogen er let læst (og let glemt), for Ringsted nøjes egentlig med at kradse lidt i overfladen. Man havde gerne hørt lidt mere om kredsen omkring bladet »Sind og Samfund«, end den smule, Ringsted skriver. Men i det hele er der ikke meget at hente i de første 8 kapitler. De sidste 4 vil naturligvis blive læst af alle med interesse for pressens historie, men heller ikke her går Ringsted i dybden. Nogen karakteriseringskunstner er han ikke, og der mangler dybde og perspektiv i beretningen.

Ib Gejl

Niels Bøgh Andersen: *Forstander på Jaruplund.* (Gyldendal, 1978). 303 s.

Mens der findes en betydelig memoirelitteratur fra danske nationale ledere og personligheder i Nordslesvig, er den tilsvarende litteratur fra Sydslesvig såre beskeden i omfang og kvalitet. Selv om der i de senere år har vist sig forskellige lovende tegn på en ændring af denne tilstand, er det dog først med højskoleforstander Bøgh Andersens erindringsværker Fiskersøn fra Aventoft (1974), Feltdegn fra Harreslev Mark (1975) og nu Forstander på Jaruplund, at en sydslesviger med en ledende position har udgivet et både velskrevet og lettilgængeligt erindringsværk. Det afspejler den danske befolkningsdels historie fra 1. verdenskrig og afstemningstiden, mellemkrigstiden med det stigende tryk fra nazismen, prøvelserne under 2. verdenskrig, hvor mange dansksindede ligesom Bøgh Andersen måtte gøre tysk militærtjeneste, og endelig efterkrigstiden med den stærke fremgang for danskheden, det skuffede genforeningshåb og mindretallets konsolidering i omgivelser, der efterhånden synes at være blevet mere rimelige i deres holdning til den danske befolkningsdel.

Bøgh Andersens bøger, som er blevet udarbejdet i snævert samarbejde med Richard Andersen, forener på fortræffelig vis det personlige stof og den almene udvikling i en fremstilling, hvor alvor og humor stadig veksler. Det sidste bind behandler den periode, hvor Bøgh Andersen fik en meget fremtrædende position i mindretallet bl.a. som formand for Sydslesvigsk Forening 1949–57 og 1964–65. Efter et langt virke i den danske skole før og efter krigen var han 1954–72 den anden forstander for den danske højskole Jaruplund syd for Flensborg. Virksomheden på Jaruplund er dog ikke det centrale i bogen, som man skulle tro efter dens titel. Kun 35 af de 303 sider handler herom. Bogen begynder med forfatterens hjemsendelse fra engelsk krigsfangenskab 1945 og har sit tyngdepunkt i skildringen af efterkrigstiden. De frygtelige materielle forhold i disse år beskrives og ligeledes de problemer, som tvangsindkvarteringen af tyske flygtninge fra østområderne medførte, og som med Bøgh Andersens udtryk nærmest førte til en »folkelig krig« mellem hjemmehørende

og flygtninge. Mange sydslesvigere bekendte sig nu til danskheden som en reaktion på de ulykker, nazistyret havde medført, og de, der havde resigneret efter folkeafstemningen 1920 eller tvunget af myndighedernes pres havde fjernet sig fra det danske mindretal, vendte nu tilbage. Dette betød bl.a. en svimlende vækst for det danske skolevæsen, og Bøgh Andersen, der 1946–54 var skoleleder i Flensborg, skildrer levende og gribende skolearbejdets vanskeligheder og glæder. I denne forbindelse beklager han, at skoledirektør Bernhard Hansen aldrig skulle have fået mod til at nedskrive sine erindringer. Det er en mærkelig fejltagelse, eftersom Bernhard Hansens erindringer udkom i Flensborg 1971 med titlen »At sejle er nødvendigt . . .« Det er også en vigtig bog om emnet, selv om den langt fra er så oplysende og udførlig, som det var ønskeligt.

Det er velkendt, at den engelske besættelsesmagt på mange måder modarbejdede de danske bestræbelser, efter at den danske regering havde taget afstand fra tanken om en grænseflytning. Bøgh Andersen skildrer konflikterne med englænderne og fortæller også om det ret ukendte illegale arbejde, der foregik for at opbygge en modstandsbevægelse med det formål at befri Sydslesvig. Selv om han ikke var direkte impliceret, havde Bøgh Andersen »visse kontakter« til de illegale. Modsætningerne til de tysksindede, som hurtigt igen fik herredømmet over administrationen, bliver fremstillet i deres fulde skarphed, og mange af de tyske ledere portrætteres, bl.a. den senere ministerpræsident Lübke. Meget kritisk er forfatteren også over for den fejlslagne afnazificering, og aktuelt udtrykker han sin frygt for, at reaktionen i Tyskland vil sejre over de frisindede kræfter. Fra bogen kan endelig fremhæves kapitlerne om forfatterens oplevelser på agitationsrejser i Sydslesvig og i Danmark, forbindelserne med danske velmenende, men ikke altid lige heldige prosydslesvigske kredse og forholdet til forskellige danske politikere, f.eks. Hedtoft og H. C. Hansen.

At Bøgh Andersen i nogle henseender har været en kontroversiel skikkelse, lægger han ikke skjul på, og det kommer bl.a. frem, når han tager afstand fra organisationsformerne i det danske mindretal med en bemærkning som ». . . danskhedens hel- eller halvofficielle lokaler, hvor kun de frelste kommer . . .«, og når han nævner sit gamle ønske om at få »et folkeligt, repræsentativt, besluttende Sydslesvigparlament«. Men man mærker, at forfatteren er tilbageholdende med at formulere en mere konkret kritik af personer og forhold i den danske lejr, og man må håbe, at han på en eller anden måde får nedskrevet nogle mere udførlige erindringer om det danske organisatoriske og politiske arbejde, som han selv kender på så nært hold. Alligevel er der al grund til at glæde sig over det allerede udgivne, der foruden at være et vigtigt bidrag til forståelsen af det danske mindretals udviklingshistorie også tegner billedet af en sympatisk og stærk personlighed, der i så høj grad har været ét med den sydslesvigske danskheds skæbne under skiftende ydre forhold. Også for rigsdanske læsere uden særligt kendskab til mindretallet vil Bøgh Andersens bøger være en meget velegnet, måske den bedste indføring i emnet.

Dorrit Andersen

Bol og By. Meddelelser fra Landbohistorisk Selskab. 2. række 1 (1977) og 2 (1978).

Redaktionen af den nye række af BOL OG BY, som består af lektor Erik Helmer Pedersen og arkivar Michael Hertz, har i første hæfte fremlagt et ambitiøst program: man vil opdele i en A-række og en B-række, således at i A-rækken samles hvert hæfte omkring et bestemt tema,

hvor så et større eller mindre antal artikler skal give en slags status over forskningen og de resultater, man i dag kan uddrage. B-rækken skal være et mere åbent tidsskrift med et broget indhold af anmeldelser, debatindlæg, diverse indsendte artikler m.v. Det er utvivlsomt en god plan, der her er lagt, og dispositionsudkastet til de første 8 temahæfter ser spændende ud; samtidig viser det en bevidst tendens til at forskyde tyngdepunktet frem imod vor egen tid. Det første temahæfte, der kom i 1977, bærer titlen: Det agrare Danmark og det industrielle gennembrud 1860–1914, og indeholder 6 artikler. Peter Thonning Olsen skriver om: Omlægningen fra vegetabilsk til animalsk produktion i dansk landbrug; Sven B. Nielsen om: Landbrugseksportens varemæssige sammensætning og geografiske spredning 1850–90; Claus Bjørn om: Fællesmejerierne – en fase i Dansk Mejeribrugs udvikling; Inger Jensen om: En undersøgelse af dræningens rentabilitet 1850–85; Stig G. Rasmussen om: Fæstegodssalg på østjyske majorater; Jørgen Witte om: Landarbejdernes kår 1850–90. Det andet temahæfte kom i 1978 under titlen: Omkring den senmiddelalderlige krise. Her skriver Kjell Runquist om: Några tvistefrågor rörande utsäde och avgifter i Roskildeboken; Erik Ulsig om: Studier over registret fra Ringsted og Ramsø herreder; Michael Hertz om: »Beskeden mand«. Landalmuen som politisk faktor i dansk senmiddelalder. BOL OG BYs B-række har vi endnu ikke stiftet bekendtskab med.

Paul G. Ørberg

Gunnar Jespersen: *Danke schön. En antihelts prøvelser.* (Poul Kristensen, Herning, 1978). 148 s., kr. 58,40.

Gunnar Jespersen blev taget af Gestapo i august 1944, inden han rigtig var kommet i gang med modstandsarbejdet! Han var medlem af en gruppe i Herning, der ledet af Knud Thestrup skulle i gang med bl.a. våbenmodtagelse; men hidtil havde gruppen kun været på instruktionsstadiet.

Det blev en fæl forskrækkelse. Via Århus og Frøslev endte Jespersen sammen med flere kammerater i kz-lejren i Neuengamme ved vintertid. På grund af en slem betændelse i kæbe-hals-regionen kom han på sygeafdeling, hvor han opholdt sig i måneder efter helbredelsen som højst uofficiel reserveskriver, fordi den tyske stueformand (med grøn trekant = kriminel) fandt ud af, at Røde Korspakken, som danske fanger modtog, var god at være med til at dele.

For reserveskriverens øjne passerer kz-lejrens død og gru, indtil han slipper med Bernadotte-transporterne hjem via Sverige. Hele beretningen er trods emnet skrevet uhøjtideligt, let og fængslende, således som den lange afstand til begivenhederne tillader det. Grotesk er G. J.s hjemtur fra København til Herning i de første befrielsesdage. Mistænksomme modstandsfolk stak maskinpistoler i ryggen på ham på Storebæltsfærgen, og folk råbte »nazisvin« efter ham. Han mødte hos modstandsfolkene et bureaukrati, der i absurditet mindede om kz-lejrens.

G. J. behøver såmænd ikke i forordet halvt at undskylde bogens fremkomst. Den er udmærket.

Ib Gejl

Karen Jacobi, Minna Kragelund og Else Østergaard: *Bevaring af gamle tekstiler.* (Nationalmuseet, 1978). 160 s.

Nationalmuseet udgiver en serie, der omhandler Museumstekniske Studier, hvoraf dette er bind 2. Bogen er først og fremmest en håndbog for museer, hvori tekstiler indgår. Der er tre hovedafsnit: restaurering, konservering samt magasinering og fremvisning af tekstiler. Hver afdeling

er opdelt i underafsnit, der sammen med stikordsregistret og litteraturlisten gør publikationen let tilgængelig som opslagsbog. Der er mange udmærkede illustrationer med dansk og engelsk tekst samt resumé på engelsk.

Bogen bør findes på samtlige museer – selv de mindste, men den skal bruges med fornuft. For selv om afsnittet om restaurering og konservering er det bedst udbyggede på grund af konservator Else Østergaards mangeårige undersøgelser og erfaringer, må det ikke friste mindre museer til eksperimenter med uopretteelige skader til følge. Som forfatteren skriver, »at gøre ingenting« kan til tider være den bedste behandling. Det er kloge ord.

Der er selvfølgelig gode råd at hente både på dette område som i afsnittene om magasinering og fremvisning af tekstiler. Men de tre P'er – penge, plads og personale – vil altid være bestemmende for museernes muligheder for at give tekstilerne rimelige vilkår. Måske burde publikationen blive en gavebog til museumsbestyrelser, kulturelle udvalg og bevilgende myndigheder, for den giver i bogstavelig forstand stof til eftertanke.

Erna Lorenzen

Erik Helmer Pedersen: *Landbohistorisk Selskab 1952–1977.* (Landbohistorisk Selskab, 1977).

Landbohistorisk Selskab fejrede i 1977 sit 25års jubilæum med udgivelsen af et lille jubilæumsskrift, forfattet af Selskabets nuværende formand Erik Helmer Pedersen og på omslaget prydet med pløjescenen fra Jacob Ulfeldts jordebog. Det er en status over det, der er nået – og det er, set fra én side, imponerende meget, et helt landbohistorisk bibliotek er det blevet til, og jævnligt har også Selskabets publikationer figureret her i anmeldelsesspalterne – men der peges også på, hvor meget der endnu mangler, og hvor man særlig vil sætte ind i fremtiden, Helmer Pedersen anvender udtrykket »en langsigtet forskningsstrategi«. Det kan konstateres med tilfredshed, at Selskabet her især sigter imod en mere aktiv, udadvendt linje, for det må siges at være tiltrængt. I virkeligheden har man nok været så optaget på den indre, lærde historisk-filologiske front, at man i vid udstrækning har forsømt kontakten til omverdenen; man har ikke noget ansigt over for offentligheden. Det mest slående bevis er vel det, at Selskabets 25årige virke kun har sat sig meget sparsomme spor i den pædagogiske litteratur, men det kan såmænd aflæses direkte i det lille hæfte af medlemslisten, som er trykt bag i. De 46 medlemmer repræsenterer praktisk taget udelukkende »grundvidenskabelige« institutioner. Hvor er repræsentanterne for Landbohøjskole, landbrugsskoler, seminarier osv., for landbrugsorganisationer og andelsbevægelse, for fredningsmyndigheder, miljøstyrelse, politikere eller menige lokalhistorikere? Kan der løses op her, vil meget være vundet, og hæftet giver i hvert fald fagre løfter i den retning: en agrarhistorie for lærd og læg, en bevidnet pædagogisk indsats, et samvirke med lokalhistoriske foreninger og arkiver og en regulær redningsaktion over for det hendøende gamle agrarsamfund. Måtte heldet følge de gode hensigter!

Paul G. Ørberg

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

1. *Hans H. Fussing:* Bybefolkningen 1600–1660. 1957. 125 sider. Udsolgt.
2. *Viggo Sjøqvist:* Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Udsolgt.
3. *Erik Rasmussen:* Statslånskrisen 1919. 1957. 2. opl. 1970. 125 sider. Kr. 30,10 (24,05).
4. *P.G. Lindhardt* og *Jørgen Swane:* To højkirkemænd. Brevvexling mellem bisperne H. Stein og J. Swane 1958. 604 sider. Udsolgt.
5. *Aksel Lassen:* Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Udsolgt.
6. *Troels Fink:* Spillet om dansk neutralitet 1905–1909. L.C.F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 2. opl. 1970. 343 sider og 4 plancher. Udsolgt.
7. *Kristian Hvidt:* Venstre og forsvarssagen 1860–1901. 1960. 2. opl. 1971. 220 sider, illustreret. Kr. 48,10 (43,30).
8. *Vagn Dybdahl* og *Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M.P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 20,75 (15,35).
9. *Troels Fink:* Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 2. opl. 1969. 254 sider, illustreret. Udsolgt.
10. *V. Sjøqvist:* Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Udsolgt.
11. *Gunnar Sandfeld:* Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Udsolgt.
12. *Aa. Rasch:* Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 34,20 (26,45).
13. *Aksel Lassen:* Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 1965. 565 sider. Udsolgt.
14. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 21,65 (16,85).
15. *Ib Gejl* (udg.): J.C.H. Fischers politiske dagbøger 1852–56, 1972–75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 36,10 (27,90).
16. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. I. Marine- og hoftjeneste 1877–1914. 1966. 384 sider, illustreret. Udsolgt.
17. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. II. Guvernør – minister – flådechef: 1914–27. 1967. 372 sider, illustreret. Udsolgt.
18. *Aksel Lassen:* Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947–66. 1967. 210 sider. Udsolgt.
19. *Ib Gejl* (udg.): For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873–83. 1968. XVI + 235 sider. Kr. 43,30 (36,10).
20. *F.H. Kjølsen:* Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VIs etiopiske projekt. 1968. 170 sider, illustreret. Kr. 36,10 (31,75).
21. *Hans Chr. Johansen:* Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I: Reformer 1784–88. 1968. 379 sider. Udsolgt.
22. *Aage Rasch:* Staten og kunstnerne. Bevillinger og meninger under enevælde og folkestyre. 1968. 219 sider, illustreret. Udsolgt.
23. *Tage Kaarsted:* Påskekrisen 1920. 1968. 426 sider, illustreret. Udsolgt. 2. opl. 1969, hæftet. Udsolgt. 3. opl. 1973, hæftet. Kr. 50,50 (44,15).
24. *Vald. Andersen:* Den jyske hedekolonisation. 1970. 246 sider, illustreret. Udsolgt.
25. *Ole Degn* (udg.): Livet i Ribe 1560–1700 i samtidiges optegnelser. 1971. 253 sider, illustreret. Udsolgt.
26. *Leo Tandrup* (udg.): Svensk agent ved Sundet. Toldkommissær og agent i Helsingør Anders Svenssons depecher til Gustav II Adolf og Axel Oxenstierna 1621–1626. 1971. 694 sider, illustreret. Kr. 89,40 (72,15).

27. *Kristian Hvidt:* Flugten til Amerika eller drivkraften i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914. 557 sider, illustreret. Udsolgt.
28. *Jens Engberg:* Dansk finanshistorie i 1640'erne. 1972. 356 sider. Kr. 50,50 (43,30).
29. *Tage Kaarsted* (udg.): Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914–1918. 1972. 229 sider, illustreret. Kr. 54,90 (45,35).
30. *Tage Kaarsted* (udg.): Ministermødeprotokol 1916–1918. Kirkeminister Th. Povlsens referater. 1973. XII + 251 sider. Kr. 48,10 (43,30).
31. *Knud Larsen:* Forsvar og Folkeforbund. En studie i Venstres og Det konservative Folkepartis forsvarspolitiske meningsdannelse 1918–22. 1976. 454 sider. Kr. 96,90 (63,30).
32. *Jørgen H. Barfod:* Niels Juel. Liv og Gerning i den danske Søetat. 1977. 412 sider, illustreret. Udsolgt.
33. *Hans Kirchhoff* (udg.): K.H. Kofoeds erindringer. 1979. 562 sider, illustreret. Kr. 96,20 (51,70).
34. *Bent Jensen:* Danmark og det russiske spørgsmål 1917–1924. 1979. 598 sider, illustreret. Kr. 170,45 (70,95).

Endvidere har selskabet bl.a. udgivet:

Sophie Brahes regnskabsbog 1627–40. Ved *Henning Paulsen.* 1955. 256 sider. Kr. 13,50 (9,60).

Troels Fink: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. 1958. 2. opl. 1967. 81 sider. Kr. 13,25.

Tage Kaarsted: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894–1914. 1958. 3. opl. 1969. 102 sider. Kr. 19,25 (14,85).

C.O. Bøggild-Andersen: Hannibal Sehested. II. 1970. 604 sider. Kr. 84,20 (65,00).

Vagn Dybdahl: Historisk kommentar til nationaløkonomi. 1971. 173 sider. Udsolgt. 2. udg. 1972. 175 sider. Kr. 27,25 (21,65).

C.O. Bøggild-Andersen: Statsomvæltningen 1660. 1936. 2. opl. 1971. 464 sider. Kr. 100,65 (73,35).

Hansestæderne og Norden. 1957. 2. opl. 1972. 195 sider. Udsolgt.

Tage Kaarsted (udg.): Konseilspræsident C. Th. Zahles dagbøger 1914–1917. 1974. XII + 148 sider, ill. Kr. 24,05 (18,05).

Erna Lorenzen: Folks tøj i og omkring Århus 1675–1850. 1975. 615 sider, ill. Kr. 264,55 (144,30).

Tage Kaarsted (udg.): Ministermødeprotokol 1908–1909. Konseilspræsident Niels Neergaards referater. 1976. 44 sider. Kr. 18,05 (14,45).

Karen Marie Olsen og *Hans Sode-Madsen* (udg.): Kr. Bording: Dagbog over Danmarks første socialdemokratiske ministerium 1924–26. 1976. 131 sider. Udsolgt.

Tage Kaarsted (udg.): Flåden under første verdenskrig. O. Kofoed-Hansens og V. Jøhnkes optegnelser. 1976. XXIV + 240 sider, ill. Kr. 36,10 (24,05).

Tage Kaarsted (udg.): Ministermødeprotokol 1920–1924. Handelsminister Tyge J. Rothes afskrifter og trafikminister M.N. Slebsagers referater. 1977. 280 sider. Kr. 48,10 (36,10).

Jørgen Fink, Jens Chr. Manniche og *Helge Paludan* (udg.): Kildekritisk tekstsamling. 1978. 346 s. Kr. 48,80 (40,75).

Tage Kaarsted (udg.): Landbrugsminister Henrik Hauchs erindringer. 1978. 162 s. Kr. 36,10 (28,75).

Problemer i Ruslands og Sovjetunionens historie. Bind I. *Niels Erik Rosenfeldt* (red.): Sovjetunionens historie 1917–1970. 1979. 282 sider. Kr. 72,15 (57.00).

Problemer i Ruslands og Sovjetunionens historie. Bind II. *Hans Bagger:* Peter den Stores reformer. 120 sider. Kr. 48,10 (32,95).

Priserne i parenteser er særpriser for selskabets medlemmer.